

Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 1878

bron

Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, gehouden aldaar den 20sten Juni 1878, in het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. E.J. Brill, Leiden 1878.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_jaa002187801_01/colofon.htm

© 2004 dbnl

**Handelingen der algemeene vergadering van de
Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde
te Leiden,**

*gehouden aldaar den 20sten Juni 1878, in het gebouw van de
Maatschappij 'tot Nut van 't Algemeen'.*

Tegenwoordig de Leden van het Bestuur: Dr. *C.P. Tiele*, Voorzitter; Dr. *A. Kuenen*; Dr. *W. Pleyte*; Dr. *M. de Vries*; Dr. *W.N. du Rieu*, Penningmeester; Dr. *H.C. Rogge*, Bibliothecaris; Dr. *J. Verdam*, Secretaris.

Het Eerelid Dr. *J.T. Bergman* en de Leden: Dr. *M.F.A.G. Campbell*; *D.J. den Beer Poortugael*; *P.C.J. Meys*; *A.M.L. Rümke*; Dr. *H.G. Hagen*; Dr. *W. Scheffer*; Dr. *W.B.J. van Eyk*; Jhr. *J.F.L. Coenen van 's Gravesloot*; *Th.M. Roest*; *Johs. Dyserinck*; Dr. *A.W. Bronsveld*; *F. Haverschmidt*; *J. Craandijk*; Dr. *I. Hooykaas*; Dr. *H. Oort*; Dr. *M.J. de Goeje*; Mr. *C. Vosmaer*; *Gualth. Kolff*; *F. Smit Kleine*; *C.J. Gonnet*; Jhr. *W.I.C. Rammelman Elsevier*; *F.S. van de Pavord Smits*; *J.H. Eichman*; *D.F. van Heyst*; *M.E.C. Plemp*; *R. Koopmans van Boekeren*; *W.L. de Sturler*; Mr. *W. Siewerts van Reesema*; *P.H. Witkamp*; *M. Kalff*; *W.J. Hofdijk*; Mr. *I. Telting*; Dr. *C.G. Cobet*; Mr. *D.H. Levyssohn Norman*; Mr. *B. Th. Baron van Heemstra*; *J. Ph. Koelman*; Dr. *J. ten Brink*; Mr. *H. Obreen*; *W.P. Wolters*; Dr. *C.E. van Koetsveld*;

Dr. J.H. Scholten; Mr. A.W. Jacobson; Dr. J.J. Prins; Dr. A. Vrolik; Dr. L.W.E. Rauwenhoff; Dr. R. Fruin; T.H. de Beer; H.Th. Boelen; S.C. van Doesburgh; Th.J.I. Arnold; P.A. Tiele; Jhr. J.E.H. Hooft van Iddekinge; F. de Stoppelaar; A.C. Loffelt; A.P.M. van Oordt; J.C. Drabbe; A.C. Quant; J.A. van Hamel; Dr. W. Palmer van den Broek; Dr. C. Sepp; Mr. Abr. de Vries Jz.; J.H. Hooyer; H. Witte; C.M. de Jong van Rodenburgh; Joh. Hilman; Dr. W.H.D. Suringar; Dr. J.G.R. Acquoy.

[Toespraak van de voorzitter, C.P. Tiele]

Te 11 uren opent de Voorzitter de Vergadering met de volgende toespraak:

Mijne Heeren, waarde Medeleden!

Het gaat mij heden als dien republikeinschen gezant aan het hof van Koning Lodewijk XIV in het bekende vertelsel: niemand is meer verwonderd mij hier op deze plaats te zien, dan ikzelf. Van geen der vakken waaraan onze Maatschappij gewijd is ben ik een vertegenwoordiger, of zelfs een beoefenaar; ik mag mij op zijn hoogst onder de belangstellenden rekenen. Slechts wanneer men aan het woord letterkundige een zeer ruimen zin geeft, mag ik dien naam op mij toepassen. En ik sta gereed uwe vergadering te leiden! Het is zoo, mijn voorganger heeft naar waarheid gezegd, dat het voor een uitzondering zoo kwaad niet was, nu en dan een leek met de waardigheid van voorzitter dezer letterkundige vereeniging te bekleeden. Maar de uitzondering dreigt nu regel te wor-

den. Ik kan er niet anders van zeggen, dan dat het ditmaal niet anders kon. Stelt u dus, bid ik u, gelijk wij dat in onzen tijd meermalen moeten, welwillend, althans berustend, tegenover het 'voldongen feit' en neemt van mij de verzekering aan, dat er veel gebeuren moet, eer dit weder gebeurt.

Intusschen, al zou ik om sommige redenen wel gewenscht hebben, dat een ander haar aanvaard had, de taak mij opgedragen is mij daarom niet minder aangenaam, en mijn welkom! u toegeroepen niet minder hartelijk en goedgemeend. Der vergaderingen is tegenwoordig geen getal. Zuchtend zien wij dikwijls den stapel oproepingen aan, die elke week ons brengt. Gewoonlijk zijn wij zeer tevreden, als er samenkomsten onder zijn, waarbij onze tegenwoordigheid niet geëischt en misschien niet eens gewenscht wordt. Maar dien Donderdag van Juni, waarop 'Letterkunde' zijn algemeene vergadering houdt, zien wij steeds met vreugde naderen. Misschien niet eens om het groote gewicht der zaken die wij dan behandelen en der besluiten die wij nemen; ook wellicht niet alleen omdat wij dan het genot mogen smaken, aan eenige onzer verdienstelijke medemenschen, door het uitzicht op een levensbeschrijving, de onsterfelijkheid te verzekeren; doch wel het meest, omdat wij hier oude vrienden wederzien, nieuwe bekenden maken en met aangename herinneringen henengaan. Ik twijfel niet, of het zal ook heden zoo zijn.

Dan, gelijk alle genot op dit benedenrond, is ook dit niet onvermengd. Daar zijn er helaas! ook nu, wier aangezicht wij niet meer zullen aanschouwen. Sedert haar vorige algemeene Vergadering heeft onze Maatschappij zeventien binnenlandsche, en voor een deel reeds vroeger vier buitenlandsche leden door den dood verloren. Ik

zal hun aller namen niet optellen, gij zult ze straks vernemen. Daaronder zijn er, die de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde reeds onder haar leden telde, toen velen onzer nog niet opgenomen waren in de groote menschenmaatschappij, of toen onze letterkundige bekwaamheden zich nog tot de spelkunst bepaalden; anderen die eerst sedert één of twee jaren tot de onzen behoorden.

Van de eersten noem ik alleen Jhr. Mr. D.T. Gevers van Endegeest, een man gloeiend van liefde voor letteren en wetenschap, die daarvan, niet het minst in zijn betrekking van Curator der Leidsche Hoogeschool, tot op hoogen leeftijd de bewijzen gaf; van de laatsten alleen den zoo diep betreunden kunstenaar J.H. Rennefeld, die zich als graveur een welverdienden roem had verworven, en als Directeur der jonge Tooneelschool toonde ook op een ander gebied met vrucht werkzaam te kunnen zijn, die reeds zooveel tot stand bracht en van wien nog zooveel verwacht werd, toen hij in de volle kracht des levens werd weggerukt. En ik meen geen onrecht te doen, als ik, behalve hun namen, nog slechts die vermeld van een vijftal anderen: van den Baron Hugenpoth tot den Berenclauw, wien geestverwant en bestrijder den lof niet kunnen ontzeggen, dat hij zijn overtuiging verdedigde met warmte en talent; van den bescheiden van Lummel, den vriend der jeugd, wiens gaven gewijd waren aan dien nederigen maar belangrijken tak onzer letterkunde, waarvan Beets al de moeilijkheid en al het gewicht heeft aangetoond, en die de kunst verstond te boeien en te leeren te gelijk; van die twee wakkere mannen den Hoogleeraar in de Chineesche en Japansche talen Hoffmann en den natuurvorscher Bleeker, die met vasten wil, met ijzeren volharding zichzelf gevormd

hadden, de een langen tijd miskend en vergeten, de ander genoodzaakt langs een omweg het groote doel zijns levens te bereiken, beiden worstelend met bijkans onoverkomelijke moeilijkheden, waarover zij echter zegevierden, en die wel geen beoefenaars der Nederlandsche taal- en letterkunde en geschiedenis, doch daarom niet minder onze Maatschappij tot een eere waren; eindelijk van den ook zoo wakkeren De Keyzer, van wiens beteekenis als voorganger en strijder op godsdienstig gebied het hier de plaats niet is te spreken, maar die als Redacteur van een onzer beste en meest gelezen tijdschriften, die vooral door zijn laatsten arbeid, een werk van zooveel studie en kennis, als met stervende hand voltooid, aan de Nederlandsche letterkunde zoo groote diensten bewees.

Ook mag ik niet zwijgen althans van twee der buitenlandsche leden die ons ontvielen: van den bevalligen dichter Frans de Cort en van onzen Alofsen, die aan gene zijde van den oceaan het oude Nederland en de banden, die het aan zijn nieuw vaderland hechtten, niet vergeten kon.

Een woord van herinnering en hulde aan onze afgestorvenen, gij zijt jaarlijks gewoon dat van uwen Voorzitter te vernemen. Wij hebben ditmaal echter van nog andere verliezen te spreken. Want een groot verlies was het voor onze Maatschappij, toen zij zich tegelijkertijd van haar Secretaris en van haar Bibliothecaris beroofd zag. Zij blijven onze medeleden en wij weten zeker dat zij, waar en zooveel zij kunnen de belangen der Maatschappij zullen behartigen, maar zij kunnen voortaan niet meer voor haar zijn wat zij tot nog toe waren. Dr. J. Verdam werd tot Hoogleeraar in de Nederlandsche Taal- en Letterkunde, Dr. H.C. Rogge tot Bibliothecaris aan de nieuwe Universiteit te Amsterdam benoemd. Het scheen

wel, alsof men het gemunt had op de werkzaamste leden van ons bestuur; want, zoo Dr. W.N. Du Rieu niet gemeend had voor het ook hem aangeboden Hoogleeraarambt in de oude geschiedenis aan dezelfde Universiteit te moeten bedanken, wij zouden ons ook van onzen Penningmeester verstoken hebben gezien. Wij misgunnen onzen vrienden de eervolle bevordering niet, die hun te beurt viel. Maar wij zien hen toch met niet minder leedwezen gaan. En het is ons maar een schrale troost te ondervinden, dat zij aan wie uwe vergadering haar vertrouwen schonk ook buiten onzen kring zoozeer gewaardeerd worden. Onze Secretaris verrichtte den dikwijls niet geringen arbeid aan zijn post verbonden niet alleen met belangelooze toewijding, maar blijkbaar met lust en ingenomenheid, en onze Bibliothecaris toonde ook hier dien onverdroten ijver, die voor geen arbeid terugdeinst en hem in elke betrekking onderscheidt. Al gelukt het ons voor hen een waardigen plaatsvervanger te vinden, wij zullen hen zeer missen; wij, dat wil zeggen: niet de Bestuurders en de Leidsche leden alleen, in wier kring zij een ledig achterlaten dat niet zoo licht wordt aangevuld, maar de Maatschappij zelve, die zeker nooit zal vergeten, wat zij hun verschuldigd is. Zij zijn voor de laatste maal in hun oude betrekking hier tegenwoordig, en ik mag hun zeker uit aller naam den warmsten dank toebrengen, terwijl wij onze blijdschap uitspreken, dat onze Du Rieu ons nog gebleven is.

Is dit laatste reeds een lichtpunt onder al die schaduwen, het vormt alzoo een geleidelijken overgang tot meer verblijdende mededeelingen. Gelukkig behoeven wij heden niet alleen een klaaglied aan te heffen. De staat onzer Maatschappij is niet ongunstig te noemen. Haar Boekerij, opdat ik daarmee beginne, die gij reeds

ten vorigen jare gehuisvest zaagt in de nieuwe lokalen voor haar bestemd, is sedert dien tijd weer vooruitgegaan. Vooreerst in netheid. Penningmeester en Bibliothecaris hebben de handen ineengelegd en er voorgezorgd, dat een aantal werken, wier uiterlijk ongunstig afstak bij de nieuwe woning aan onze verzameling ingeruimd, in een passend kleed werden gestoken.

Daardoor hebben wij wel minder kunnen aankopen dan wij wenschten, doch in dit opzicht is niet stilgezeten. Vooral moet gemeld worden de vermeerdering van de rubriek Tooneel, die men hoopt zoo volledig mogelijk te maken, en die afzonderlijk gecatalogiseerd wordt. Ik geloof juist niet, dat men onder die vele bijeengebrachte stukken iets zal vinden, dat thans nog bruikbaar zou zijn, iets waarmee onze tegenwoordige spelers nog toejuiching zouden kunnen oogsten of dat althans onze tooneelschrijvers tot nieuwe scheppingen zou kunnen bezielen. Indien de Bibliographie een rubriek Prullen kende, zonder twijfel zou een groot deel onzer dramatische literatuur daaronder behooren gerangschikt te worden. Maar niet aan de verzamelaars van archieven of bibliotheken behoort de critiek, zij behoort aan de historici. De geschiedenis van het tooneel is een belangrijke tak van de geschiedenis der letterkunde en de geschiedenis der beschaving, en die haar bestudeeren of beschrijven wil moet alles vinden, ook de prullen. Een andere aanwinst was een geschenk van ons Medelid, den Heer J. Tideman te 's Gravenhage. Overeenkomstig zijn belofte bood hij ons een verzameling Nederlandsche Kinderboekjes aan, door hem voor onze Bibliotheek bijeengebracht. Reeds meermalen mocht de Maatschappij van den Heer Tideman de blijken ontvangen van zijn ijver voor de zaak die wij hier te zamen voorstaan. Wij be-

tuigen hem daarvoor en bijzonder voor dit nieuw bewijs zijner belangstelling onzen oprechten dank, en twijfelen niet, of gij stemt daarmee van harte in. Moge die openlijke dank bij velen uwer tevens de stilzwijgende belofte zijn, dat gij het goede voorbeeld nu gegeven wilt navolgen!

Het werk der catalogizeering, aan de bekwame handen van den Heer Arnold toevertrouwd, is wel niet zoo snel voltooid als wij - laat ik er bijvoegen: zonder den omvang der taak juist te kunnen berekenen - gewacht hadden, maar spoedt toch ten einde. Dat de bruikbaarheid en het nut van onzen boekenschat daardoor niet weinig bevorderd zullen worden, behoeft gij van mij niet te vernemen.

Ook aan haar andere taak, het uitgeven van geschriften, die zonder hulp niet kunnen verschijnen, is de Maatschappij dit jaar niet ontrouw geweest. Mijn voorganger had aan zijn opvolger den aangenamen plicht togedacht, aan onze medeleden Von Hellwald, De Vries en Verwijs den dank der Maatschappij over te brengen voor de niet geringe moeite aan de uitgave van den Spiegel Historiae, 2e partie, besteed, omdat hij verwachtte, dat zij thans zeker voltooid zou zijn. Doch ik moet dien weder aan mijn opvolger overdragen. Niet omdat men den arbeid gestaakt heeft, evenwel. De zevende en laatste aflevering ligt ter openbaarmaking gereed. Zij wacht alleen op de Inleiding tot het geheel, die men daaraan wenschte toe te voegen. En voor deze is nog een onderzoek van het Weener HS. noodig, dat eerst dezen zomer geschieden kan. Wij danken dus de uitgevers juist daarvoor, dat zij ons het werk nog onthielden, om het des te beter te voltooiën. Van Coenraet Droste's *Overblijfsels van geheugenis*, tot wier her-

druk, met inlassching van onuitgegeven gedeelten, door u ten vorigen jare besloten werd, ligt de tekst al gedrukt. Zoodra de aantekeningen van Dr. R. Fruin, die zich welwillend met de uitgave belastte, gereed zijn, zal het curieuse werkje het licht zien. Ook zullen de *Mededeelingen* weldra weder een opstel van de nauwkeurige pen van ons medelid Mr. W.P. Sautijn Kluijt, over de Rotterdamsche Courant, bevatten.

Al zijn dit nu slechts beloften, gij kunt van haar vervulling zeker zijn Maar wij behoeven niet enkel in den toekomenden tijd te spreken. De *Seghelijn van Jherusalem*, naar het Berlijnsche HS. en den ouden druk door Dr. Verdam uitgegeven, is verschenen, en wij mogen zoowel de Maatschappij als onzen aftredenden Secretaris met die uitgaaf gelukwenschen. Want wij gelooven niet, dat de Maatschappij aan haar roeping ontrouw is geweest, toen zij den herdruk van dit gedicht mogelijk maakte. Het beantwoordt wel niet geheel aan het ideaal voor al onze uitgaven, ons, een paar jaren geleden, door onzen toenmaligen President schertsend voorgehouden: het is namelijk niet 'volstrekt ongenietbaar.' Maar idealen worden slechts zelden geheel verwezenlijkt. En dat met deze uitgave, die, zoo wij hopen, nog door meer van gelijken aard zal gevolgd worden, een dienst aan de wetenschap is bewezen, daarover zullen wij het allen wel eens zijn.

Zal ik u thans nog over onze maandelijksche vergaderingen spreken? Wat daar verhandeld werd zult gij straks van onzen Secretaris vernemen. De klacht, zoo dikwijls aangeheven, dat de sprekers moeielijk te vinden en de hoorders schaarsch waren, behoeft thans niet te worden geslaakt. Er was wel geen gedrang; maar wij verwachtten noch wenschten dat. Een vrij groot aantal

belangstellende leden, daaronder enkele getrouwen die wij zelden misten, schaarde zich gezellig om de lange tafel, en wij leeken vernamen van de taal- en letterkundigen onder ons niet weinig nieuws en schoons. En de sprekers? Wat zal ik u zeggen, Mijne Hoorders? De nood scherpt het vernuft. Omdat nu en dan onze geleerden te bescheiden bleken, om vooraf te doen aankondigen dat zij iets hadden mee te deelen, werd zekere tooverformule uitgedacht, die inderdaad wonderen deed. 'En wat er verder ter tafel zal komen,' zoo luidde dan het slot der Agenda. Kon het dan geen deftige maaltijd zijn, waarop men plechtstatig door een bepaalden gastheer werd genoodigd, een picnic mocht het wezen, die ook zijn eigenaardige genoegens heeft. En zoo was het. Onverzadigd gingen wij niet heen, al wisten wij niet wie ons iets zou voorzetten. Aan mededeelingen, korter of langer, aan iets belangrijks ontbrak het nooit. Er was altijd iets ter tafel, dat te meer verraste en behaagde, naarmate het minder gewacht werd, en dat ook door verscheidenheid aanlokte.

Zoo heeft onze Maatschappij ook in het afgelopen jaar weer getracht te beantwoorden aan hetgeen in billijkheid van haar kan worden gewacht. Gaat zij voort op den ingeslagen weg, en dat wil zij zeker, dan zal zij niet onnut zijn.

Doch blijft er niets te wenschen over? Zijn wij plotseling onverstoorbare optimisten geworden? Zijn wij dankbaar niet slechts, maar ook geheel voldaan? - Er ligt mij nog iets op het hart, en gij vergunt mij wel, eer ik eindig, dat uit te spreken. 't Is geen critiek op hetgeen verricht is of nog verricht wordt. Indien iemand zich onbevoegd moet rekenen die te geven, dan ben ik het. Het is - een wensch niet eens, een twijfel nau-

welijks - een vraag slechts, die gij gerust onbeantwoord moogt laten, zoo gij meent dat zij misplaatst, of wellicht, dat zij sinds lang is uitgemaakt, doch die, zoo ik hoop, niet onbescheiden zal zijn.

Toen ik mij gereed maakte, U, naar het voorschrift der wet, verslag te geven van den toestand onzer vereeniging en daartoe haar werkzaamheden overzag, kon ik mij niet ontveinzen, dat er in de richting dier werkzaamheden wel iets eenzijdigs ligt. Ik dacht vooreerst aan onze maandelijksche bijeenkomsten. Wat wordt daar in den regel behandeld? Gij zult het straks bemerken, 't zijn haast uitsluitend taal- of geschiedkundige onderwerpen. Meent niet, dat ik er over klaag. Onze taalgeleerden en historici kunnen geen meer belangstellend hoorder hebben dan mij, die niets liever zou wenschen, dan dat ik ook op dit oogenblik hun hoorder mocht zijn. Ik vermeld slechts.

Ik wierp een blik op onze uitgaven, zoowel op degene die reeds verschenen zijn, als op die welke spoedig de pers zullen verlaten. En gij hebt gehoord, hoe hoog ik ze waardeer. Ze mogen onleesbaar zijn voor het groote publiek; wellicht dat zelfs een aantal onzer medeleden ze ongelezen laten; toch zou ik niet gaarne willen dat een dier uitgaven niet geschied ware of gestaakt werd. Voor de wetenschap zijn zij van wezenlijk nut. Maar het kan niet gelochend worden, dat ook deze werken bovenal of uitsluitend belangrijk zijn als bijdragen tot de studie onzer taal en geschiedenis.

Eindelijk, wij hebben twee Commissiën: een historische, die niet diligent behoeft verklaard te worden, omdat zij het altijd is, en een taalkundige, die zonder twijfel bereid is alles te volbrengen waartoe zij in het belang der Maatschappij zal worden geroepen, doch wier bestaan

zelfs haar eigen leden - ik heb zelf de eer daartoe te behooren en spreek dus uit ervaring - moeite hebben zich te herinneren en die voorshands niet uit haar werken zal worden gerechtvaardigd. Dan, er *zijn* althans twee Commissiën, voor de geschiedenis eene en eene voor de taalkunde..... waar blijft intusschen de letterkunde? Gij zult mij wijzen op de naamlijst onzer leden, waaronder zoovele letterkundigen worden gevonden, ofschoon wij toch ook soms met schrik bemerkt hebben, dat we jaren lang enkele van de uitstekendste onzer schrijvers en dichters eenvoudig vergeten hadden. Gij zult mij vooral herinneren aan onze Bibliotheek, waarin wij trachten, zooveel onze geringe middelen gedoogen, de voortbrengselen onzer letterkunde zoo volledig mogelijk bijeen te brengen. En ik erken, dat het veel is. Maar is het genoeg? Onze vereeniging draagt den naam van Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. En nu weet ik wel, dat in zulk een maatschappij de studie der Nederlandsche taal en der vaderlandsche geschiedenis volkomen op haar plaats, dat zij daar volstrekt onontbeerlijk is, dat zij den grondslag uitmaakt, waarop moet worden voortgebouwd. Maar ik zou wel willen vragen, of zij waarlijk aan haar naam, en dat is immers hier ook aan haar roeping beantwoordt, wanneer zij zich zoo goed als uitsluitend met de twee genoemde vakken bezighoudt, en voor de Nederlandsche letterkunde niets anders doet, dan haar voortbrengselen verzamelen in een boekerij en in de Levensberichten der gestorven leden een min of meer onsamenhangende bijdrage tot haar geschiedenis leveren.

Wat ik dan wenschen zou? De benoeming eener letterkundige Commissie naast de beide andere, bijvoorbeeld? Zeker niet zulk eene waar dichters en schrijvers

elkander hun verzen en opstellen kwamen voordragen, en die al spoedig in een genootschap van wederkeerige bewondering zou ontaarden. Geen 'kunstgenootschapsbrij', zooals Braga het heel oneerbiedig maar niet onjuist genoemd heeft, kan onze letterkunde verrijken.

Wat dan? Prijsvragen weder, als van ouds? Wij hebben er de *Overwintering op Nova Zembla*, dat, met al zijn overvloed van beren toch een verdienstelijk dichtstuk blijft, wij hebben er den *Tocht van Heemskerck naar Gibraltar*, en wie weet hoeveel meer nog aan te danken. Indien wij 't weder eens beproefden? Ik zal mij wel wachten dezen raad te geven. Het is een zeer netelig onderwerp, dat ik ongaarne aanroer. Daar zijn nog zooveel geleerde en verstandige mannen, die ze uitschrijven, die ze beoordeelen, die ze beantwoorden! Ik heb bovendien zoo grooten eerbied voor de stalen zenuwen en de stille volharding van hen, die zich voor dit geestelijk aannemingswerk laten vinden, en een arbeid aandurven waarmede zij gereed moeten zijn binnen den tijd van een jaar, op straffe van dat gansche jaar vergeefs te hebben gewerkt; zoo grooten eerbied bovenal voor de zelfverloochening der vierschaar, die de ingeleverde antwoorden, de groene en de rijpe, met critischen blik moet doorlezen en daarover het vonnis spreken, dat ik niet waag uit de hoogte te veroordeelen, wat wellicht mijn begrip te boven gaat. Maar dit wil ik wel als mijn overtuiging uitspreken: zoo wetenschappelijke prijsvragen misschien nog recht van bestaan hebben, letterkundige behooren tot een vervlogen tijdperk, en waar men ze nog uitschrijft blijven ze onbeantwoord, of wordt althans de prijs niet toegekend. Arme dichters, die daaraan hun bezieling moeten te danken hebben! Arme letterkunde, die, als ze kwijnt, slechts door dit kunstmiddel zou

kunnen herleven! Die waarlijk bedeed is met de gaaf der poëzie, die in zich iets voelt van dat heilige vuur, dat den kunstenaar kenmerkt, zelf zal hij zijn weg wel vinden of maken, *fara da se*. Hij weet, dat geen eermetaal in staat is, aan zijn werk de onsterfelijkheid te verleenen. Hij herinnert zich, dat een menigte met goud bekroonde prijsverzen uit den tijd toen 'de kunst door arbeid verkregen' werd, thans niet veel meer dan scheurpapier zijn geworden. Liever dan zijn werk te laten stempelen door de goedkeuring eener letterkundige maatschappij, laat hij het oordeel aan zijn volk en aan het nageslacht.

Ziedaar dus wat ik niet zou willen, wat ik allerminst van onze Maatschappij zou verlangen. Maar iets anders is het, de vruchten der letterkunde, die zich in vrijheid het best ontwikkelen, kunstmatig te willen kweken, iets anders de studie dier letterkunde te bevorderen en nieuwe bouwstoffen voor haar geschiedenis te verzamelen. Hoe dit geschieden moet? Natuurlijk alleen door ondersteuning der uitgave van zoodanige werken, die niet door bijzondere krachten tot stand kunnen komen of waaraan een uitgever, die verstandig is in zijne soort, zich niet waagt. Ik denk aan de critische bewerking van sommige onzer schrijvers uit verschillende tijdperken, aan een even critisch biografisch woordenboek, niet voor 't algemeen bestemd doch waarin zij, die tot de studie onzer letterkunde geroepen zijn, een noodzakelijk en getrouw hulpmiddel vinden, en dat zeker niet van de hand eens enkelen kan worden gewacht. Ik denk aan misschien zeer onpractische dingen, waarover de mannen van het vak het hoofd schudden. Laat mij niet over de middelen spreken. Deskundigen mogen daarover oordeelen. Ik zou slechts vragen. Maar 't is wellicht niet onnut, en, nu de geschiedenis onzer letterkunde althans aan eene onzer universiteiten een eigen leerstoel verkregen

heeft, niet ontijdig te vragen, of onze Maatschappij niet geroepen is, ook op dit gebied het hare, en iets meer dan tot heden, te doen?

Mijne Hoorders! ik heb naar mijn verstand, ik heb in mijn onwijsheid gesproken. Maar ik zeg met Paulus: verdraagt mij in mijn onwijsheid! Mijn gedachten zijn slechts leekegedachten. Maar hetzij dat ze weerklank bij u vinden, hetzij dat gij ze als onuitvoerbaar verwerpt, hiervan kunt gij u overtuigd houden: niets anders heb ik beoogd, niets anders verlang ik, dan dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die ons allen lief is, haar schoonen naam ten volle waardig zij!

Nadat deze toespraak door den Voorzitter was gehouden, dankt het eere lid Dr. J.T. Bergman hem uit naam der Vergadering, en verzoekt hem, zijne toespraak af te staan voor de Handelingen en Mededeelingen. De Voorzitter verklaart zich daartoe bereid.

Hij maakt verder aan de leden bekend, dat door het vertrek van den Secretaris naar Amsterdam in de kandidatenlijst eenige namen waren uitgelaten, en eenige vergissingen ingeslopen. Aan de leden was daarom bij hunne komst ter vergadering een aanvullingslijst aangeboden. De Voorzitter brengt nog enkele verbeteringen aan en stelt uit naam van het Bestuur voor, wegens het vermeerderd aantal kandidaten *zes* buitenlandsche leden in plaats van *vijf* te benoemen, waarmede de Vergadering zich vereenigt.

I.

Volgens het voorschrift der Wet leest allereerst de Secretaris, Dr. J. VERDAM, het

Verslag van de Lotgevallen der Maatschappij gedurende het jaar 1877-1878.

MM. HH.

Evenmin als bij vorige vergaderingen zult gij mij ook nu Uwe welwillende aandacht onthouden, wanneer ik U een kort verslag geef van de geschiedenis onzer Maatschappij gedurende het afgelopen jaar.

Zooals U bekend is, moest in October j.l. als lid van het Bestuur aftreden Dr. R.J. Fruin. In de vorige jaarvergadering benoemdet gij uit het U voorgedragen dubbeltal den Heer Dr. C. Sepp, om zijne plaats in te nemen, doch daar deze de op hem uitgebrachte benoeming niet aannam, werd in de maandvergadering van October tot tijdelijk lid van het Bestuur gekozen Dr. M. de Vries. Gij zult dus straks twee vacatures te vervullen en twee leden van het Bestuur te kiezen hebben, in de plaats der aftredende leden Dr. R.J. Fruin en Dr. A. Kuenen, wiens tijd van aftreding is aangebroken. Als voorzitter werd de Heer Kuenen in Oct. j.l. vervangen

door Dr. C.P. Tiele, die zoo even in die hoedanigheid deze vergadering heeft geopend en haar verder leiden zal.

In den loop van dit jaar verloor onze Maatschappij door den dood de volgende leden:

Van de Binnenlandsche:

Dr. G.A. Schneither, Oud-Rector van het Gymnasium te Rotterdam (lid sedert 1858).

Jhr. Mr. D.T. Gevers van Endegeest, te Oegstgeest (1824)

Mr. M.F. Lantsheer, Lid van den Hoogen Raad, te 's-Gravenhage (1868).

H.J. van Lummel, Hoofdonderwijzer te Utrecht (1876).

Mr. F. de Greve, Voorzitter van den Hoogen Raad te 's-Gravenhage (1831).

H.M.C. van Oosterzee, Oud-Predikant van Oirschot, te Haarlem (1853).

Mr. J.B. Baron van Hugenpoth tot den Beerenclauw, te 's-Hertogenbosch (1862).

J.H. Rennefeld, Directeur der Tooneelschool, te Amsterdam (1877).

J.P. de Keyser, Predikant te Arnhem (1853).

Dr. P. Vermeulen, Bibliothecaris te Utrecht (1843).

Dr. G. Ruitenschild, Predikant te 's-Gravenhage (1828).

Mr. J.D.W. Pape, Onder-Voorzitter van den Hoogen Raad, te 's-Gravenhage (1848).

Dr. J.J. Hoffmann, Hoogleeraar in de Chineesche en Japansche taal, te Leiden (1854).

Dr. P. Bleeker, Oud-Inspecteur van den geneeskundigen dienst in Nederlandsch-Indië, te 's-Gravenhage (1846).

Mr. M.M. von Baumhauer, Referendaris bij het Departement van Binnenlandsche Zaken, te 's-Gravenhage (1851).

Dr. H.J. Matthes, Rector van het Gymnasium te Zutphen (1837).

Van de Buitenlandsche leden ontvielen er 4 aan onze Maatschappij, nl.

Frans de Cort, te Elsene bij Brussel (1868).

Salomon Alofsen, te New-Yersey City in Noord-America (1867).

B. Vrambout, te Brugge (1868).

Prof. J.H. Bormans, te Luik (1843).

Van sommige der binnenlandsche leden zijn reeds levensberichten ingekomen, van anderen worden zij nog gewacht voor den bundel, die U in het najaar zal worden toegezonden. Voor de Handelingen en Mededeelingen is ons een opstel toegezonden over de Rotterdammer Courant, weder van de hand van Mr. W.P. Sautijn Kluit.

In het afgelopen jaar werden de gelden van het Fonds, waarover de Maatschappij te beschikken heeft, overeenkomstig het Besluit der vorige jaarvergadering besteed:

1° aan de uitgave van den *Seghelijn van Jherusalem*, die voor een paar maanden is verschenen, en 2° aan den herdruk van Coenraet Droste's *Overblijfsels van Geheugenis*, waarvan de tekst reeds is afgedrukt, terwijl de aantekeningen, waarvan die zal vergezeld gaan, door den Heer Fruin voor de pers worden gereedgemaakt.

Van den *Spiegel Historiae* verscheen dit jaar geene nieuwe aflevering, daar de Inleiding, die tegelijk met de 7^e of laatste het licht zal zien, een onderzoek van het Weener Handschrift noodzakelijk maakt. Hopen wij, dat, indien het Hs. niet herwaarts kan worden opgezonden, een der beide bewerkers gelegenheid zal hebben, in dezen zomer de bouwstoffen voor die Inleiding te Weenen te verzamelen, opdat dit belangrijke werk nog in den loop van dit jaar worde voltooid.

Wat de Maandelijksche Vergaderingen betreft, behoeft de gewone klaagzang, dien Uw Secretaris reeds een paar

malen heeft aangeheven, dit jaar gelukkig niet te worden herhaald. Er was een toereikend aantal leden, die voor die bijeenkomsten het een of ander hadden mede te deelen, en indien het Bestuur vreesde, dat er niet genoeg stof zou zijn voor een geheelen avond, heeft de op het vergaderingbriefje bijgevoegde formule: ‘en wat verder ter tafel zal worden gebracht’ goede uitkomsten opgeleverd. Ik zal aan Uw verlangen voldoen en U kortelijk mededeelen, wat er op die Vergaderingen is verhandeld.

In October sprak Dr. Kern, naar aanleiding van het door Beckering Vinckers bewerkte boek van Whitney, getiteld *Language and the study of Language*, over rijkdom en armoede van talen en over een paar punten uit de Nederlandsche Grammatica.

In November werden verschillende mededeelingen gedaan door den Secretaris en de HH. Kern en de Vries. De eerste behandelde o.a. de uitdrukking *houden van* en het mnl. *jaloers*. De tweede sprak over het woord *heden* en de Heer de Vries over de afleiding van *pamflet*.

In December vestigde de Heer Fruin de aandacht der vergadering op de gebeurtenissen van 1649 en 50, en wel voornamelijk op het afdanken van het krijgsvolk door Holland op eigen gezag.

In de vergadering van Januari sprak de Heer de Vries over het mnl. znw. *onder of ondern* d.i. *voormiddag*, het 17e eeuwse *hongerlijn*, een kleedingstuk, en het hedendaagsche *aterling*. Ook deelde Uw Secretaris in die bijeenkomst het een en ander mede over merkwaardige woorden, door hem gevonden in het Handschrift van den *Seghelijn van Jherusalem*.

In Februari voerde de Heer Verwijs het woord. Spr.

deelde, naar aanleiding van het boekje van Dr. J. van Vloten: Kleinere gedichten van Jacob van Maerlant, allerlei bijzonderheden mede aangaande daarin behandelde of verkeerd begrepen woorden, vooral over mnl. *keffue* d.i. *lor* en *plade* d.i. *ahorn*, *plataan*. Ook sprak hij over het woord *avetrone* d.i. *spurius*.

In Maart behandelde de Heer Cosijn de woorden *aanranden*, *achterkousig*, *fledercijn* of *flercijn* en *heden*, waarvan hij eene verklaring voordraagt, verschillende van die van Dr. Kern.

In de laatste vergadering, in April, werden mededeelingen gedaan door de HH. Fruin, Verdam en de Vries. De eerste sprak over eenige minder bekende of zekere levensbijzonderheden van Erasmus; Uw secretaris deelde eenige mnl. emendaties mede en de Heer de Vries behandelde de woorden *akkefietje*, *akelig* en *aker* d.i. *metalen emmer*.

Gij ziet dus, MM. HH., dat er gedurende dezen winter overvloed was van stof. Laten wij hopen, dat ook het volgende jaar Uw Secretaris zulk een opgewekt verslag zal kunnen geven van hetgeen de maandelijksche Vergaderingen opleverden. Doch, zooals U bekend is, zal dat verslag U niet door mij worden medegedeeld. Heden ben ik voor de laatste maal in Uw midden als Secretaris onzer Maatschappij. Tot een anderen werkring geroepen, is het mij ondoenlijk, daarmede in het vervolg de even eervolle als aangename betrekking van Secretaris onzer Maatschappij te vereenigen. Doch dit kan ik naar waarheid getuigen, dat ik met groot genoegen en tot mijn eigen groot nut in die hoedanigheid ben werkzaam geweest. Gaarne leg ik de verklaring af, dat de welwillendheid der leden, en niet het minste der leden van het Bestuur, waarmede ik uit den aard der

zaak het meest in aanraking kwam, het mij doet betreuren, dat ik mij genoodzaakt zie, deze betrekking neder te leggen. U allen, en inzonderheid de leden van het Bestuur dank ik, dat gij mij mijne taak zoo gemakkelijk hebt gemaakt. Houdt U overtuigd, dat ik de herinnering aan de jaren, waarin ik de eer had, Uw Secretaris te zijn, getrouw zal bewaren, en dat ik mij hartelijk zal verheugen, indien ik ook in Amsterdam zal kunnen bijdragen tot den bloei onzer Maatschappij.

II.

De Bibliothecaris, Dr. H.C. ROGGE, doet vervolgens

Verslag van den Staat van de Boek- en andere Verzamelingen, gedurende het jaar 1877-1878.

MM. HH.

Het afgelopen maatschappelijk jaar is voor de geschiedenis van onze boekerij in vele opzichten een belangrijk jaar geweest. Op onze laatste Algemeene Vergadering kon ik u melden, dat onze boeken naar het nieuwe gebouw waren overgebracht. Welnu, aan het ordenen is de laatste hand gelegd; met het opknappen is een begin gemaakt, en daaraan werd een vrij aanzienlijk bedrag besteed. Maar het voornaamste is, dat onze boekenschat, geheel aan de goede zorg van de administratie der Academische Bibliotheek toevertrouwd, voor het eerst niet meer door ons werd beheerd. De door ons aangekochte, of aan de Maatschappij geschonken werken werden, na door mij in een journaal te zijn ingeschreven, maandelijks overgebracht en door eene andere hand gecatalogiseerd. Ik deel u achter mijn verslag de titels slechts verkort mede. Ook het uitleenen der boeken ging geheel buiten mij om, zoodat ik u dienaangaande geen bijzonderheden kan mededeelen. Alleen geef ik u de verzekering, dat er van onze boeken oneindig meer dan vroeger gebruik is gemaakt,

omdat de verzameling der Maatschappij nu dagelijks toegankelijk was, en de leeszaal der Academische Bibliotheek eene uitnemende gelegenheid aanbiedt om rustig te arbeiden.

Meent echter niet, MM. HH., dat door deze veranderde orde van zaken de betrekking van Bibliothecaris geheel overbodig geworden zou zijn. Het is zoo, de werkzaamheden van dezen titularis zijn zeer vereenvoudigd, maar wat hem is overgebleven, vordert nog veel tijd en zorg, al kan hij zich nu daaraan wijden op dagen en uren die hem het best schikken. Hij ontvangt alle boeken en schrijft ze in. Hij moet lijsten bijhouden van de werken, die ons door zulk een groot en steeds toenemend getal binnen- en buitenlandsche genootschappen worden toegezonden, waarvan hij tevens het belangrijkste onder de aandacht onzer Commissiën van Geschied- en Oudheidkunde, Taal- en Letterkunde heeft te brengen, terwijl hij verder wederkeerig de jaarlijksche verzending van onze werken regelt. Het catalogiseeren en uitleenen van handschriften is hem alleen toevertrouwd. En wat vooral niet vergeten mag worden: hij blijft belast met het aankopen van nieuwe en oude boeken, waarbij onze bibliotheek-raden hem voorlichten. Van het recht om voor het aanvullen en bijhouden onzer kostbare verzameling te zorgen, mag de Maatschappij nooit afstand doen. Gij ziet dus dat het bibliothecariaat, hoewel thans gevoegelijk met het secretariaat te vereenigen, nog altijd eene gewichtige betrekking blijft.

Voor aankoop van boeken is dit jaar zooveel besteed als onze penningmeester maar beschikbaar kon stellen. Ook de verkoop van de ons nog overgebleven kasten en van enkele dubbelen is der boekerij ten goede gekomen. De boekenlijst zal u doen zien, dat onze verzameling vooral met vele zeldzame boekjes is verrijkt. Het zij mij echter

vergund den wensch uit te spreken, al breng ik hiermede eenigermate een beschuldiging tegen mij zelven in, dat voortaan meer moge worden aangekocht voor hetgeen er op het gebied van algemeene taal- en letterkunde in onzen tijd belangrijks verschijnt. Ik zal niet zeggen dat de oude liedeboekjes en volksromans geen waarde hebben, ofschoon het gehalte van den inhoud soms in zeer ongelijke verhouding staat tot den prijs, die er voor gegeven wordt, maar ik beweere dat zij, die zich wijden aan taal- en letterkundige studiën, veel meer belang hebben bij het raadplegen van wetenschappelijke boeken, die op eene bibliotheek als de onze niet mogen ontbreken.

Ofschoon er op mijn boekenlijst geen enkel tooneelstuk voorkomt, is er toch tot aanvulling van dit onderdeel onzer boekerij eene zeer aanzienlijke som besteed. Toen de kopij van dit gedeelte van den catalogus voor de pers gereed was, deed zich de vraag voor, of het niet wenschelijk zou zijn, dit gedeelte zoo volledig mogelijk te maken. Wij klopten aan bij verschillende boekhandelaren, die een meer of minder uitgebreid magazijn van tooneelstukken bezitten, ten einde voor een billijken prijs uit hun voorraad eene keuze te doen. Weinig hadden wij gedacht dat de oogst zoo ontzettend groot zou zijn. Toen wij eens begonnen aan te vullen, viel het moeielijk te eindigen. Als eerlang de catalogus van deze geheel eenige collectie in uwe handen zal zijn, moogt gij oordeelen of het geldelijk offer, dat wij daaraan brengen moesten, te groot is geweest.

Zoo kom ik van zelf tot den catalogus. Een jaar geleden heb ik u medegedeeld, dat ons medelid, de Heer Th.J.I. Arnold te 's Hage, de verdere bewerking en uitgave van den Catalogus der boeken op zich zou nemen; deze

is tot dat einde in Augustus naar Leiden gekomen, om zich hier onafgebroken aan dezen arbeid te wijden. En dit is waarlijk geen geringe arbeid, want weldra bleek het, dat daaraan nog meer moeite verbonden was, dan wij ons aanvankelijk hadden voorgesteld. De titels van den ouden catalogus door meer dan tien bibliophilen opgeschreven in achtereenvolgende jaren, bleken niet bruikbaar te zijn. Bijna alle boeken moeten opnieuw beschreven worden; hierbij kwamen nu uiterst zeldzame boeken voor den dag, zelfs incunabelen, die Dr. Campbell ontsnapt waren. De Heer Arnold heeft thans van de ruim 18 duizend titels er reeds meer dan 12000 behandeld overeenkomstig de strenge eischen, welke de bibliographie tegenwoordig met recht laat gelden. En dit is niet alles. Bovendien is door hem de geheele afdeeling van het tooneel opnieuw beschreven, en vervolgens aangevuld met 2500 stuks, welke uit de menigte van aangeboden tooneelstukken toen eerst konden blijken te ontbreken: daarna is de copij van den catalogus der 10,000 stuks tooneelstukken met de werken over het Tooneel naar de pers gezonden. Het Bestuur heeft namelijk besloten deze afdeeling, welke een geheel op zich zelve vormt, te laten drukken en als een tweede aflevering in het najaar aan de Leden te verzenden. Reeds liggen thans vijf vellen afgedrukt ter tafel, welke de Heer Arnold als de eerste vrucht van zijn onafgebroken arbeid u kan laten zien; wij zijn overtuigd, dat zij uwe goedkeuring zullen wegdragen, en hopen dat de kundige bewerker de aangename voldoening zal smaken van nu eerst den grooten schat van dit gedeelte der Nederlandsche letterkunde op praktische en wetenschappelijke wijze aan het licht te hebben gebracht; de naam van den Heer Arnold is voorgoed aan onze tooneellitteratuur verbonden. Onderwijl gaat hij ge-

regeld voort met de beschrijving van de overige boeken; en vóórdat 1878 ten einde zal zijn, zullen ook van dat gedeelte van den catalogus ettelijke bladen zijn afgedrukt; wanneer het geheel voltooid in uwe handen zal zijn, zal ten duidelijkste blijken èn de verdienste van den ijverigen bewerker èn de uitgebreidheid van onze boekerij.

Met deze korte mededeelingen leg ik mijn ambt neder, om het over te dragen aan een opvolger, dien gij straks zult benoemen. Doch ik mag mijn laatste verslag niet besluiten zonder u dank te zeggen voor het vertrouwen, dat gij gedurende zoo vele jaren in mij hebt gesteld. Het bibliothecariaat van onze Maatschappij is voor mij eene gewichtige leerschool geweest, en zoo ik nu iets goeds zal mogen tot stand brengen als bibliothecaris der Universiteit van Amsterdam, dan reken ik mij hierdoor te meer aan u verplicht. Als uw bibliothecaris neem ik afscheid, met de beste wenschen voor den bloei onzer maatschappij. Moge hare bibliotheek steeds een sieraad van Leiden zijn!

Lijst der bijgekomen boeken.

Ablaing van Giessenburg, W.I. d'. De Ridderschappen in het Konigr. d. Nederlanden. 's Gravenh. 1875.

Abraham a S. Clara. De geleerde Nar. Durgerdam 1752.

Abraham a S. Clara. Iets voor allen. Amst. 1736-'41. 2 dln.

Alewijn, A. Zede en Harpgezangen, 3de druk. Amst. 1713. 4°.

Almanack (Volledige Tooneel-). 1864.

Almanack ('s Hertogenbossche). 1793.

Almanack (d' Erve Stichters Comptoir-). 1763.

- Almanack voor de 19de eeuw. Amst. 1801.
- Almanack (Ommelander). Gron. 1805.
- Almanack (Zeelands Chronyk-). Middelb. 1785.
- Almanack (Nieuwe Vaderl.). Amst. 1782, 85, 87.
- Almanack (Histor. geogr. geneal. kunst- en reis-) Amst. 1791, 94.
- Almanack histor. geogr. genealogique. Amst. 1760.
- Almanack (De huishoud. holl. jufferlijke). 1781.
- Almanack voor meisjes. 1803, 4.
- Almanack der Musen en Gratien. 1816.
- Almanack (Schouwburg). 1786.
- Almanack (Histor. geogr.) 1768.
- Almanack (Oude) tot nut en vermaak. 1783.
- Almanak (Twentsche Volks-) 1877.
- Almanak het vaderland gewijd. 1830.
- Almanak (Vaderl.). 1816.
- Almanak voor jonge heeren. 1805.
- Almanak voor jonge heeren en dames. 1786.
- Almanak van vernuft en smaak. 1798, 99, 1808.
- Almanak van vernuft, smaak en kunst. 1805, 6.
- Almanak tot nut en vergenoeging. Gron. 1821, 23.
- Almanak voor vrouwen. 1792, 94, 96, 1805, 8, 11, 15.
- Almanak voor verstand en hart. 1809, 14.
- Almanak Nederlands roem, liefde en hoop. 1817.

Almanak van en voor Nederl. vrouwen. 1828.

Almanak (Nieuwe Nederlandsche histor. en astron.). 's Gravenh. 1734.

Almanak (Provinciale) van Limburg 1877.

Almanak (De Oranjevrijstaatsche) Bloemf. 1876.

Almanak (Die Afrikaanse). Kaapstad 1877.

Almanak (Provinciale) van Limburg. Roermond 1877.

Almanakje voor 1799.

Arents, Th. Mengel-Poëzy: uitg. d. M. Brouërius van Nidek. Amst. 1724.

- Asselijn's werken, Uitgeg. door A. de Jager. D.I. Gron. 1878.
- Aventurresse (De vermakelijke). Amst. 1754.
- Bakhuyzen, W.H. van de Sande. De parodia in comoediis Aristophanis. Tr. ad Rh. 1877.
- Bauquier, J. Bibliographie de la Chanson de Roland. Heilbr. 1877.
- Bedenckingh (Gerymde) om Utrecht te vergrooten. Uytr. 1670. 4°.
- Beer, T.H. de. Stof voor kamerdebatten. Amst. 1877.
- Beginsels (Eerste) van die Afrikaanse taal. Kaap. Kol. 1876.
- Beowulf (The Anglo Saxon poems of). With translation by B. Thorpe. Oxford 1855.
- Bericht wegens de vergaderingen en collegiës in 's Gravenhage 1791 en '92.
- Bernouilli, A. Die Schlacht bei St. Jacob an der Birs. Basel 1877.
- Betz, M.J. Spinoza en de vrijheid. 's Gravenh. 1877.
- Bidloo, L. Panpoëticon Batavum. Amst. 1720. 4°
- Bidloo, Gedigten voor het schoon zaizoen des j. 1718. Amst. 1720.
- Bloemlezing uit de Delftsche Studenten-Alm. 1851-64. Leyden 1864.
- Bloem-Hof (Den) van de Nederl. jeught. Amst. 1608 4° obl.
- Blumaker, De Aeneas in boertige versen. Amst. 1801.
- Bosch, B. Neopolem Buonaparte. Den Haag 1799.
- Boer, (Francijntje) de, Nieuwe Dichtwerken. Amst. 1821.
- Boom (Den) der gierigheyt. Haarl. z.j. obl.
- Boon, K. Heidensche Grootmoedigheden. Rott. 1704.
- Boot, G. Vermaeckelijke Uren. Amst. 1644. 4°
- Borstius, J. Vier predicatiën. Dordr.

- Brand van Cabouw, J. Dichtstukjes. Amst. 1824.
- Breton, N. Nederduytsen Briefdragher. Amst. 1645. 12°
- Brieven van vermaarde en gel. mannen. Amst. 1662.
- Brouwers, J. Lentebloempje. Thienen 1852.
- Bruin, Cl. Zededichten, 3^e deel. 's Gravenh. 1741 2 dln.
- Bruin, Cl. Bijbelsche toonneelpoëzy. Amst. 1735.
- Burger, D. Redevoering van Emm. Lykoedis. Deventer. 1877.
- Busschhof, B. Nieuwe lof-sangen en geestelijke liedekens. Amst. 16° obl.
- Catalogue des livres et manuscrits de R. della Faille. Anvers 1878.
- Caedmon's biblische Dichtungen. Mit Bouterwek's Glossar. Elberfeld 1847 16°.
- Caren Hazlitt, W. Hand-Book to the popular poetical and dramatic literatuure of Gr. Britain. Londen 1867.
- Cartouche, Uyt het Fransch in Nederd. vaerzen. Amst. 1731.
- Catalogus der tentoonstelling van kunst toegepast op nijverheid. 3de uitg. Amst. 1877.
- Catalogus van de Bibliotheek der Vereeniging ter bevord. v.d. belangen des boekhandels 2 st. Amst. 1856, 68.
- Caudron, G. Leven der groote Catharina van Alexandrien. Aelst 1771.
- Christens (Des) godsdienstige zielsverlustiging Amst. 1719.
- Cieglerus, G. Konst-spigel der weerdlikke vermaken. Amst. 1652. 12°
- Cieglerus, Konst-spigel der weerdlikke vermaken. Amst. 1687.
- Clarasel (Don) de Gontarnos ofte den dolenden ridder. Amst. 1697. 2 dln.

- Collegie (Het) ter Admiraliteit te Amsterdam. Amst. 1793.
- Collot d' Herbois, J.M. Almanak van den vader Gerard. 1792.
- Constantini, A. Het leven van Scharamouche. Amst. 1715. 12°
- Corput, Abr. v.d. De goddeliche Vierschare. Utr. en Amst. 1659-69. 4 dln.
- Correspondence between the Governor of the Cape and the President of the Oranje Freestate (1866-68). Bloemf. 1868.
- Correspondence (1871-75) Ald. 1872-75. 3 st.
- Cremer, J.J. Hanna de freule. Amst. 1873.
- Cremer, Romantische werken. Leiden 1877 en vlg.
- Croon, P. Moy-al oft beschrijvinge op ambachten. Antw. 1766.
- Dammius, F. Rachels tranen. Amst. 1663. 12°
- Deductie belangende d' Eemsche Zeevaerd. Utr. 1670. 4°.
- De Marsy, Oxenstierna et Richelieu à Compiègne. Paris 1878.
- Denik, C.L. het nieuw Maas-Sluysche hoekertje. Amst. 1755. obl.
- Denys, Tanneken, De christelijcke Lely-bloem. Amst. 1662.
- Denys, 't Vervolgh v.d. chr. Lely-bloem. Ald. 1663.
- Denys, 't Besluyt v.d. chr. Lely-bloem. Ald. 1664.
- Dichtungen (Deutsche) des Mittelalters. Hrsg. von K. Bartsch. Leipzig 1872. I-V.
- Dictionary (The slang). London 1865.
- Diez, Fr. Romanische Wortschöpfung. Bonn. 1875.
- Dirks, J. De Histor. Tentoonstelling van Friesland. (Leeuw. 1877).

- Dorpen (Zeeven) in brand. (Door R.M. van Goens). (Utr.) 1781.
- Droste, C. De Haegse Schouburg gestoffeert. 's Gravenh. 1710, 14. 2 dln. 4°
- Dyk, J. van. De welberaeden stap van 't vaderland. Haarl.
- Eberhard. Een steun des harten. Leiden 1871.
- Edda (Saemundar). Udg. af S. Bugge. Christ. 1867.
- Eeghen, J. van. Keuze uit nagelaten Gedichtjes. Amst. 1835.
- Eisland, J. van, Dankbare Naegedachten op de verschyninge van Jezus Christus. Haarl. 1764. 4°.
- Ermann, Sermon a l'occasion du mariage etc. Berlin 1767.
- Eschenbach, U. von. Wilhelm von Wenden. Hrsg. van W. Toischer. Prag. 1876.
- Essenberg, H. De gevallen van myne eeuwige steek. Z. pl. (1801).
- Ettmüller, L. Herbstabende. Stuttg. 1865.
- [Feith, R.] Lofzang op Jezus van Nazareth. z.j.
- Felix, De Gevallen van Mundus. 's Hage 1761.
- Festschrift zur vierten Säcular-Feier der Universität zu Tübingen. Stuttg. 1877. 4°
- Fockema Andreae, S.J. Beschouwingen over Burenrecht. Leiden. 1868.
- Fonteyn-ader (De ghulde). ter Goude 1624. 16°
- Francken, Az. W. De moeder van P.P. Rubens. Rott. 1877.
- Frein, H. de, Het spelen met de kaart den Christenen ongeoorlooft. Utr. 1773.
- Freytag, G. De Hroswitha poetria. Vratisl. 1839.
- Fornsögur, Vatnsdaelasaga, cet. Hrsg. von G. Vigfusson und Th. Möbius. Leipz. 1860.
- Gansz, J.F. De Mart. Duncano. Warend. 1876. 4°
- Gedagten (De vliegende) in een hoofd vol muizennesten

- Gedichten (Versch. Nederd.). Amst. 1659.
- Gedigten (De herstellde uitgelezene), by een verzamelt door K.J.V.D.E.H. Schiedam, z.j.
- Gellert, Fabelen. Utr. 1775.
- Gé nestet, P.A. de, Dichtwerken, uitg. door C.P. Tiele. 3de druk. Amst. 1873.
- Geschenk (Nieuwjaars-) aan Neerlands jongelingschap. 1791.
- Geuzenlied-boek (Nieuw). Door H.J. van Lummel. Utr. 1872-74.
- Gevallen (De) van Nine. Amst. 1757.
- Gezangen (Christ.) bij de Walsche gemeenten ingevoerd. Dord. 1804.
- Goldoni, C. Le Commedie. Venezia 1770-72. 13 tom.
- Gonnet, C.J. het begijnhof te Haarlem. (Haarl.) z.j. 4°
- Gonnet, De Commanderij van St. Jan te Haarlem. (Haarl.) z.j. 4°
- Graauwhart, H. Godvrugten Christen-pligten. Amst. 1728. 4°
- Gracian, B. De volmaakte Wijsheit. Amst. 1724.
- Greenwood, F. Boere-pinxtervreugt. Rott. 1733.
- Grimmelshausen, H.J.C. van, Der abenteuerliche Simplicissimus. Hrsg. v. A. Keller. Stuttg. 1854-62. 4 Bde.
- Groot, J.H.W. en P. de, Oovergebleeve Rym-stukken. Delft 1722.
- Haar, B. ter, Tweetal histor. Novellen. Nijmegen 1873.
- Habets, J. De wederdoopers te Maastricht. Roerm. 1878.
- Hadewijck (Werken van Zuster). Gent 1875. 2 st.
- Hall, H. Aardrijksk. Handboek van Z. Afrika. Rott. 1860.
- Hansen, C.J. Platduitsch en Nederlandsch. Antw. 1878.

- Hardy, Adr. Schets der gepreze Nederd. dichtkunde. 's Gravenh. 1759. 4°
- Haren, O. Zwier van, De Geusen. Amst. 1830.
- Harrebomée, P.J. Bedenkingen op het prijschrift van E. Laurillard. Gorinch. 1877.
- Hartog, L. de, Staatsleer en Staatsleven. Utr. 1878.
- Hazeu, J. De Heidelbergsche Catechismus in 52 gezangen. Amst. 1790.
- (Helmers J.F.) Lofzang op Jezus van Nazareth. z. pl. of j.
- Hessen, W. Zinspelende Liefdens gezangen. Haarl. z.j. 4°
- Heussen (Fr. Es. den), Den Christelijcken Visser, enz. Amst. 1640.
- Heussen (Fr. Es. den), Tien schriftuurlijke Redenen. Amst. 1637.
- Historie (Warachtige) van J. van Oldenbarnevelt. Ghedr. 1620. 4°
- History-liedekens (Bijbelsche). Amst. 1696. 16°
- Hoerdom (t'Amsterd.) 7de druk. Amst. z.j.
- Hofdijk, W.J. Ons voorgelacht. 2de druk. Leiden 1873-75. 6 dln.
- Hoffham, O.C.F. Proeve van Slaapdichten. Amst. 1784.
- Honigh, C. De Landbouw, feestzang. Wagen. 1877.
- Hoogvliet, A. Abraham. 7de druk. Rott. 1762.
- Herrmans, C.H. Bibliotheca Germanica. Halle 1877. H. 1, 2.
- Huberts, W.J.A., Elberts en van den Branden. Biographisch Woordenboek. Dev. 1878.
- Hutten, Ulr. von, Auserlesene Werke. Leipz. 1822.
- Jaarboekje door vriendschap aan kunst gewijd. 1819.
- Jager, H. de, Toespraken. Brielle (1872). Rott. 1873.
- Jakomo, Gir. Schermschool der huislieden. Rott. 1700.

J a k o m o , Lusthof der boeren. Schoonh. 1702.

- J a u f f r e t , L.F. het Bulletje (Haarl. 1805).
- J e p p e , Fr. Transvaal Book Almanac. Pieterm. 1877.
- J o n c t i j s , D. Roseliins Oochies. N. uitg. van H.M. Labberté. Sneek 1877.
- K e n a u - H a s s e l e r i a n a . Rott. 1814.
- K e u r d i g t e n (Nederduitsche) bij een verzamelt door K.J.V.D.E.H. Schiedam 1707.
- K e u r d i g t e n (Nederd. en Lat.) Met vervolgen. Rott. 1710-34. 5 dln.
- K i n d t (Het verruilde) of de gevallen van Benjamin Knobbel. Amst. 1755. 2 dln.
- K l e i n i g h e d e n v a n d i g t k u n s t . Utr. 1789.
- K n o r r , W. Die zwanzigste Branche des Roman de Ren cort. Eutin 1866. 4°
- K o e k k o e k , B.C. Herinneringen van een landschapschilder. Amst. 1841.
- K o o l m a n , I. t e n D o o r n k a a t , Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache. Norden. 1877 H. 1, 2.
- K o o l a a r t (geb. H o o f m a n) , E l i s e . Gedagten over eenige Spreuken d. kon. Salomons. z. pl. 1734.
- K o o l a a r t (geb. H o o f m a n) , [Gedichten van en aan haar] 4° en plano.
- K o r e n - b l o e m (De grote), inhoud. alle de Liedekens by H.L. de G. ende zyn vader ghemaackt. Ter Goude 1620. 16°
- K r a e y v a n g e r , Ev. Dichtlievende Lente en Zomer. Rott. 1753. 4°
- K r u y t , J.A. Atjeh en de Atjehers. Leiden 1877.
- K u y p e r , G. Eléments de grammaire Néerlandaise. 3e édit. La Haye 1878.
- L a a r , J. van, De godlijke Evangelie-stem. Amst. 1783.
- L a S e r r e , P. de, Het graf der wereltse vermaeckinghen. Antw. 1642. 12°
- L a t e n d o r f , F. Zur sächsischen Welt-Chronik. Poesneck 1877.

L e d e g a n c k (K.L.), Gedichten, met eene levensschets des dichters door Heremans. Gent 1868.

L e e , M.H. v a n , De nieuwsbladen en het zegelrecht. 's Gravenh. 1869.

L e e , M.H. v a n , Het zegelrecht der dagbladen. Leiden. z.j.

L e e r m e e s t e r (De) der zeden, vertoond in Horatius' Zinnebeelden. 6de druk. Amst. 1781.

L e v e n (Het) van Sebaldus Nothanker. Amst. 1775-76. 3. dln.

L e x e r , M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Leipz. 1869-77. A-W.

L e n n e p , J. van, en J. ter Gouw, De uithangteekens. Amst. 1868. 2 dln.

L e n n e p , J. van, en J. ter Gouw, Het boek der opschriften. Amst. 1869.

L i e d e - b o e k ('t Ronde-jaars). Leyden. z.j. 2 dln.

L i e d e k e n s (Sommige leerachtighe gheestel.) Haarl. 1625. 12°

L i e d e r e n (Vaderl.) voor de gewapende studenten. Leyden 1785.

L i e d e r e n (Vaderl.) voor het genootschap van wapenhandel. Leyden 1784. Met vervolgen.

L i e d e r e n 2de druk. Ald. 1785. Met vervolgen.

L i e d e k e n s (Schere) ghestelt tot stichtinghe. Amst. 1616. 4°

L i e n s , C. Eerste en Tweede deel van de kleine werelt. Amst. 1655. 4°

L i j k r e d e n e n en Gedigten op zeeventig van onze vrienden en vriendinnen. Amst. 1729. 2 bdn. 4°

L i n d l e y , A.F. Adamantia. London 1873.

L o f e n d e l a s t e r i n g h e van alle staten ende handtwercken. Gorn. 1613.

L o o , Th. van, Vlaemsche Dichtkunst. Brugge 1842.

L o d e e s e n , I.D. Ernst en Luim. (Amst.) 1849, 61. 2 dln.

- Lust-hof (Den nieuwen) vol uytghelesene ghesanghen. Amst. 1602. 4° obl.
- Lust-hof der zielen. 7de druk. Amst. 1743. 12°
- Lydius, R. Vermakelijke Tijdkorting. Ench. 1684.
- Macedo, J.M. de, Brazilian Biographical Annual. Rio de Janeiro. 1876. 3 t.
- Marchegay, P. Trois Lettres conc. l' Hopital S.-Jean l' Evang. (à Angers). Les Roches-Baritaud. 1877.
- Marsy, de, Le voyage à Jérusalem de L. Balourdet. Paris 1878.
- Mates, G. van, Kruisgezangen op het lyden van Jesus Christus. Haarl. 1759. 4°
- Mauricius, J.J. Dichtlievende uitspanningen. Amst. 1753
- Mauricius, J.J. Vervolg d. Dichtl. Uitsp. Ald. 1754.
- Mauricius, J.J. Besluit d. Dichtl. Uitsp. Ald. 1762.
- Mededeelingen van de Rijks-adviseurs. D.I. afl. 1. 's Gravenh. 1876.
- Mengeldichten van 'Prodesse canendo' voor 1774. Rott. 1774.
- Mercier, Mondor en Charideme. Deventer 1770.
- Merken, L.W. van, Het nut der tegenspoeden. 2de druk. Amst. 1768.
- Mersch, J.v.d. Tgroote Raedtsel-Boeck. Amst. 1614.
- Minerva, Weekblad. Jaarg. 1.
- Minerva, Almanack voor 1818.
- Minnebroers-Sak (De smakelijke vermakelijke). Amst. 1767.
- Moens, P. De gebroeders De Witten. Utr. 1792.
- Molière, J.B. Poquelin de, Oeuvres complètes. Paris 1863-64. 7 tom.
- Muller, F. Catalogue of Books etc. in N. and S. America. 1877.

- Muretus, M.A. Orationes cet. Leipz. 1672.
- Naamregister der heeren militaire officieren, enz. Leyden. 1785.
- Nachtegaal (Dubbele Goesche). Goes. z.j.
- Nolet de Brauwere van Steeland, J. Poëzy en Proza. Amst. 1877.
- Nijland, A.J. Beeld van ons vaderland, enz. Utr. 1877.
- Onderrichtinghe (Grondel.) van veelen articulen. By D. Mullen (1560).
- Oomius, S. Eirenicum. Amst. 1662. 12°
- Oosterzee, J.J. van, Het vaste fundament. Amst. 1877.
- Palmer van den Broek, W. Geschiedenis van het Madoereesche vorstenhuis.
- Panpoeticon Batavum. Amst. 1720. 4°
- Parker, Th. Beroemde Amerikanen. Utr 1872.
- Parnas-loof (Gemengelde) bestaande in gedichten. Amst. 1693. D.I.
- Peacock, Edw. A Glossary of words used in the wapentakes of Manley and Corringham. London 1877.
- Pegasus (Amsterd.) waer in veel liedekens. Amst. 1627. 4° obl.
- Pelgrims Liedboek. Woerden 1782. 12°
- Philomusus Philokalus (A.v. Twist), Eeuwigduurende Liefdes Almanak. Tot Cyprus. 1721.
- Ploeg (De vernieuwde Walchersche). Z. pl. 1856.
- Poimender, Jz. (G. Udemans), Absalons hayr. Dordr. 1643.
- Portugal's agricultural and colonial exhibitions at Philadelphia. 1877.
- Prieel (Het) der gheestelicher melodie. Antw. 1620.
- Proeve van mengelpoëzy door Magna molimur parvi". Hoorn 1763.

Quellen und Forschungen. Hrsg. van B. ten Brink und W. Scherer. Strassb. 1874. I-XXIV.

Raad aan Amaril. Leiden 1713.

Rabus, P. het groote Naamboek. 2de druk. Gouda. 1703.

Rahlenbeck, Ch., Les Protestants de Bruxelles. Gand. 1877.

Rapport van J.A. Froude aan Graaf Carnarvon. Jan. 1876.

Reglement voor het Grey College te Bloemfontein.

Repgow, Eike von - Das Zeitbuch des - Hrsg. v. H.F. Massmann. Stuttgart. 1857.

Reusch, W. Gnapheus. Elbing 1868, '77. 2 Hefte 4°

Rhijnenburgh, C. Vreugde-bergh. Hoorn 1669. 2 dln. 16° obl.

Ringen, V. Stichtelijk Sang-prieel. Gron. 1686. obl.

Rogers, F. Klare Merck-teecken en der Saligheyt. Dordr. 1658. 12°

Roman (Deux Rédactions du) des Sept Sages de Rome, publ. par G. Paris. Paris 1876.

Ronkel, S.J. van, Woordenb. der eigennamen in het O. Test. Gron. 1835.

Rovers, M.A.N. heeft Paulus zich op wonderen beroepen? Amst. 1870.

Rovers, M.A.N. Schets van de geschied. der N. Test. Letterkunde 's Hertog. 1874-'76. 3 st.

Rovers, M.A.N. De boeken van het N. Testament. 's Hertog. 1877.

Roy, D. le, Oordeelkundige aanmerkingen over de dansserijen. Rott. 1722.

Rijswijk, Th. van, Volledige werken. Antw. 1877.

Sandastra (d' Edele). Amst. 1680. 12°

Schaakspel (Het) veel gemakkelijker gemaakt enz. Campen 1792.

- Schansbach, G. Wörterbuch der niederdeutschen Mundart d. Fürst. Göttingen u. Grubenhagen. Hann. 1858.
- Scharp, J. Oudheid- en geschiedk. verhandeling over de beffen enz. Rott. (1806)
- Stalpart v.d. Wiele, J. Evangelische Schat van Christus Jezus ondeckt. 's Hertog. 1621. 4°
- Stalpart v.d. Wiele, J. hemelrijk dat is Lof-sangh van 't rijcke der hemelen. Delft 1621. 4°
- Scheffer, J.H. en F.D.O. Obreen, Rotterdamsche historiebladen. 2de afd. Rott. 1876. zwaar papier.
- Schertzer (Pater) - De koddige en sinrijke sermoenen van - Amst. 1733. 3 dln.
- Schiller, Fr. von, Sämmtliche Schriften, hist.-krit. Ausg. Stuttgart 1867-76. 15 Th. 17 Bde.
- Schmitto, F.C. Ordnung des Heils tom Gebruch des dütschen Gemene to Holländerdörp op Amack. Kopenh. 1788.
- Seghelijn van Jherusalem, uitgeg. door J. Verdam. Leiden 1878.
- Simonides, S. Laatste bevelen aan de gemeynthe van Rotterdam. Rott. 1664. 12°.
- Simonides, S. Eerste Predicatie in 's Gravenhage. Ald. 1664. 12°.
- Simons, Adam. Verzamelde Poëzy. Utr. 1834.
- Simons, Adam. Alexander. 's Gravenh. 1815.
- Slessah (L.J.F. Hassels), Versjes en rijmpjes. Amst. z.j.
- Sleutel der dichtkunst. Leeuw. 1780.
- Slob, D. De Haarlemmer-meer. Z. pl. 1763. 4°
- Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E. Winteravondrood. Dev. 1876.
- Sluiter, J.H. Inventaris van de registers en stukken op het Archief der Arrond. Rechtbank te Rotterdam. Rott. 1877. 4°
- Smits, D. De Rottestroom. 's Gravenh. 1823.

- Soldaat (Den vrolijken) of de nieuwe Gelderze Nagtegaal. Amst. 1750. obl.
- 't Spel van Sinne, vertoont tot Amstelredam. Amst. 1616. 4°
- Steele, R. De Snapper. Vert. door P. le Clerc. Amst. 1733-52. 4 dln.
- Steele, R. De Guardian. Vert. d. denz. Rott. 1734, 31. 3 dln. (2de druk d. 1 en 2).
- Steele, R. De Boekzaal der Juffers. Amst. 1733-35. 3 dln.
- Steele, R. De Boekzaal der Heeren. Amst. 1737.
- Stoetkant of Nieuwe-jaarsgift aan de Amstelsche jonkheydt. Amst. 1655. 16°
- Stuart, J. De hollandsche Afrikanen. Amst. 1854.
- Swanke, W. Nagelatene Gedichten. Midd. 1734.
- [Swildens, J.H.], Almanack en politiek zakboekje. 1792.
- [Swildens, J.H.], Burger en Huismans Almanack. 1789, '90.
- Teellinck, W. Sleutel der devotie. Amst. 1624. 4°
- Teellinck, W. Den spiegel der zedicheyt. Amst. 1626.
- Tideman, J. Onsterfelijk! Leiden 1877.
- Tongen (XII Propheteerende) van Algarazabel enz. Uytgedr. tot Ceulen 1680. 12°
- Uitspanningen (Zedelijke) voor den gevoeligen mensch. Amst. 1794. 3 dln.
12°
- Urfé, Honoré d', D' Astrea. Amst. 1671-75. 5 dln.
- Veer, J. Adriana van der, De geestelijken Nachtegaal. Dordr. 1741.
- Veldeke, H. von, Hrsg. van L. Etmüller. Leipz. 1852.
- Verhandeling over de kleederdragt der geestelijken op de Holland. Zending.
Amst. 1823.
- Verhuell, A. Brielsche Verzameling 1874, st. 1, 2.
- Verlooy, Fr. D' Amstelsche Zanggoddin. Amst. 1660. 16°

Verstegen, R. Aardige Characteren van hondert verscheide personen. Amst. 1705.

Vertellingen (Oostersche). Uit het Fransch. Rott 1783.

Vertellingen van Moeder de Gans. 7de druk. Amst. 1775.

Vertellingen van Moeder de Gans. 2de stukje (Ald. 1775?).

Verwijs, E. Van enen manne die gherne knollen vercoopt ene goede boerde. 's Gravenh. 1878.

Vergilius Maro, P. verduytst. Antw. 1662. 4°

(Vischer, L.) Vis-net bevangende eenige geestelijcke liedekens. Amst. 1864. 12°

Volklied (Die) der Deutschen. Hrsg. von F.K. Freih. v. Erlach. Mannh. 1834. 5 Th.

Voltaire, De Princes van Babylon. Rott. 1768.

L. Vossius, Alle de wercken. Brugghe 1679.

Vooght, M. de, Wed. Stucki, Reis naar de kaap. Kampen 1849.

Vooght, M. de, Reis naar de Kaap en Natal. Kampen 1849.

Vreede, G.W., J. de Bosch Kemper. Utr. 1877.

Vriend (De waare) der vrouwen. Amst. 1805.

Vries, S. de, De groote schouw-plaats der lust- en leerrijcke geschiedenissen, enz. Utr. 1670.

Vrye (Hippolytus de). De tien gemakelikheden des houwelyks. Amst. 1678, 79. 2 dln.

Vrouw (De fraaie) of de Fransche coquette. Amst. 1771. 2 dln.

W.M. Dat boeck der sproeken. By D. Mullens (1560).

Wael, B. van der, Eeuwigh geluyt-makende Vreught-basuyn. Amst. 1703.

Wael, B. van der, Hetz. Edam 1699.

Wassenburgh, P. Dans-feest der dochteren te Silo. Dordr. 1641. 12°

Weekblad, (Rederijkers). Utrecht 1864-75.

Wegeler, J. Philosophia Patrum. Confl. 1877.

- Weyerman, J. Campo, De doorzigtige Heremyt. 's Gravenh. 1730. 4°
- Wigalois (Vorauer Bruchstücke des), Hrsg. von A. Schönbach. Graz. 1877. 4°
- Wüten, G. Den Lof van Roseliine. Leyden 1650. 4°
- Wüten, G. Hemelschen Minne-brief. Leyden 1650. 4°
- Wüten, G. het Houweliick van Roseliine. Leyden 1650. 4°
- Winkel, J. Te, Maerlants werken. Leiden 1877.
- Wintgens, W. Advies over regterl. organisatie. 's Gravenh. 1860.
- Wintgens, W. Redevoeringen over regterl. organisatie. Ald. 1861.
- Wintgens, W. Redev. en Adviezen. Ald. 1862.
- Wintgens, W. De Regeering tegenover de veepest. Ald. 1866.
- Wintgens, W. Redevoeringen (1866-73). Ald. 1873.
- Wintgens, W. Redev. (1873-77). Ald. 1875, 77. 2 dln.
- Wintgens, W. Conservatieve koloniale politiek. 's Gravenh. 1866.
- Witte, H. Twaalf dagen in den Vulkan. Eifel. Leiden 1877.
- Zakboekje (Vaderlandsch). Amst. 1796-98, 1800-2.
- Zakboekje voor het verstand en hart. 1807.
- Zang-Fonteyne (De ghulde) Ter Ghoude 1620. 16°
- Zang-prieel ('t Vermakelijk). Haarl. z.j. 4°
- Zee man, C. Fr. Nederl. Spreekwoorden aan den Bijbel ontleend. Dordr. 1877.
- Zeeus, J. Gedichten. Delft 1721. 4°
- Zeitungen (Die ersten Deutschen) hrsg. van Evr. Weller. Stuttg. 1872.
- Ziels-verlustiging bestaande in geestelycke liederen. Amst. 1677. 2 dln. 12°
- Zusters (De) of historie van Lucia en Carolina Sanson. Amst. 1757. 2 dln.

Z w a n (Den Singende) d.i. den lofzang der heyligen. Leyden 1728.

De Handschriften zijn vermeerderd met:

Elisabeth Koolaart, geb. Hoofman, Nederduitsche en Latijnsche gedichten. f. en 4°

Stukken betreffende de Haarlemsche Rederijkerskamer 'Trou moet blijken' f. en 4°

Een esbatement van Crelisbuyr. Ghespeelt a° 1541 Hs. 16de eeuw. 8°

J. van Lennep, Zeemans woordenboek. Eig. hs.

P.L. Spiegel de Oude, De navolginge Christi in klinckent Duytsch cort vervaet. Eig. hs. 1623. 4° obl.

Vraagboekje uit het begin der 17de eeuw. 8° obl.

De Maatschappij heeft geschenken ontvangen van:

J.P. Amersfoordt, Th.J.I. Arnold, T.H. de Beer, L.P.C. van den Bergh, D. Burger, J.C.G. Boot, M.J.A.G. Campbell, J.J. Cremer, J.F.L. Coenen van 's Gravesloot, J. Dirks, I.J. Doedes, J.C. Drabbe, W. Eekhoff, K. van Estorff, S.J. Fockema Andreae, W. Francken Az., H. Frijlink, J.A. Fruin, R. Fruin, J. de Geyter, J.C. Gonnet, L.J.F. Hassels, P.J. Harrebomée, H.H. van Herwerden, D.F. van Heyst, C. Honigh, J. Hoek, G. Kolff, W.P. Sautijn Kluit, G. Kuyper, F. Latendorf, Comte de Marsy, J. Nolet de Brauwere van Steeland, W.J.F. Nuyens, A.J. Nijland, H.M.C. van Oosterzee, E.D. Pijzel, Redactie van de Katholiek, H.C. Rogge, W.H. van de Sande Bakhuyzen, J.H. Scheffer, A. Schimmelpenninck van der Oye, G.H. Soest, J. Soutendam, V. de Stuers, F. de Stoppelaar, A.W. Sythoff, C. Ed. Taurel, J. Tideman, P.A. Tiele, G.W. Vreede, Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, W. Wintgens, H. Witte, J. Wegeler, J. Winkler.

Wij ontvingen ten verfolge en tot aanvulling:

J.C. Hooykaas, Repertorium op de koloniale litteratuur. st. II. - Woordenboek der Nederl. taal 1ste R. Afl. 13; 3de R. Afl. 6. - J. van Maerlant's Spiegel historiael. Afl. 6. - S.C. Snellen van Vollenhoven, Pinacographia P. 5 livr. 5 - W.G. Brill, Voorlezingen. D. II. st. 5 - Grimm, Deutsches Wörterbuch. B. IV Abth. I. L. 9; Abth. II L. 11 - Notice histor. des tableaux etc. dans le Musée Royal. Suppl. - J.P. de Keyser, Neerland's Letterkunde in de 19de eeuw, Proza en Poëzie 2de helft. - De Lange van Wijngaerden, Geschiedenis der stad Gouda, Afl. 4-6. - A.M. Ledeboer, Chronol. register bij de Alfab. lijst der boekdrukkers. Utr. 1877. - Ph. Wackernagel, Das deutsche Kirchenlied (Schluss). - Leidsch Dagblad, 1877. - Leidsche Courant, 1877. - W.J.F. Nuyens, Algem. Geschiedenis des Nederl. volks. D. XI. - Systematische Catalogus d. Prov. Bibliotheek van Friesland. 4de ged. - Register van het Archief van Groningen. 2de vervolg. - Ph. van Marnix Geschrif ten, Aanhangsel - Biogr. woordenboek d. N. en Z. Nederl. Letterkunde. Afl. 16, 17. - Volks-Almanak voor Nederl. Katholieken. 1878. - F. Muller, Beschrijving van Nederl. historieplaten. Afl. 4. - De Potter en Broeckaert, Geschied. v. d. gemeenten in Oostvlaanderen. D. XXIII. - Zeitschrift für deutsche Philologie. Bd VIII. - De Gids, 1877. - Revue Celtique V. III. 1, 2. - Wetenschappelijke Bladen, 1877. - Bato, 1877. - De Katholiek, 1877. - De Navorscher, 1877. - De Toekomst, 1877. - La Flandre, Ser. III. T. II 1-4. - Onze Wachter, 1877. - Bibliograph. Adversaria, D. III 9, 10. IV. 1. - Zeitschrift für deutsches Alterthum. N.F. IX. - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. N.F. III. - Verslag van den toestand der gemeente

Leiden, 1876. - Verslag van het Gymnasium te Leiden, 1876/77. - Los en Vast, 1877. - Annales Academici, 1874/75. - Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. D. IV. V. 1, 2, 3. - Bijdragen tot de geschiedenis van het Bisdom Haarlem. D. V. VI. 1, 2. - Heraldieke Bibliotheek, 1876. - Tijdspiegel, 1877. - Guldens-editie, N° 110-114. - Jaarboekje voor het Notarisambt 1877. - Volks-almanak voor Nederl. Katholieken 1878. - Wandelingen door Nederl. door Craandijk en Schipperus, III. - Taalkundige Bijdragen. I. - Messenger des sciences historiques. 1877 - Nederl. Bibliografie 1877. - Vox Studiosorum, N° 21-26. - Euphonia, Jaarg. II. - Nederlandsch Museum, 1877. - Noord en Zuid, Taalk. Tijdschrift I. 1, 2.

Van Binnen- en Buitenlandsche Genootschappen hebben wij de volgende werken ontvangen:

Nederland.

Konink. Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Versl. en Meded. Afd. Natuurk. 2de R. XI. 2, 3. XII. 1. - Afd. Letterk. 2de R. VI, 3; VII. 1, 2. - Jaarboek 1876. - P. Esseiva, Pastor bonus.

Koninkl. Oudheidkundig Genootschap. Verslag 1877.

Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in N. Brabant. Bijdragen tot de Handel. van 1875. Handel. 1876.

Friesch Genootschap v. Oudheid- Taal en Geschiedkunde Verslag 49. - De vrije Fries 3de R.D.I. st. 3. 4.

Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. G.W. Vreede, L.P. van de Spiegel. Dl. IV. - Archief. III. 3.

Historisch Genootschap te Utrecht. Register op de Kronijk. - Bijdragen en Mededeelingen. I. - Werken N° 25, 26.

Vereen. tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. Verslag 1876, 77. - Overijss. stad-, dijk- en markeregten, II. 4. III. 10-12. - Markeregt van Dalmscholte.

Bataviaasch Gen. voor Kunsten en Wetenschappen. Catalogus der Ethnologische Afd. van het Museum, 2de druk. - Tijdschrift, XXIII. 5, 6. XXIV. 1-6. - Notulen, XIV. 2-4, XV. 1. - Verhand. XXXIX. 1. - Tweede vervolg v.d. Catalogus der Bibliotheek. - F.S.A. de Clercq, Het Maleisch der Molukken. - L.W.C. van den Berg, Verslag van eene verzameling Maleische e.a. Handschriften.

Kon. Instituut v.d. Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl. Indie. Bijdragen, 4de Volgr. I. 2, 3. - Bbada Tanah Djawi, in proza. Met aant. van J.J. Meinsma.

Maatschappij Felix Meritis. Verslag 1877/78.

Indisch Genootschap. Verslagen d. Alg. verg. van 6 Maart, 3 Apr., 19 Juni, 13 Nov., 11 Dec. 1877, 29 Jan. 78. - Naamlijst der leden, Mei 1877. - Catalogus, 2de Supplement.

Aardrijkskundig Genootschap. Tijdschrift II. 4, 5. III. 1, 2. - Sumatra-expeditie. Bijblad, N° 1-4. De reis der Pandora, Bijblad N° 4.

Nederlandsch Tooneelverbond. Het Nederl. tooneel. Jaarg. VI. 12. VII 1-10.

Vereen. tot daarstelling van eene algemeene openbare bibliotheek te Rotterdam. Verslag 19.

Rijks-archief. Verslag 1876.

Koninkl. Bibliotheek. Verslag 1876.

Soc. Hist. et d' Archéol. dans le Duché de Limbourg. Publications XIII.

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Jaarboek 1875/76. - Handel. 1877. - Punten van Beschrijving 1877. - Volksalmanak 1878.

Instituut voor Doofstommen te Groningen. Verslag 1877.

Museum van Oudheden in Drenthe. Verslag 1876.

Maatschappij ter bevordering van Nijverheid te Haarlem. Gedenkpenning, geslagen bij de viering van het honderd-

jar. bestaan der Maatsch. - Tijdschrift, 4de R. I. 4-12. II. 1, 2, 3. - Naamlijst der leden. 1877.

Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. Archives Neerlandaises, XII, 1-5. - Natuurk. Verhand. 3de verz. II. - Naamlijst der directeurs. 1877. - Programma 1872-77.

Vereeniging tot bevordering van Fabriek- en Handwerksnijverheid. Verslag 1877.

Marnix-Vereeniging. Werken Ser. III, Dl. 3. en Dl. 2, st. 1.

Belgie.

Willemsfonds. Uitgaven N° 85, 86. - Volks-almanak 1878. - Jaarboek 1878.

Soc. des sciences, des arts et des lettres de Hainaut. Mémoires et publications, S. IV. T. 1. - Concours de 1877.

Société littéraire de l' Université Catholique de Louvain. Choix de Mémoires, T. II, III, V-XII.

Zwitserland.

Historische und antiquarische Gesells. in Basel. A. Bernouilli, Die Schlacht bei St. Jakob.

Histor. Verein der fünf Orte: Lucern, Uri, Schwyz, Unterden und Zug. Der Geschichtsfreund. XXXII. - Register zu Bd. 21-30.

Soc. d' Histoire de la Suisse Romande. Mémoires et documents. XXXIV.

Duitschland.

Kirchlich-historischer Verein für Geschichte, Alterthumsk. und Christl. Kunst der Erzdiöc. Freiburg. Freiburg. Diöcesan-Archiv B. XI.

Histor. Verein im Regierungsbezirke von Schwaben und Neuburg zu Augsburg. Zeitschrift, Jahrg. 3. H. 1-3.

Gesellschaft f. Pommersche Gesch. und Alterthumskunde zu Stettin. Baltische Studien 27. - Jahres-Ber. 38, 39.

Württembergische Alterthumsverein zu Stuttgart. Festschrift zur 4^{en} Säcular-Feier d. Universität zu Tübingen. - Statut der Vierteljahrhefte.

Verein f. Kunst und Alterthum in Ulm u. Oberschwaben zu Ulm. Korrespondenzblatt 1877, N° 1-12. - Nachtrag.

Histor. Verein f. das Wirtembergische Franken zu Weinsburg. Zeitschr. X. 2.

Verein f. Nassauische Alterthumskunde u. Geschichtsforschung zu Wiesbaden. Annalen V, 4; XIV, 1, 2.

Kais. Königl. Akademie d. Wissenschaften zu Wien. Sitzungsber. LXXII, 3, LXXII-LXXVII.

Kais. Königl. Geogr. Gezellschaft zu Wien. Mittheil. 19 (1876).

Histor. Verein v. Unterfranken u. Aschaffenburg zu Würzburg. Archiv XXIV, 1. - L. Fries, Die Geschichte der Bauernkriegen in Ostfranken.

Gesamtverein der Deutsche Geschichts- und Alterthumsvereine zu Altenberg. Correspondenzblatt, 1877, N° 4-12, 1878, N° 1, 2.

Königlich Sächsische Alterthumsverein zu Dresden. Mittheil. 26, 27.

Anthropologische Gesellschaft in Wien. Mittheil. 1876, N° 6-10; 1877, N° 1-6.

Gesellschaft f. die Gesch. der Herzogthümer Schleswig-Holstein u. Lauenburg. Zeitschr. VII - Register vom Diplomatarium des Klosters Armsbök von G. v. Buchwald.

Verein f. Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde zu Lübeck. Bericht 1876.

Historischer Verein zu Brandenburg a.d.H. E. Werniche, die St. Catharina-Kirche zu Brandenburg a.d.H.

Verein für Geschichte und Alterthum in Breslau. Zeitschr. XIII, 2; XIV, 1.

Histor. Verein von u. für Oberbaijern zu München. Archiv XXXV, 1-3.

Germanisches National-Museum zu Nürnberg. Anzeiger 1876.

*Königl. Böhm. Gesellschaft der Wissenschaften zu Prag. Sitzungsber. 1875, 76. -
Abhandl. 6de F. VIII. - Jahresber. 1876.*

*Verein f. Geschichte d. Deutschen in Böhmen zu Prag. Mittheil. XIV, 3, 4; XV 1, 2.
- W. Toischer, Wilhelm von Wenden. - L. Schlesinger, Stadtbuch van Brün.*

Histor. Verein d. Oberpfaltz u. Regensburg zu Regensburg. Verhandl. XXXII.

*Verein f. Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde zu Schwerin. Jahrbücher
und Jahresber. 41, 42.*

*Verein f. Geschichte und Alterthümer der Herzogthümer Bremen u. Verden zu Stade.
Archiv 6 (1877).*

Histor. Verein für Westfalen zu Arnsberg. Blätter, 1877, 1-4.

Alterthums-Gesellschaft in Königsberg. Altpreussische Monatsschrift. XIV, 1-8.

Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Nachrichten 1877.

*Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Alterthümer in Emden. Catalog
der Bibliothek.*

Verein f. Geschichte der Mark Brandenburg zu Berlin. Märkische Forschungen XIV.

*Verein von Alterthumsfreunden im Rheinlande zu Bonn. Jahrbücher, 59, 60. - Anklage
des Herrn Prof. Dr. Th. Bergh.*

*Abtheil. des Künstlervereins f. Bremische Geschichte und Alterthümer zu Bremen.
Bremisches Jahrb. IX.*

*Kais. Kön. Mährisch-Schlesische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, d.
Natur- und Landeskunde zu Brünn. Mittheil. 1876.*

Bergischer Geschichtsverein zu Bonn. Zeitschrift, XII.

*Oberlausitzische Gesellschaft der Wissenschaften zu Görlitz. Neues Lausitzisches
Magasin LII, 2; LIII, 1, 2.*

Histor. Verein f. Steiermark zu Grätz. Mittheil. H. 25. - Beiträge Jahrg. 14.

Abtheil. der Gesellschaft f. Pommersche Geschichte und

Alterthumskunde zu Greifswald. Jahresbericht 38, 39. - Pommersche Genealogien, III.

Verein f. Hamburgische Geschichte zu Hamburg. Mittheil. 1-6.

Histor. Verein f. Niedersachsen zu Hannover. Zeitschr. 1876, '77.

Verein f. Siebenburgische Landeskunde zu Hermannstadt. Archiv. N.F. XIII, 1-3. - Jahresber. 1875/76.

Verein f. Thüringische Geschichte und Alterthumskunde zu Jena. Zeitschrift N.F. I.

Institut Royal du Grand-Duché de Luxembourg. Chartes de la famille de Reinach, Fasc. I. - Publications 1876, T. XXXI.

Frankrijk.

Soc. des Antiquaires de la Picardie à Amiens. Mémoires, Ser. III. T. 5.

Soc. Dunkerquoise pour l'encouragement des sciences des lettres et des arts à Dunkerque. Programma 1877.

Soc. des Antiquaires de la Morinie à St. Omer. Mémoires, XV. - Bulletin, 99-102. - L. Deschamps de Pas, Recherches historiques sur les établissements hospitaliers de St. Omer.

Italië.

Regia Lynceorum Academia. Atti, Ser. 3, Vol I, fasc. 4-7. Vol. II. fasc. 1-3.

Denemarken.

Konglig Nordiske Oldskrift Selskab. Kjöbenhafn. Aarbøger. 1875 Tillaeg. - 1876, H. 3, 4. - Mémoires, N.S. 1875/76.

Zweden.

Swenska Fornskrift Sallskab, Stockholm. Samlingar, H. 58-69.

Rusland.

Gelehrte Esthnische Gesellschaft zu Dorpat. Sitzungsber. 1876. - Verhandl. VIII, 4.

Amerika.

Smithsonian Institution at Washington. Annual Report 1876.

III.

De Penningmeester, Dr. W.N. Du Rieu, had volgens Art. 30 der Wet, op 30 April aan het Bestuur rekening en verantwoording gedaan van zijn beheer. De rekening met de bescheiden was in orde bevonden, en is vervolgens nagezien door de in de Maandelijksche Vergadering van April benoemde Commissie, bestaande uit de Heeren Jhr. J.F.L. Coenen van 's Gravesloot en Dr. W. Palmer van den Broek. Van hun onderzoek is goedgunstig verslag uitgebracht in de Vergadering van Mei.

Het volgende wordt door den Penningmeester omtrent den geldelijken toestand der Maatschappij medegedeeld.

I. Het fonds der Maatschappij.

Evenals in het vorige boekjaar is het kapitaal met *f* 100.- nominaal verhoogd, zoodat het nu op *f* 12.400 -

is gebracht, van 2 ½ pCt. rente. Aan rente is afgeworpen *f* 305.17, waarvan één vierde zegge *f* 76.23 gedeeltelijk tot genoemde verhooging is gebruikt; de voor dit doel overblijvende *f* 50.39⁵ zullen met 1 Juli met de alsdan verschijnende rente tot kapitaalsverhooging strekken. De andere drievierden of *f* 228.88 zijn tot wetenschappelijk doel bestemd met de *f* 523.50⁵ van de vorige rekening; van deze *f* 752.38⁵ is uitbetaald de som van *f* 150.- voor de zesde aflevering van Maerlant's Spiegel Historiael, tweede partie, en *f* 175.55 voor subsidie aan den uitgever van Seghelijn van Jerusalem, die in alles *f* 207.45 heeft gekost, als ook *f* 10.- voor het afschrift van Droste's dichterlijke gedenkschrift, dat sedert is gedrukt. Aan de toelage daarvan en aan de laatste aflevering van Maerlant zal het slot van *f* 416.83⁵ kunnen besteed worden, en wat straks verder dienaangaande zal worden beslist.

II. De kas der Maatschappij.

De vorige rekening sloot met een batig saldo van	<i>f</i> 909.44
aan rente van tijdelijk belegde gelden, die voor den druk van den Catalogus bestemd zijn, is ontvangen	<i>f</i> 102.97
aan de 1 ^e aflv. van den Catalogus	<i>f</i> 355.50
aan verkochte dubbelden	<i>f</i> 58.30
aan verkochte boekenkasten	<i>f</i> 356.-
aan Contributies van 31 leden à <i>f</i> 10.-	<i>f</i> 310.-
516 leden à <i>f</i> 6.-	<i>f</i> 3096.-
van deelhebbers aan den maaltijd	<u><i>f</i> 160.-</u>
te zamen	<i>f</i> 5348.21

Doch tegenover dit buitengewoon hooge bedrag staan aanzienlijke uitgaven, want al bedraagt nu voor 't

eerst de huur der vergaderingkamers met vuur en licht slechts	<i>f</i> 122.38
zoo komt op deze rekening voor het overbrengen en schoonmaken der boeken de post van	<i>f</i> 165.16
aan assurantie en het inbinden is besteed	<i>f</i> 538.94
voor aankoop van boeken	<i>f</i> 865.56 ⁵
aan drukwerk	<i>f</i> 545.86
voor het gereed maken en den druk van den Catalogus	<i>f</i> 1674.19

De rekening sluit, daar de uitgaven *f* 5107.34⁵ bedragen, met een batig saldo van slechts *f* 240.84⁵, terwijl de Catalogus in het nu ingetreden jaar nog grooter sommen zal vorderen; eerst wanneer de uitgaven voor die post zullen afgeloopen zijn, welke evenwel hoogst nuttig moeten genoemd worden, zal de Maatschappij een grooter cijfer voor het aankopen van boeken kunnen besteden.

IV.

De Taalkundige Commissie vond dit jaar geen aanleiding om te vergaderen: de andere Commissie gaf het volgende:

Verslag der Commissie voor Geschied- en Oudheidkunde.

De Commissie voor geschied- en oudheidkunde der Maatschappij hield hare gewone maandelijksche bijeenkomsten. Door alle leden en oudleden werden van tijd tot tijd eenige resultaten hunner studiën medegedeeld, of vragen op het gebied van geschiedenis en oudheidkunde betrekkelijk, ter tafel gebracht.

Dr. Sepp deed mededeeling van den uitslag, van zijn voortgezet onderzoek, omtrent Nederlandsche leeraren aan buitenlandsche academiën. Hij handelde over de academiën van Wurzburg, Bazel en Heidelberg. Hij had gelegenheid het album studiosorum van Tubingen, met betrekking tot de studenten aan die academie uit ons land, te bestudeeren; doch slechts weinige Nederlandsche namen aangetroffen. Ook sprak hij over den schrijver van den Hercules Proditius, Steven Pighius en was tot het resultaat gekomen, dat een andere auteur dan de secretaris van Granvelle dit werk zou geschreven hebben.

Dr. Fruin deelde een tweetal brieven mede van Constantijn Huygens den ouden aan den Prins omtrent de begrafenis van Michiel Adriaansz. de Ruyter uit 1677, waarin tal van merkwaardige bijzonderheden voorkomen. Verder deed hij verslag van het terugvinden op het Provinciaal Archief van Noord-Holland van het verpondingsregister van 1632; het

was in bezit geweest van den Heer van den Bergh van Dussen Muijkerke en miste slechts één blad; hij achtte het wenschelijk dat dit werk zou worden uitgegeven evenals de twee vorige Enquêtes, waarover hij zou onderhandelen met Mr. C. Dozy uit Haarlem, aan wien de ontdekking van het Hs. te danken was.

Dr. du Rieu gaf verslag omtrent het prachtig calligraphisch bewerkte Album Studiosorum van Bazel, waarin verscheidene portretten van professoren voorkomen. Verder deed hij een mededeeling omtrent een refugé uit het laatst der 17de eeuw, Claude Brousson geheeten, en een andere omtrent professor Daneau, Danaeus uit het laatst der 16de eeuw.

Dr. Rogge behandelde verscheidene bibliographische bijzonderheden als eenige werkjes van Antoinette de Bourignon in de koninklijke Bibliotheek bewaard; en andere van Adriaan Paats in het Rotterdamsch archief aanwezig. Hij sprak over een curiosum aan de bibliotheek der maatschappij behoorende van 1524, geschreven door Nicolaas Herman en als het werk van Luther beschouwd. Hij bracht van tijd tot tijd epistolographische bijzonderheden ter tafel. Zijn vertrek naar Amsterdam laat een betreurd ledig in de commissie achter.

Dr. Schotel sprak over gemeente- en familie-wapens van Valkenburg bij Leiden en over de macht van den schoolmeester over de kinderen in vroegere dagen.

Jhr. Rammelman Elsevier gaf vele merkwaardige bijzonderheden op Leiden betrekkelijk. Hij sprak achtereenvolgens over een zegel van Leiden met drie sleutels uit 1796; over de woonplaats en de familie-bijzonderheden van Christoffel Plantijn, pseudoniem van Pieter Poiret; over de rekening van 1535 van Nicolaas van Wienoxbergen, alias Kellnare, den rector der school en over diens aan-

stelling en instructie; deze bijdrage is door hem afgestaan voor de Mededeelingen; over het transport van de Doopregisters in 1811 volgens een besluit en op last van den Maire als grondslag der registers voor den burgerlijken stand; eindelijk het spelen in het weeshuis van een tooneelstuk, het beleg en ontzet van Leiden in 1624 en 1640 en de raadsbesluiten daarop betrekkelijk.

Dr. Pleyte handelde over de godin der Tongeren Verodesthi of Viradecdi geheeten; hij brengt dien naam in verband met dien van een pottbakkersmerk te Vechten gevonden Viriodac genoemd en waarschijnlijk van een plaatsnaam afkomstig, wellicht Waroda, Waroux of Waremmen in beneden-Tongeren of Belgisch Limburg gelegen. De naam schijnt van Keltischen oorsprong te zijn. Ook deed hij een mededeeling omtrent het huis en geslacht Zijl, nabij Leiden, naar aanleiding van een manuscript van Alkemade en van der Schelling uit de bibliotheek van Jkhr. Coenen van 's Gravesloot afkomstig.

Op verzoek onzer Commissie zal door den Hoogleraar Baron Linteloo de Geer het werkje van Hendrik van Bommel, waarvan vroeger (Handel. 1877, bl. 68) melding is gemaakt, in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht worden uitgegeven.

Een bijdrage van het medelid der Maatschappij Mr. W.P. Sautijn Kluit over de Rotterdamsche Couranten werd door ons ontvangen en de uitgave daarvan door de Maatschappij aangeraden; eindelijk is het werk hetrekkelijk de Epistolographen door Dr. Rogge zoo goed als voltooid, zoo dat thans tot een uitgave kan worden overgegaan, die door Dr. du Rieu zal worden bestuurd. -

DR. W. PLEIJTE.

Secretaris.

V.

De vóór de pauze benoemde Commissie van stemopneming voor nieuwe leden, bestaande uit de HH. Dr. L.W.E. Rauwenhoff, R. Koopmans van Boekeren, F. de Stoppelaar, Mr. B.Th. Heemstra, Dr. W.B.J. van Eyk, en P.C.J. Meys, brengt bij monde van eerstgenoemde rapport van haar onderzoek uit. Ingevuld zijn 71 stembiljetten, en gekozen zijn de navolgende Heeren tot

Binnenlandsche Leden:

N.C. Balsem, Predikant te Langezwaag.

Mr. L.W.C. van den Berg te Batavia.

F.H. Boogaard, Kapitein de Artillerie te 's Gravenhage.

Jhr. Mr. B. de Bosch Kemper, Advocaat en Schoolopziener te Amsterdam.

H. Broese van Groenou, Predikant te Aardenburg.

Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye, Hoogleraar te Amsterdam.

Mr. Ch. M. Dozy, Commies Redacteur ter Secretarie te Amsterdam.

J. Esser te Haarlem.

J.J.A.A. Frantzen, Leeraar aan het Gymnasium te Leiden.

Mr. F. van Hettinga Tromp, Procureur te Leeuwarden.

J.A. Heuff Az. te Avezaath bij Buren.

J. de Koo, Redacteur van 'de Amsterdamer' te Amsterdam.

Joh. A. Leopold, Leeraar aan de Kweekschool voor onderwijzers te Groningen.

L. Leopold, Leeraar aan de Kweekschool voor onderwijzers te Groningen.

J. van Loenen Martinet, Predikant te Zwolle.

Mr. H. van Loghem, te Deventer.

F.D.J. Moorrees, Predikant te Vianen.

Mr. S.C.H. Nederburgh, Lid van den Raad van N.-Indië te Batavia.

Dr. G. Penon, Leeraar aan de H. Burgersch. te Groningen.

H. Pierson, Directeur der liefdadigheidsgestichten te Zetten.

Jhr. Mr. G.C.J. van Reenen, Vice-president van den Raad van State te 's Gravenhage.

Mr. A.F. de Savornin Lohman, Raadsheer in 't Gerechtshof te 's Hertogenbosch.

D.F. Scheurleer te 's Gravenhage.

Dr. G. Schlegel, Hoogleeraar te Leiden.

Mr. L. Serrurier, Conservator van het Ethnographisch Museum te Leiden.

Dr. L.H. Slotemaker, Predikant te Arnhem.

S. Stratingh Tresling te Hilversum.

Jhr. Mr. J.B.A.J.M. Verheyen, Inspecteur van het lager onderwijs te 's Hertogenbosch.

H.P. Vogel, Architect te 's Gravenhage.

A.J. Voorduyn, Majoor van de Genie te 's Gravenhage.

H. Was, Predikant te Kruisland.

Dr. J. Te Winkel, Leeraar aan het Gymn. te Groningen.

en tot *Buitenlandsche Leden:*

De HH. Pieter Benoit, Directeur van het Conservatoire te Antwerpen.

J. Ten Doornkaat Koolman te Norden.

Dr. Johannes Frank, tijdelijk te Leiden.

Dr. E. Friedländer, Geh. Staatsarchivar te Berlijn.

Edmund W. Gosse te Londen.

Paul Meyer te Parijs.

Het getal binnenlandsche leden bedraagt twee meer dan het voorgestelde getal van 30, omdat vijf der benoemden een even groot aantal stemmen op zich vereenigd hadden. De Vergadering beslist in overeenstemming met art 8. der Wet, dat aan allen het lidmaatschap zal worden aangeboden. De Heeren, die zich met de stemopneming belast hebben, ontvangen bij monde van den Voorzitter den dank der Vergadering.

VI.

Overeenkomstig vroeger besluit zullen de beschikbare interesten van het Fonds besteed worden, 1° voor de laatste aflevering van Maerlants Spiegel Historiae Tweede Partie, 2° voor de uitgave van Koenraet Droste's overblijfsel van Geheugenis.

Voorts vereenigt zich de Vergadering met het voorstel der Maandvergadering, om de overblijvende gelden te besteden tot de uitgave van het 'Quohier van het Redres-Generael der verpondinghe in Hollandt ende West Frieslandt 1627', dat door den Heer Mr. Ch. M. Dozy is gevonden is het Prov. Archief van Noord-Holland, en met welke uitgave hij zich wil belasten

VII.

Daar de Heer Dr. Sepp de in de vorige Vergadering op hem gevallen keuze niet aangenomen had, was in October in zijn plaats de Heer Dr. M. De Vries tot tijdelijk bestuurslid gekozen. Uit het thans voorgedragen dubbel-

tal, Dr. M. De Vries en Dr. P.J. Cosijn wordt nu Dr. M. de Vries tot gewoon bestuurslid gekozen, die zich deze keuze laat welgevalen.

VIII.

Uit het voorgedragen dubbeltal voor de jaarlijksche vacature bestaande uit de HH. Dr. W.A. Jonckbloet en Dr. H. Oort, wordt eerstgenoemde tot lid van het Bestuur gekozen. Hem zal van die keuze bericht worden gedaan.

IX.

Aan de orde is verder de verkiezing van een Secretaris Bibliothecaris in plaats van de aftredende functionarissen Dr. J. Verdam en Dr. H. Rogge. De Heer J.J.A.A. Frantzen, voorgesteld door de Maandvergadering werd bij acclamatie daartoe benoemd, daar geen der leden stemming verlangde.

Nadat alle punten van den beschrijvingsbrief zijn afgedaan, brengt de Voorzitter ter tafel een brief van den Heer Fred. Muller bevattende een voorstel van den volgenden inhoud:

De ondergeteekende stelt voor dat de Algemeene Vergadering het Bestuur der Maatschappij of hare Historische Commissie of eene andere Commissie machtige om een plan te ontwerpen voor eene:

‘Geschiedenis der Wetenschappen en Fraaye kunsten in Noord- en Zuid-Nederland tot aan de Unie van

Utrecht, en van Noord-Nederland van 1579 tot den tegenwoordigen tijd,' te schrijven door verschillende geleerden over de verschillende wetenschappen en kunsten, doch zooveel mogelijk op te stellen naar een gelijkvormig plan van bewerking en omvang, en binnen een eenigzins bepaalden tijd daarover met verschillende geleerden besprekingen te houden en voorloopige afspraken te maken, als ook de wijze en middelen van uitgave te beramen en aan te wijzen; en over dit alles voor het einde des jaars aan het Bestuur of de Leden verslag uit te brengen, zoodat op de Algemeene Vergadering van 1879 een finaal besluit over het geheel kon genomen en de bepaalde opdracht gegeven worden.

Er zijn dunkt mij niet vele woorden noodig om het belang en het nut van eene 'Geschiedenis der Wetenschappen en Kunsten in Nederland' aan te wijzen.

In geen ander land ter wereld zijn naar verhouding van oppervlakte en bevolking, vele wetenschappen en kunsten zoo beoefend als in Nederland, noch is die beoefening van zoo grooten invloed geweest op wetenschappen en kunsten als juist in Nederland, en over vele onderwerpen heeft het buitenland òf alleen òf grootendeels de geschiedenis geleverd van deze of gene wetenschap of kunst in Nederland. De werken van Foppens en Paquot voor onze schrijvers, zijn 100 en 150 jaren oud, behandelen veelal Belgische schrijvers en zijn zeer onzamenhangende berichten. Even min geven de woordenboeken van Van Der Aa en zijne opvolgers, noch die van Glasius en Witsen Geysbeek iets wat naar eene Letterkundige Geschiedenis lijkt. Voor schoone kunsten zijn de werken van Van Mander, Van Gool, Weyerman, Van Eynde en Van Der Willegen, zeer te waardeeren als ook de woordenboeken van Immerzeel en Kramm, doch eene

Geschiedenis der schoone Kunsten ontbreekt ons. Het werk van den ijverigen N.G. van Kampen: Geschiedenis der Wetenschappen en Kunsten in Nederland, voldeed den schrijver evenmin als ons, en toch is het, 55 jaar na zijn verschijnen het eenig boek gebleven. Tal van pogingen door enkele uitgevers van ruimen blik en frissche ondernemingsgeest aangewend, om of op het voetspoor van Van Kampen of naar eigen ontwerp of dat van geleerden een degelijk nieuw werk van dien aard te leveren, zijn op individueele of commercieele bezwaren afgestuit.

Vele dier bezwaren zouden voor onze Maatschappij niet bestaan. Integendeel zij zou aan de verschillende schrijvers hare aanmoediging en de zekerheid van slagen aanbieden, terwijl zij alléén wetenschappelijke winst beoogt. Maar bovendien ligt dit voorstel geheel in den werkring onzer Maatschappij, opgericht ter bevordering der Nederlandsche Letterkunde. Zij zoude door het aannemen van dit voorstel handelen in den geest van hare Zuster, de Beiersche Academie van Wetenschappen te Munchen, die de bekende voortreffelijke reeks monographien over de geschiedenis der verschillende Wetenschappen te voorschijn heeft geroepen. - Moge onze Maatschappij door het aannemen van dit voorstel de geheele wetenschappelijke wereld aan zich verplichten en den dank betalen aan het Nederlandsche volk, 't welk haar streven meer dan 100 jaar gesteund heeft.

FRED. MULLER.

De Voorzitter vraagt verlof van de Vergadering, dit voorstel in behandeling te nemen, ofschoon het slechts schriftelijk is ingediend. Niemand verklaart zich daartegen, en nu deelt hij als het gevoelen van het Bestuur mede, dat het voorstel van den Heer Muller, ofschoon aan bedenking

onderhevig, toch een ernstig en nauwgezette overweging verdient, dat het daarom wenschelijk voorkomt, aan het Bestuur op te dragen, een nauwkeurig onderzoek in te stellen, en de Vergadering ten volgenden jare te dienen van advies. De Vergadering vereenigt zich hiermede.

Het eerelid Dr. T.J. Bergman, zich aansluitende aan hetgeen door den Voorzitter in zijne toespraak is opgemerkt, spreekt den wensch uit, dat er voor dichtkunde en welsprekendheid door de Maatschappij iets meer gedaan worde, gelijk dat ook vroeger geschiedde. De Voorzitter verzekert dat het Bestuur den wenk niet uit het oog zal verliezen.

De Heer De Vries bedankt den Voorzitter voor zijne uitstekende leiding.

Niets meer aan de orde zijnde, wordt de Vergadering door den Voorzitter gesloten.

**Mededeelingen > gedaan in de vergaderingen
van de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde te Leiden, 1877-1878.**

I. De Rotterdamsche Courant door Mr. W.P. Sautijn Kluit.

In de Rotterdamsche Courant van Woensdag 5 Januari 1859, N°. 4, verscheen van de hand van den Heer G. van Reyn, sedert 1 Januari 1841 mede-directeur en uitgever dier courant, een artikel onder het opschrift: *De Rotterdamsche Courant vóór 1859*, dat door de Algemeene Konst- en Letterbode van 12 Februari 1859, N°. 7, in hoofdtrekken werd weêrgegeven. Dit 'verhaal, - te kort voor de aanwezige bronnen en herinneringen, -' gelijk de schrijver zelf erkende, wordt in de volgende bladen, zooveel mogelijk, breeder uitgewerkt en nader toegelicht.

Terwijl er te Amsterdam reeds in 1613 eene Prijs-Courant bestond, die zich onafgebroken ten minste tot in 1797 staande hield¹, en terwijl er te Middelburg ook reeds op 19 December 1636 een marktbericht van handelswaren in de Fransche taal werd uitgegeven, onder den titel van *Cours de negoce à Middelbourgh. Chez la Vefue Symon Moulert*², schijnt er te Rotterdam van een

1 Zie mijn artikel over de Amsterdamsche Prijs-Courantiers in de 17de en 18de eeuw, in Nijhoff's Bijdr. N.R. dl. 8, bladz. 58-66.

2 Navorscher 1866, blz. 328. Verg. Dr. A.M. Ledebouer, De Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland, blz. 306.

dergelijk blaadje geen sprake te zijn vóór het jaar 1648. Op 10 November van dat jaar evenwel gunden en octrooieerden Burgemeesteren van Rotterdam den persoon van Mathijs Wagens, Boekdrukker en Burger daar ter stede¹, voor den tijd van 3 jaren, met uitsluiting van anderen, het drukken van de Prijs-Courant². Maar Mathijs Wagens gaf die onderneming op, en nu machtigden Burgemeesteren den 22sten Juli 1649 in zijne plaats den Boekdrukker Pieter van Waesberge³, voor den tijd van 3 jaren, en ook weder met uitsluiting van alle anderen, tot het iedere week drukken van de Prijs-Courant⁴. Ik betwijfel of het met die onderneming wel vlotte, want toen ruim zeventig jaren later, op 25 November 1720, door Burgemeesteren aan Luder Bals (over wien straks) het verzoek om te Rotterdam eene Prijs-Courant te mogen drukken, werd geweigerd⁵, bestond, naar ik zou meenen, aldaar geen blaadje van die strekking. Aanteekeningen omtrent eene Prijs-Courant te Rotterdam van later dagen zijn tot nog toe evenmin gevonden, als overblijfselen dezer uitgave van welken boekdrukker dan ook.

Van een nieuwsblad of courant is te Rotterdam voor het eerst sprake in 1666, toen Joannes Naeranus, destijds naar het schijnt boekdrukker in de Lombardstraat⁶,

1 Zie over hem Dr. A.M. Ledeboer, a.w. blz. 321, 342, 406 en 408. Alfab. Lijst, blz. 188.

2 Zie Resol. v. Burgem. v. Rotterdam van 10 Nov. 1648, fol. 33 verso.

3 Zie over hem Dr. A.M. Ledeboer, Het Geslacht van Waesberghe, blz. 80 en volg., en De Boekdruckers, enz., blz. 340.

4 Zie Resol. v. Burgem. v. Rotterdam van 22 Juli 1649, fol. 49 verso.

5 Zie Resol. v. Burgem. v. Rotterdam van 25 Nov. 1720, fol. 63.

6 Zie over hem Dr. A.M. Ledeboer, De Boekdruckers, enz., blz. 334.

met zijne *Rotterdamse Zee- en Post-Tijdingen* voor den dag kwam. In den Nederlandschen Spectator van 25 April 1868, N° 17, deelde ik reeds mede wat mij toen omtrent dit blad, door Mr. J. van Lennep in zijne Elisabeth Musch, deel 3, blz. 157, vermeld, bekend was; thans evenwel ben ik in staat die mededeeling aan te vullen, voornamelijk met betrekking tot den oorsprong van dat blad. In het Archief te Rotterdam toch is het gelukt het volgende stuk te vinden¹.

‘Den 24 April 1666’.

‘Op de requeste hierna van woorde, tewoorde geinsereert’.

‘Aen de EE Achtb: Heeren Burgermeesteren & Regierders der stad Rotterdam.’

‘Geeft met behoorlycke eerbiedigheyt te kennen Joannes Naerenus Boeckdrucker wonende binnen dese stadt, hoe dat hy supplt. siende dat tot Rotterdam² & Amsterdam weckelijks couranten werden gedrukt tot groot gerijf van de ingesetenen deser en andere steden En overleggende dat veele en wel de meeste tydingen in deselve staende over dese stadt moeten komen, Ende dat oversulx als men goede correspondentie hadde deselve tydingen die eerder hier komen (immers van Vrankryck, Engelandt en andere gewesten) als tot Haerlem & Amsterdam veel bequamer hier als in een van beyde de voorsz steden souden kunnen gedrukt ende verspreijt werden Geconsidereert de tydingen komen uijt devoorsz Coninghrycken en andere landschappen die in de Haerlemsche en Amsterdamsche Saturdagse Courant werden gestelt

1 In Resolutien en Dispositionenboeken van Burg. en Regeerders van Rotterdam van 24 April 1666, fol. 68.

2 Hiervoor moet stellig worden gelezen *Haarlem*, want verder wordt steeds gesproken van Haarlem en Amsterdam.

alhier meesten tydt in de Dynsdaghse Courante soude konnen gebragt en sulx vijer dagen eerder geweten werden, tot merkelycke Commoditeyt en dienst niet alleen van de Ingesetenen deser stede maer ook vande naburige steden en provincien hadde hy supp^t. omme tselve werck noch hiermede te konnen aenvangen en in train brengen omgehoort en uijtgesien nae goede Correspondenten Ende alsoo hy supp^t. daertoe soodanige persoonen opgespeurt heeft dat hy vertrouwt uyt Italien Vranckryk Engeland en andere Gewesten van Europa, soo goede advysen te sullen bekomen als ymandt vande Courantdruckers tot Haerlem en Amsterdam soude hy wel genegen syn tvoorsz werk aen te vangen en des dynsdaghs en saturdayghs en sulx tweemaal ter weeck de courante te drucken Ende gemerckt hy supp^t. tselve gaerne soude doen met kennis en toestant van UEE Achtbaerheden is hy teraden geworden hem dienaengaende te adresseren aen Uwe EE Achtbare gansch dienstigh versoeckende dat deselve gelieve hem suppl^t. te permitteren ende consenteren des Dynsdaghs en Saturdayghs ende sulx tweemaal per week de couranten te mogen drucken gelyck als te Haerlem ente Amsterdam werdt gedaen.’

‘twelk doende’

‘Joannes Naeranus.’

‘Burgermeesteren ende Regierders der stadt Rotterdam gelet hebbende op den innehoude van de nevenstaende requeste hebben den suppliant gepermitteert en geconsenteert sulx sy hem permitteren en consenteren mits desen tweemaal ter weecke, als namentlyck des Dynsdaghs en Saturdayghs de couranten binnen dese stadt te mogen drucken en als nu distribuieren gelyck als tot Haerlem en Amsterdam werdt gedaen, des sal den suppl^t. sorgvul-

dige hebben te letten dat egeen aenstootelycke saecken inde gemelte couranten worden gebracht Ende dit alles tot kennelyck wederseggen toe.'

'Actum 24 April A°. 1666.'

'present alle de Burgermeesteren'

'Ter Ordonnantie van deselve'

'G. van der Aa.'

De overblijfselen van deze periodieke uitgave behooren tot de zeldzaamheden. Toch meen ik uit een zestal nummers, die het mij gelukt is onder de oogen te krijgen, te mogen afleiden, dat het eerste nummer van de Rotterdamse Zee- en Post-Tijdingen verschenen is op Zaterdag 22 Mei 1666. Maar tevens is mij gebleken, dat het blad niet of slechts zeer kort des Dinsdags en Zaterdags, maar daarentegen op Donderdag en Zaterdag is uitgekomen. Op het Rotterdamsch Archief nu vond ik:

Rotterdamse Zaterdaagse Zee.... Met het adres:.... *oannes Naeranus. Den 26. Junij 1666.* Slechts de eene helft van dit blad is voorhanden, maar naar mijne berekening moet het N°. 11 zijn. Verder is mij bekend het op 't Amsterdamsch Archief voorhanden¹, en reeds in den Nederlandschen Spectator vermelde nummer, getiteld:

Rotterdamse Donderdaagse Zee- en Post-tijdingen. N°. 20. Met het adres: *Gedrukt tot Rotterdam bij Johannes Naeranus. Den 29. Julij. 1666.* 2 blz. folio, in twee kolommen gedrukt. En te midden der Haarlemsche Couranten van 1666, bij Joh. Enschedé & Zonen, vond ik:

Rotterdamse Donderdagse Zee- en Posttijdingen. No. 24. Met het adres: *Gedrukt tot Rotterdam bij Johannes Naeranus. Den 12. Augusti 1666.* 2 blz. folio, in 2 kolommen

1 Afd. losse stukken. Missiven Rotterdam. L.R. 11. No. 3.

gedrukt, met een vierkant tot vignet, vermoedelijk voorstellende het drukkersmerk van den uitgever gehecht boven het schild der stad Rotterdam.

Rotterdamse Donderdaagse Zee- en Post-tijdingen. No. 26. Met het adres: *Gedrukt tot Rotterdam, bij Joannes Naeranus. den 19. Augustus 1666.* Vorm en vignet als No. 24.

Rotterdamse Zaterdagse Zee- en Post-tijdingen. No. 27. Met het adres als boven. *den 21. Augustus 1666.* Vorm en vignet als boven.

Rotterdamse Donderdaagse Zee- en Post-tijdingen. No. 38. Met het adres als boven. *den 30 September 1666.* Vorm en vignet als boven.

Het verdient de aandacht, dat terwijl bij het op 't Amsterdamsch Archief voorhanden No. 20, van 29 Juli 1666, geen vignet voorkomt, dit wel aangetroffen wordt bij No. 24, van 12 Augustus 1666, en volgende nummers. De reden hiervan zoek ik in den nadruk van het blad die te Amsterdam werd gepleegd door zekeren Pieter de Geest¹, een' Amsterdamschen boekdrukker, wiens eigenlijke naam Pieter Timmers was. Van dat geval kreeg Naeranus kennis door den volgenden brief van de hand van Pieter Adriaensz. die met het verspreiden der courant te Amsterdam schijnt belast te zijn geweest. Stijl en spelling geven echter geen grooten dunk van de bekwaamheden van dien Amsterdamschen boekverkooper der 17de eeuw.

‘Seigneur Johannes Neranus na groetenis salut.’

‘Seigneur Johannes Neranus na groetenis salut ick heb ue brief van den 31 Julius wel ontvangen² de couran-

1 Niet Pieter de Groot, zooals Dr. G.D.J. Schotel, vermoedelijk door mijne kleine letter misleid, aantekende in *Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw*, blz. 82.

2 Deze dagteekening is ongetwijfeld verkeerd aangewezen; zie de onderteekening van den brief.

ten van dagh is 5 boek gegaen hoopend dat het noch meer beeteren zal soo ist dat wij ue laten weeten dat een hier genaemt Pieter Timmer¹ heeft durven onderwinden u Donderdagsche courante heeft voort nagedrukt en Donderdags smiddaghs voll en dick aen de beurs liet roeppen hetwelck ons groote schade veroorsaecte aen de couranten die wij van ue hadde gekreegen door dien hijse voor 8 st. het boeck aan de omloopers gaf derhalve versoeck ick dat ue gelift u outorityt van ue gepreveleerde courant gelift te mijnttoneeren daer voornoemde Pieter Timmer is een boeckverkooper en heeft een druckerije in zijn hujs op waermeede hij hem prinsepael geneert en druckt meest voor de omloopers gelijk ue aen deese 2 couranten kont zien in de groote stoutighijt die hij gebruijckt in stellen van ue nam daer hij nochtans in couranten vervalscht zoo dat ue hier noodtsakelijck dient in te voorsien indien ue couranten in estiem zal blijven gelijk de Haerlemmer voor eengen tijt is oock nagedrukt hier te Amsterdam doch hebben zulck de baet soeckende menschen moeten laten zal verlangen tgeen ue hier teegen doen zal wij hebben van dagh aen Jillis Joosten² 56 couranten die hij sijde dat ue hem te cort gehouden had gegeven die ue zal gelieven op zij reeckeningh te stellen en van de mijne of te schrijven hier meede Godt bevolen ue en huysvrouw zijt gegroet.’

‘In Amsterdam den 31 Julius 1666.’ ‘Ue Pieter Adriaensz.’

‘Eersame Diescrete Sg. Johannes Naeranus te Rotterdam.’

Beter van stijl maar niet minder zonderling is de brief

1 In den brief van Burgemeesteren van Rotterdam staat Timmers.

2 Zeker dezelfde als Gillis Joosten; zie mijne studie over de 's Gravenhaagsche Courant in de Handel. en Meded. van 1875, blz. 6, en Dr. A.M. Ledebøer, De Boekdrukkers, enz., blz. 52.

van Pieter de Geest zelf aan Naeranus, ook al op 31 Juli 1666 uit Amsterdam geschreven.

‘In Amsterdam 31 Julij 1666.’

‘Goede Vriend!’

‘Also ick de man ben die de Courante uijt laet gaen op de naem van mij selven doch als woonende tot Rotterdam soo ben hier meede UE. bekent makende dat ick niet kan verstaen waerom ick die Courante ofte zee en posttjding niet soude mogen laeten uijt gaen, alschoon ick daerin alleenlick segge tot Rotterdam te wonen want ick mijn vrienden daer hebbe die mij meer en grondiger kennis van alles connen toe laeten comen als UE. cont komen te weeten, want ick in mijn zee en posttjdingen niet als de suijsere waerheijt sett, en begeere oock anders niet als de waerheijt te schrijven, ende daer in mij cost te verdienen ende mijn huijs alsoo met eere voor te staen, waer om ick gedacht hebbe nodige te weesen UE. mits deesen bekend te maken, dat ick deselfde meen voort te setten ende daer niets in naer te laeten alschoen UE. daer schijnt tegen te weesen, want Ick UE. daer geen affbreucke meede doe, soo lang ick UE. naem daer niet onder en sett, ende die luijden die de UE hebben willen, sullen het daerom niet naer laeten, ende die de mijne hebben willen sullen de UE niet neemen, oock soo can het UE. niet veel afbreuke doen, want die die watt logens willen hebben sullen voor de waerheijt geen gelt willen geven, want alsoe ick verstondt dat UE. meest alle logen daer in hebbe gesett soo hebbe ick niet onbequaem geacht de suijsere waerheijt bekend te maken soe als deselfde waerlick tot Rotterdam bekent zijn, hier naer cont UE. sich selven regulieren alsoo ick deselfde voor eerst anders niet gesint ben te doen, en meene daer toe Protectie van onse E.H. te bekomen;

anders tegenwoordigh niet hebbende als naer vrindelijck groetenis blijve'

'UE. Vriendt'

'Pieter de Geest.'

'Aen Johannes Neranus, drucker tot Rotterdam.'

Het gevolg was dat Burgemeesteren van Rotterdam zich de zaak aantrokken en het volgende schrijven aan die van Amsterdam toezonden.

'Edele, Erentfeste, Wijse, Voorsienige ende seer discrete Heeren.'

'Johannes Naeranus Boeckdrucker binnen dese stadt (aende welcke wij hebben gepermitteert tweemaal ter weecke de Couranten alhier te drucken, ende alomme te distribuieren, gelijk als te Haerlem, ende binnen uwe Ed. Stad word gedaen) heeft ons klaeglijck te kennen gegeven dat aldaer tot Amsterdam, onder den naem van Pieter de Geest als woonende tot Rotterdam op den 28sten Julij jongstleden is gedruckt, ende uitgegeven, een weeckelijckse Courant. Dat wijders op den 29sten Julij daer aenvolgende binnen uwe Ed. Stad, op de naem vande voormelde Naeranus, noch is gedruckt ende uijtgegeven seeckere andere Courante voerende de naem van Rotterdamsche Donderdagsche Zee, ende posttijdingen sijnde genoegsaem een Extract uijt de Rotterdamsche Donderdagsche Zee en posttijdingen bij den voormelden Naeranus selfs gedruckt en uijtgegeven, gelijk Uwe Ed. uijt de twee bijgaende Exemplaren van de voorzegde falsche Couranten, ende noch een exemplaar vande Courante van den voormelden Naeranus selfs sullen kunnen sijen, ende verstaen. Ende alsoo, naer alle apparentie de voorsz. falsiteijt is begaen, door eenen Pieter Timmers Boeckdrucker binnen Uwe Ed. Stadt dewelcke sich mede

laet noemen Pieter de Geest gelijk Uwe Ed. uijt de bijgaende missives geschreven bij den eygen hand vande voormelde Timmers, ende geadresseert aende voorsz. Naeranus, alsmede noch een andere missive van Pieter Adriaensz Boeckvercooper geadresseert aen denselven Naeranus sullen kunnen affnemen, soo hebben wij ter requisitie vande voorn. Naeranus, die door de voorsz. quade pratiques, soo mercklijck is geinteresseerd, niet kunnen naerlaten Uwe Ed. mits desen seer gedienslijck te versoecken dat deselve den voorn. Timmers voor haer Ed. gelieven te ontbieden, ende uyt desselfs mond, den toedragt van voorsz. saeck te verstaen en wijders sodanige ordres te stellen dat den gemelten Timmers, ende allen anderen worden belet de voorsz. falsiteyt voor het toecomende meer te begaen. Gevende Uwe Ed. in bedencking off deselve niet souden kunnen goet vinden de voorstaende bescheijden als wesende seer claer ende duijdelijck informaties den Heere Officier aldaer ter handen te stellen, omme tegens den voorsz. Timmers te procederen, sulx denselven, naer exigentie vande voorsz. saecke, sal bevinden te behooren, waer aen de justitie vordernisse, den gemelten suppliant sonderlinge dienst, ende ons een aengenaeme saeke sal geschijeden, dewelcke wij seer berijwilliglijk in gelycke ende andere occasie aen Uwe Ed. Ingesetenen alhier te doen hebbende sullen trachten te erkennen, ende ons in desen op Uwe Ed. gewoonelijke bescheijdenheijt verlatende, ende derselver enz. enz.

‘Rotterdam 3 Aug. 1666.’

‘Burg. en regeerders der stad Rotterdam aen Burg. en Regeerders der stad Amsterdam.’

Wat er verder van deze zaak is geworden weet ik niet. Maar aardig is het, dat in het pakje brieven op het

Amsterdamsch Archief ook nog de vermelde couranten, als stukken van overtuiging, voorkomen, namelijk, behalve het reeds opgegeven echte N°. 20, ook nog:

1. *No. 20. Rotterdamse Donderdaagse Zee- en Post-tijdingen. Gedrukt tot Rotterdam bij Johannes Neranus. Den 29. Julij. 1666.* 2 blz. folio, in twee kolommen gedrukt. Het onderscheid tusschen dit en het echte blad is gelegen in den eenigszins kleineren vorm, in de omstandigheid dat het nummer hier links van het hoofd staat, dat het hoofd in twee regels is gedrukt, dat in het woord *gedrukt* hier de *c* voorkomt en in den naam *Naeranus* de *a* gemist wordt. Alle berichten uit dit nagedrukte nummer komen ook voor in het echte.

2. *Rotterdamsche Middelweeckse Zee en Post-tijdinge. Tot Rotterdam, by Pieter de Geest, 28 July 1666.* 2 blz. folio, in twee kolommen gedrukt.

Maar ook nog in een ander opzicht is de echte courant belangrijk. Blijkens de Resol. der Staten van Holland van Zaterdag 24 Juli 1666 was er eene klacht ingekomen tegen den Rotterdamschen Courantier, die in zijne Zee- en Post-tijdingen van 22 Juli een' brief, geschreven op 's lands vloot den 15^{den} dier maand, had openbaar gemaakt. Daarin was gezegd:

‘Eergisteren kregen wy inde Vloot een Sweedtsch Schip met Masten ende andere behoeften, welcke naer de Revier van Londen wilde, waer van de Schipper aen het boordt van den Vice-Admirael de Liefde treffelijck wierdt getracteert ende beschoncken op de ghesontheit vanden Koningh, Hertoch van Yorck, ende alle de Engelsche Admiralen ende Vice-Admiralen, ende hem belast den Koningh aen te dienen, dat niettegenstaende volgens Krijgsgebruyck, het gantsche Schip met Masten, ende alles wat daer in was, was van goede prijs, ende

als Waeren van Contrebande verbeurt; dat echter den Heere Lieutenant Admirael de Ruyter, nevens d' andere Admiralen ende Vice-Admiralen met 's Landts Vloote daer niet ghekomen waren, om syne Majesteit het uytzenden van syne Vloot te beletten, gelijk als of sy die wilden in doen blyven, maer wilde hem tot het uytkomen veel eer vorderlijck zijn, ende hem tot het uytrusten van de gemelte Vloote de behulpzame hant bieden, sendende derhalven dit Schip met Masten aen sijn Majesteit, hem noch ontbiedende, dat soo den Koningh noch niet genoegh aen dese Masten hadde, datter noch overvloedt van diergelijcke in de Nederlantsche Vloot waren, die men hem soude toezenden; dat de meyninge oock niet was de Revier soo naeuw te besetten, dat de Engelsche Schepen niet soudén kunnen uytkomen, maer dat sy naer het selve uytkomen seer verlangden, soo haest als sy de selve sagen aankomen, soudén achterwaerts zeylen, ende plaets maken, om de Engelschen als eerlijcke Zee ende Krijghs-lieden betaemt, naer hare waerdigheyt te ontfanghen, ende te onthalen; met dit bescheyt is den Sweedtschen Schipper naer sijn Schip, ende daer mede naer Londen gezeylt.'

De mededeeling van dit bericht werd in den Haag hoogst ongepast geoordeeld, en Burgemeesteren van Rotterdam werden daarom aangeschreven den courantier voor zich te ontbieden en hem te gelasten in het volgend nummer daarop terug te komen. Dat volgende nu was N°. 20, van 29 Juli. Daarin leest men dan ook: 'Rotterdam den 28. Julij. Verleden week was in de Donderdaagse Zeetijdinge gesteld, van een Schip met Masten, dan alzoó bevonden werd een infameusen logen te zijn, zoo diend tot verschooning van den Drukker, dat die het heeft uit den mond van Kapitein Wijnbergen, op

die tijd inde Maas geconvoijeert hebbende de Fleuiten met Land Soldaten¹, welke het heeft gezeid in presentie van verscheiden Getuigen, en tegen verscheide geloofwaardige Luiden, zeggende, ook daar bij te hebben geweest, als op de gezondheid des Konings en de Admiraals van Engeland wierd gedronken.' In 't oog vallend is het dat dit juist één der berichten is, die door Pieter de Geest in zijn' nadruk werd overgeslagen.

Nog geen twee maanden waren verlopen toen er, blijkens de Resolutiën der Staten van Holland van 18 September 1666, alweder klachten inkwamen tegen den Rotterdamschen Courantier. Eene missive toch van Gecommitteerde Raden van West-Vriesland en het Noorderkwartier, geschreven te Hoorn 16 September, berichtte, dat Naeranus in zijne Zee- en Post-tijdingen van 11 September den Heer Sonck, een der Gedeputeerden, 'tot d'aengestelde Monsteringe van de Opgesetenen ten platten Lande in 't voorschreve Quartier tegens de waerheyt soude hebben getraduceert'. Deze klacht echter had geen ernstige gevolgen.

Gelijktijdig evenwel blijkt uit de Resolutieboeken van het Hof van Holland, in dato 20 September 1666, gelijk mij is medegedeeld, het navolgende: '*Johannes Naeranus*, Boekvercoper en Courantier tot Rotterdam voor desen gehoord sijnde over 't gene hij voor dezen in de Couranten gestelt hadde, rakende de besoignes van den Hove, en 't gene hij nu in de Couranten gestelt hadde over den Viceroy van Schotland en Joh. Brusck met hetgene daaraan dependeert, daar bij voegende *nos chiens nous mordent*; is hem aangeseght, dat hij hem soude hebben te waghten van diergelijke dingen wederom in

1 Zie Wagenaar, Vad. Hist. dl. XIII, blz. 210.

sijne Couranten te stellen, daar bij fatsoenlijke Heren ofte Familien werden getaxeert, of dat men hem niet alleen soude discrediteren, maar ook daar inne nader voorsieninge doen ende ordre stellen.'

Drie weken later evenwel werd, blijkens de Resolutiën der Staten van Holland van Donderdag 7 October, 'in achtginge genomen zijnde, dat de Courantier Neranus in sijn publijcke Gazettes niet alleen van tijdt tot tijdt laet influeren verscheyde tydinghen de constitutie van 's Lands Vloote, ende de desseinen, die uyt de selve souden moghen werden ondernomen, concernerende, maer oock daer inne voecht verscheyde andere saecken de Regeeringe ende de Policie betreffende, alles directelijck strijdende jegens de goede intentie van haer Ed. Groot Mo: ende den teneur van der selver Resolutie op het voorschreve subject den vier en twintichsten Julij laetstleden genomen,' aan de Gedeputeerden van Rotterdam den last opgedragen te zorgen, dat Naeranus bij provisie en tot nader order geen couranten meer drukte, en dat hem zou worden afgevraagd aan welke personen hij die tijdingen had ontleend. Wanneer nu dat verbod is opgeheven kan ik niet bepalen, maar in de zitting der Staten van Holland van Donderdag 28 Juli 1667 werd nogmaals door den Raadpensionaris eene missive overgelegd van de hand van Van Beverningk, op dat oogenblik gevolmachtigde der Staten-Generaal voor de vredes-onderhandelingen te Breda, dd. 23 Juli, waarbij deze kennis gaf dat de Engelsche Ambassadeur Hollis zich bij hem had beklagd, 'dat de Rotterdamsche Courantier in zijne jongste courant wederom had laten influeren eene zeer aanstootelijke periode'. Het gevolg was dat Rotterdam eene aanschrijving kreeg tot correctie van haren courantier.

Eindelijk kan ik nog aanteekenen, dat, gelijk mij is medegedeeld, uit de Resolutieboeken van het Hof van Holland blijkt, hoe nog op 4 October 1668 de couranten van Naeranus door het Hof werden gelezen.

Verder is mij omtrent de geschiedenis der Rotterdamsche Zee- en Post-Tijdingen niets bekend geworden. Dat Naeranus, evenals de Amsterdamsche uitgevers van couranten uit dien tijd, bij voorkomende gelegenheden nieuwsberichten verspreidde onafhankelijk van zijne eigenlijk gezegde courant, bewijzen onder anderen de *Extraordinaire Rotterdamse Zee- en Post-tijdingen* in plano en folio door hem in 1666 uitgegeven¹.

Van een Rotterdamsch nieuwsblad, door Jean Frederick Rademaker in 1680 uitgegeven, is mij nog niets onder de oogen gekomen. Toch luidt eene aanteekening op het Rotterdamsch Archief²: ‘30 April 1680. Is *Jean Frederick Rademaker* geadmitteert omme als courantier binnen deser stad te mogen resideren. Belovende den voorr. *Rademaker* dies aengaende te nemen onder hare protexie gelijk die van Haerlem, ofte andere steden, ende denselve toetevoegen een, ofte meer Commissarissen om de proeven van sijne couranten, eer deselve gedrukt werden te visiteren, mitsg^s. aen den selven te sullen geven visie van alle brieven eñ pacquetten die haer Ed: Achtb. sullen oordeelen dat door de courante mogen werden gedivulgeert.’

- 1 Zie Catalogus van Tractaten, Pamfletten, enz. van I. Meulman, dl. II, No. 4263, 4266, 4302 en 4304. Dr. A.M. Ledebøer, Alfab. Lijst, blz. 123, zegt, dat Isaac Naeranus evenals zijn vader Zee- en Post-Tijdingen uitgaf; maar dan toch niet onder dien titel!
- 2 Zie Resolutiën en Dispositiën van Burg. en Regeerders van 30 April 1680, fol. 29.

Op grond eener Resolutie der Staten van Holland van 16 September 1679, blz. 860, was bij Plakkaat dier Staten van 19 September daaraanvolgende¹ het drukken van alle Fransche Couranten binnen Holland verboden. Nog geen jaar later bepaalde eene Resolutie derzelfde Staten van Zaterdag 3 Augustus 1680, blz. 427, dat, overeenkomstig de vermelde Resolutie van 16 September 1679, het drukken van Fransche Couranten binnen Holland zou blijven verboden, en dat burgemeesteren der onderscheidene steden zouden worden aangeschreven om èn Resolutie èn Plakkaat te doen uitvoeren. Zoo ontvingen Burgemeesteren van Rotterdam dan ook eene aanschrijving van de Staten, dd. 3 Augustus², om ‘soodanigen voorsieninge’ te doen ‘dat het drukken van deselve Couranten aldaer oock metter daedt moge werden naerghelaten’. Ik durf niet, alleen op grond van die algemeene aanschrijving, aannemen, dat er werkelijk toen reeds te Rotterdam eene Fransche Courant uitkwam. Dat zulks het geval was in 1683, kan wellicht blijken uit de woorden, die de Heer Hatin, *Les Gazettes de Hollande*, pag. 164, heeft ontleend aan een' brief van Bayle, uit Rotterdam den 12^{den} Augustus 1683 geschreven; daarin heet het: ‘Pour ce qui est de notre gazetier, on l'a prié de divers endroits de France de ne parler de nos affaires ni en bien ni en mal. Il est devenu si complaisant pour la France qu'il supprime presque tout ce qui pourrait déplaire à M. d'Avaux, ambassadeur de cette couronne à la Haye’³. Zeker schijnt dit duidelijker te zijn dan hetgeen voorkomt in het zoogenaamde

1 Zie Groot Placaat-boek III, blz. 526.

2 Zie Ingekomen Missives, Reg. No. 18.

3 De vraag is, wat Bayle bedoelde toen hij van ‘notre gazetier’ gewag maakte.

Rapport van Van Roijen te Leiden¹, waar, vermoedelijk als tusschen November 1685 en December 1689 geschied, wordt vermeld: ‘dat te Rotterdam zeker persoon, mede hebbende beginnen uijtgeeven een fransche Courant, op sijn verzoek hadde bekomen vande Magistraet van Rotterdam het voorregt om met seclusie van alle anderen daar toe te wezen geadmitteert’; en dan verder: ‘Ende is onder en tussen koomen te gebeuren, dat de voors: Rotterdamsche fransche Courantier door sijn Crediteuren overvallen, de stadt Rotterdam heeft moeten verlaten waer door ten minsten aldaer de fransche Courant is interrupt gelopen, tot dat eenige tijdt daer na dezelve persoon het uijtgeeven van een fransche Courant in den Haegh heeft ondernomen, met geen meer succes egter, want aldaer niet alleen binnen korten aengesproken werdende van sijne nieuwe Haegsche maer ook gezogt werdende van sijne voorige Rotterdamsche Crediteuren heeft voorde twedemaal moeten breeken, zonder dat ooit weder getenteert heeft die functie te hervatten.’ Dat die Fransche Rotterdamsche Courantier Jean François du Four was², wordt vermoed maar is niet bewezen. Of nu de Fransche Couranten, die blijkens een' brief van Bayle, dd. Rotterdam, 18 Janvier 1685³, toen reeds door de Wed. De Saint-Glain werden uitgegeven, te Rotterdam het licht zagen, blijkt niet voldoende, wel dat zulks vijf à zes jaren later plaats vond. In het octrooi toch op 24 Augustus 1691 aan Maria Patoillat,

- 1 Zie mijne studie over de Fransche Leidsche Courant in de Hand. en Meded. van 1870, blz. 10 en 16.
- 2 Zie mijne studie over de 's Gravenhaagsche Courant in de Hand. en Meded. van 1875, blz. 20.
- 3 Verg. Hatin, Les Gazettes de Hollande, pag. 156 en 165.

weduwe van Gabriel De Saint-Glain, verleend¹, om met uitsluiting van alle anderen, de Duitsche Couranten in het Fransch te vertalen, wordt gezegd, dat zij in het bezit was van een Octrooi van Burgemeesteren van Rotterdam, om de Fransche Couranten met uitsluiting van alle anderen te mogen drukken, iets dat haar door de Plakkaten van 18 en 27 Januari 1691 was belet². De Heer Hatin heeft de laatste sporen van deze Fransche Rotterdamsche Courant gevonden op het einde van 1716, en, met het oog op hetgeen straks zal worden medegedeeld, geloof ik niet, dat de uitgave zich veel langer heeft staande gehouden.

De eenige klacht over de Fransche Rotterdamsche Courant, waarvan ik melding vind gemaakt, is vervat in de Resolutiën der Staten van Holland van Vrijdag 29 October 1706, waar men op blz. 639 het volgende leest: 'Is ter Vergaderinge gelesen de Memorie van de Heer Otto Schwartz, extraordinaris Envoyé van de Grisonsche Republicq, ende regerende Burgermeester der Hoofstadt Coire, mitsgaders Praesident van de Provincie, genaemt de Godtshuys-bondt, houdende dat hy hadde gesien seker Pasquil in de Fransche Courant van voorlede Maendagh den vyf en twintighsten deser maendt gestelt, gedrukt tot Rotterdam, daer in deselve sich op een seer schandaleuse manier bevondt gelaedeert in sijn eer, ende alsoo het selve mede was redunderende op sijn character, in dewelcke hy de eere hadde van aen haer Edele Groot Mog. te wesen afgesonden, en dat hy vertrouwde, dat haer Edele Groot Mog. voor syne Heeren Principalen

1 Door mij gezien op het Prov. Archief te Haarlem in Octrooien 1689-1692, fol. 198 verso.

2 Zie mijne artikelen over de Fransche Leidsche Courant, blz. 17 en 18, en de 's Gravenhaagsche Courant, blz. 20 en 21.

wel wilden conserveren de achtinge en vrundtschap, die deselve tot noch toe altoos daer voor hadden gehad, opdat deselve Heeren syne Principalen geen reden souden mogen hebben, om over soodanigen affront, aen haren Envoyé gedaen, ten uyttersten misnoeght te zyn, byaldien haer Ed. Groot Mog. op het zelve aen hem geen behoorlijcke satisfactie quamen te doen hebben; soo versochte en verwachte hy, ter oorsake van de loffelijcke maxime, die haer Edele Groot Mog. waren cultiverende in 't regard van alle uytheemsche Mogentheden, met dewelcke sy vriendtschap ende correspondentie zyn onderhoudende, dat deselve die ordre souden gelieven te stellen, ende die voorsieninge te doen, dat soo wel den Drucker als den Autheur van het Pasquil, indien hy te vinden was, soodanigh op het uytterste mochte werden gestraft, als op het selve convenibel was, op dat oock andere uytheemsche Ministers over soodanigen schandael, aen een onder haer gedaen, geen rechtveerdige reden mochten hebben sich mede te beklagen, ende *communem causam* te maken. Waer op gedelibereert zynde, is goedtgevonden ende verstaen, dat de voorsz Memorie en Fransche Courant sullen werden gesonden aen de Heeren Burgermeesteren en Regeerders der Stadt Rotterdam, om haer op den inhouden van dien te informeren, en daer omtrent soodanige voorsieninge te doen, als na bevindinge ende exigentie van saken sullen oordeelen te behooren, en haer Edele Groot Mog. op alles te dienen van bericht.'

In de archieven van bijna alle vroegere regeerings-collegies vindt men aantekeningen wegens het leveren van couranten en van het bedrag daarvoor uitgegeven; meerendeels zijn die aantekeningen van weinig belang, omdat de titels der couranten in 't geheel niet of onvolledig

worden opgegeven, en het meestal niet de uitgevers, maar gewone boekverkoopers waren, die met die leveranties begunstigd werden. Zoo werd reeds in 1644 door de Rotterdamsche regeering aan den boekverkooper Cornelis van Dammen, die volgens Dr. A.M. Ledeboer, a.w. bladz. 325, van 1625-1648 te Rotterdam werkzaam was, en aldaar 'aen de groote Kerck' woonde, eene som van 48 Gld. en 5 St. uitbetaald voor het leveren van couranten¹, maar de namen dier bladen worden niet opgegeven; dat het meerendeels Amsterdamsche couranten waren staat bij mij vast. In 1711 kwam er evenwel een einde aan dat leveren van couranten op het Stadhuis, want in de Resolutie van Burg. en Regeerders van Rotterdam van 30 Juni 1711 leest men, dat 'in achtginge genomen de weijnige nuttigheyt proflueerende uyt het leveren der Couranten op het Raedhuijs na proportie van hetgeene hetselve jaerlijx aen de stad komt te kosten en dat door het lesen van deselve op het Raedhuijs veeltijts veroorsaekt werd dat men soo spoedig niet en tredt tot de besoignes en andere affaires', men besloten had geen leverantie van couranten meer toetestaan.

In mijne studie over de Hollandsche Leidsche Courant in de Handel. en Mededeel. van 1871, blz. 17 en volgg., is door mij aangeteekend, hoe in het jaar 1719 die courant in handen kwam van een 'coffyschenker' Felix de Klopper, en hoe in 't algemeen destijds, naar het schijnt, de houders van koffiehuizen voor getrouw nieuws trachtten te zorgen. In verband hiermede is de volgende aantekening op het Rotterdamsch Archief, in dato 8

1 Zie de Rekening van den Thesaurier Ordinaris Crijger over 1644, fol. 235. - Verg. verder Rotterd. Historiebladen, Gesch. stukken, blz. 217.

November 1715, niet van belang ontbloomt: 'Is tot wederseggens toe vergunt aen den Coffyschenkker *Haesverberg* dat hij de nouvelles uijt Engeland krijgende Franco van het postcomptoir sal mogen halen, mitz het paket ter presentie van den Commis te openen geen andere brieven gevonden werden, en is hiervan kennis gegeven aen den Commis'¹.

De Heer G. van Reyn heeft in zijn boven vermeld artikel gesproken van twee nummers eener Rotterdamsche Courant van de jaren 1717 en 1719. Die hoogst zeldzame stukken, thans nog in het bezit van den Heer J. van Reyn te Rotterdam, jongsten zoon van wijlen den Heer G. van Reyn, mij welwillend ter inzage verstrekt, zien er uit als volgt:

A^o. 1717. N°. 64. Rotterdamse Woensdaagse Courant. Voor L. BALTZ: tot Rotterdam by CHRISTIAAN PETZOLD op de Nieuwe Haven; werdende uitgegeeven tot Amsterdam by H. van Eyl op den Dam, en in de meeste Plaatsen by de Boekverkoopers, den 22 December 1717. 2 blz. folio, in 2 kol., met het Rotterdamsche wapen tusschen twee druipstaartende leeuwen. De eerste der vijf in dit nummer voorkomende advertentiën luidt: 'Met Speciaal Octrooi van de Edele Groot Agtbaare HEEREN, de SCHOUT, BURGEMEESTEREN en SCHEPENEN der Stad Rotterdam, zullen de Autheurs van deze Courant, op Zaterdag den 1 January 1718 voor de eerste maal uitgeeven een Engelsche Rotterdamsche Courant, en als dan bekend maaken op wat tyd een Fransche Rotterdamsche Courant insgelyks zal uitgegeeven werden.'

1 Resol. van Burgemeesteren van 8 November 1715, fol. 45.

A°. 1719. N°. 128. *Rotterdamse Woensdaagse Courant*. By L. BALTZ: tot Rotterdam op de hoek van 't Styger aan de Hoenderbrug; werdende uitgegeven tot Amsterdam by H. van Eyl op den Dam, in 's Gravenhage by Joh. van Duren, en in de meeste Plaatsen by de Boekverkopers, den 25 October 1719. 2 blz. folio, enz. enz. als het vorige nummer van 1717.

Wanneer nu deze courant van den aanvang af driemaal 's weeks uitkwam, dan is het eerste nummer uitgekomen op Woensdag 28 Juli 1717. Maar ongelukkig is hieromtrent geen zekerheid te verkrijgen, want de Resolutiën van Schout, Burgemeesteren en Schepenen, anders gezegd de Heeren van de Weth, ontbreken op het Rotterdamsch Archief van 1 Februari 1717 tot 2 April 1718, zoodat het aan Baltz verleende octrooi - overeenkomstig het Plakkaat der Staten van Holland van 9 December 1702, met zijne zoo gewichtige bepaling voor de couranten binnen Holland - wel nooit te voorschijn zal komen. En datzelfde geldt natuurlijk ook van het aan hem verleende octrooi voor eene Engelsche en Fransche Courant.

Wel vindt men nog eene aantekening in dato 24 Juni 1718, vermeldende, dat toen een verzoek was ingekomen van den courantier Luder Balts, 'versoekende vrijdom van het Port van de uijtgaende Couranten', welk verzoek door Burgemeesteren en Rekenmeesters zou worden onderzocht¹.

In het daaropvolgende jaar, 1719, kwamen er klachten in over Baltz. Den 1sten Augustus 1719 toch namen Burgemeesteren kennis van eene grief van den kant van Gecommitteerde Raden tegen eene aanstootelijke periode voorkomende in de courant van 26 Juli, waarop besloten

1 Resol. van de Vroedschap van 24 Juni 1718, fol. 125.

werd om den courantier te ontbieden en hem aan te zeggen, dat hij in een volgend nummer voldoening moest geven, maar vooraf een concept van de wijze waarop hij zulks doen zoude diende in te leveren; daarna zou men hem gelasten, dat hij zich voor het vervolg voor dergelijke beleedigingen moest in acht nemen, op straffe van bij de eerste klacht zich het octrooi te zien ontnemen. 's Anderendaags verscheen Luder Baltz dan ook in Burgemeesters Kamer met het concept eener periode, die hij met een NB. achter zijne courant zou opnemen, en aldus luidde: 'In het art. van parijs op Woensdag den 26 Julij is in dese Courant door abuijs van de setters bij het nemen van een verkeert afschrift gebragt en door haest van de Correcteur over 't hoofd gesien onder andere dese periode beginnende: men segt dat de Staeten Generael etc. welke periode buijten de intentie in de Courant is gestelt, en werd dese en diergelijcke advisen gehouden als voorgekomen en tegen de waerheijd verdigt uijt enkele partijschap.' Voor ditmaal namen Burgemeesteren genoeg met Baltz's verontschuldigungen, die daarop, na het bekomen van de reeds vermelde vermaning, naar huis kon gaan¹.

Een maand later kwam er eene handelwijze van Baltz uit, die Burgemeesteren niet aanstond. Baltz namelijk had, gelijk we zagen, van hen octrooi gekregen voor eene Fransche Rotterdamsche Courant, waaruit duidelijk blijkt, dat de boven vermelde courant van De Saint-Glain die volgens den Heer Hatin in 1715 tot adres had: 'Par S.A. de Saint-Glain, docteur en droit', en nog in 1716 bestond, was te niet gegaan. Nu kregen Burgemeesteren naar aanleiding van klachten van den kant van den

1 Resol. van Burg. v. Rotterdam van 1 en 2 Aug. 1719, fol. 5.

Markies De Prié¹ over eene passage in zekere Fransche Courant, kennis, dat sedert korten tijd te Rotterdam werd uitgegeven eene Fransche Courant, getiteld: *Gazette de Rotterdam avec privilège &c^a.*, en met het adres: *à Rotterdam par le S: F: M: Janiçon*. Deze werd toen op 5 September 1719 voor Burgemeesteren ontboden, maar beriep zich op eene cessie door Luder Baltz gedaan van het aan hem verleende octrooi; doch Burgemeesteren waren van meening dat zoodanig octrooi of privilegie geheel van persoonlijken aard en niet vatbaar voor cessie was zonder bepaald verlof, zoodat ze aan Janiçon het uitgeven zijner courant verboden². En sedert schijnt er te Rotterdam geen sprake meer te zijn geweest van eene Fransche Courant.

Het Rotterdamsch Archief is sedert 1873, dank zij de vrijgevigheid van Heeren Directeuren der Maatschappij van Assurantie, Discomptering en Beleening te Rotterdam, in het bezit van de 12 laatste nummers van de courant van Baltz, namelijk: *A^o. 1720. N°. 86. Rotterdamse Woensdaagse Courant. By L. Baltz: tot Rotterdam aan de Draaibrug by de Beurs; werdende uitgegeven tot Amsterdam by H. van Eyl op den Dam, in 's Gravenhage by Joh. van Duren, tot Leiden by de Janssoons van der Aa in de Nieuwe Steeg, en in de meeste Plaatsen by de Boekverkopers, den 17 July 1720; 2 blz. folio, in 2 kol.,*

- 1 Herkules Jozef Louis Turinetti, Markgraaf De Prié, die in de Oostenrijksche Nederlanden de regeering waarnam; zie Wag. Vad. Hist. dl. XVIII, blz. 98, 187, enz.
- 2 Resol. van Burg. v. Rotterdam van 5 September 1719, fol. 12 verso. In een levensbericht van Franciscus Michael Janiçon in 'Levensbeschr. v. beroemde en geleerde Mannen. Met hedendaagsche sterfgevallen,' dl. 5, blz. 143-149, wordt opgegeven: 'En wanneer de Schryver der *Rotterdamsche Courant* daar was uitgescheiden, vervolgde JANIÇON dezelve te schryven.'

met het Rotterdamsche wapen tusschen twee druiptartende leeuwen, en aldus tot en met N°. 97, van Maandag 12 Augustus 1720. De tusschenliggende nummers waren zoowel Woensdaagse als Vrijdaagse en Maandaagse couranten.

Dat werkelijk N°. 97, van Maandag 12 Augustus 1720, de laatste arbeid van Baltz is geweest, blijkt uit het volgende. Op dienzelfden 12^{den} Augustus 1720 toch vonden Burgemeesteren van Rotterdam goed 'dat de Courantier Balsz wegens onvoorsigtige periodes van tijd tot tijd in de Courant gestelt en wel voornamentlijk concernerende syn Chaerze Majesteijt van Muscovien sal werden gesuspenseert van het uijtgeven van Couranten so als daer van gesuspendeert werd bij dese, en is hem mondeling dese Resolutie aengesegt, waerna hij heeft aengenomen hem te sullen reguleren¹.' Hierbij herinner ik aan hetgeen reeds door mij is medegedeeld in mijne bovenvermelde studie over de Hollandsche Leidsche Courant, blz. 28. 'In de vergadering namelijk der Staten-Generaal van Woensdag 13 Maart 1720 (zie Resol. blz. 174) werd eene Memorie gelezen van Prins Kourakin, extraordinaris Ambassadeur en Plenipotentiaris van zijne Czaarsche Majesteit, dd. 's Hage 11 Maart 1720, houdende klachten over de 'Gazettes Flamandes de Leyden, de Rotterdam, de Haarlem & d' Amsterdam, sans en alleguer quelques Françaises qui n'ont pas esté plus moderées.' Daarin nu was sprake geweest van 'les dangereuses maladies de sa Majesté Czarienne; la disposition testamentaire qu'on suppose fausement qu'Elle a faite; les Commissions pretendues données à son Lieutenant General le Baron Weishach pour la Cour Imperiale,

1 Resol. v. Burgem. v. Rotterdam van 12 Augustus 1720, fol. 57.

les instances qu'on attribue à sa Majesté pour avoir des Moines de la communion Romaine dans son Empire, afin d'y introduire la Religion des Latins.' Door de Staten-Generaal werd de zaak naar die van Holland verzonden, waar ze op Zaterdag 16 Maart 1720 (zie Resol. blz. 171) onder anderen in handen werd gesteld van de Regeering van 'Rotterdam. Intusschen had dit vijf maanden vroeger plaats gehad, en noch te Leiden, noch te Haarlem, noch te Amsterdam was er sprake van schorsing. Te Rotterdam daarentegen bleef het zelfs niet bij schorsing, want blijkbaar verscheen de courant van Baltz in het geheel niet meer, daar in de hier boven vermelde Resolutie van Burgemeesteren van 25 November 1720, waarbij het verzoek van Baltz om eene Prijs-Courant te mogen drukken werd afgeslagen, uitdrukkelijk sprake is van 'Luder Bals gewese Courantier.'

Eene nieuwe poging om te Rotterdam zoowel eene Hollandsche als Fransche en Engelsche Courant te doen verschijnen, werd den 21sten Januari 1721 beproefd door den welbekenden samensteller van Het Algemeen Historisch, Geographisch en Genealogisch Woordenboek, Abraham George Luïscius, wiens verzoekschrift, dat aan zijnen broeder Theodorus Luïscius mocht worden toegestaan om onder bijstand van hem suppliant 'de Couranten deeser stad in de Duytse, Franse en Engelse Taelen te mogen doen drukken en debiteeren,' op gemelden dag door Burgemeesteren en Schepenen werd gelezen¹. Welke beschikking, gunstig of ongunstig, hierop is genomen, is niet gevonden, en tot op dit oogenblik is geen courant door

1 Resolutieboeken van de Weth der Stad Rotterdam, Reg. No. 15, fol. 141.

een der gebroeders Luïscius bezorgd te voorschijn gekomen.

Al hetgeen tot hiertoe werd medegedeeld strekte alleen tot inleiding, en tot rechtvaardiging van het beweren, dat de leeftijd der Rotterdamsche Courant, die op 30 Juni 1867 bezweek, niet hooger opklimt dan 13 Mei 1738. Want tusschen Januari 1720 en Maart 1738 is er, voor zooverre bekend, van geen Rotterdamsche Courant sprake. Het ging te Rotterdam als te 's Gravenhage, waar de onderneming van 4 Juni 1708 wel voorgangsters had, maar welke onderneming toch geheel nieuw was¹.

Pieter Casteleyn, een broeder van Abraham Casteleyn die ten huize van zijnen vader Vincent Casteleyn op 8 Januari 1656 met de eerste Haarlemsche Courant optrad onder het opschrift van Weeckelijcke Courante van Europa, had een zoon Jacob Casteleyn die in 1677 te Haarlem lid werd van het boekdrukkers-gild en die in 1693 overleed. Diens zoon Mr. Jan Abraham Casteleyn, die op 26jarigen leeftijd den 18^{den} November 1713 te Leiden als jurist werd ingeschreven en aldaar in Maart 1714 promoveerde op eene dissertatie de Transactionibus, had sedert 1702 of 1706 ten behoeve van zijne nicht, de Wed. van Mr. Gerard Casteleyn, zoon van den stichter der courant, het blad geschreven en beheerd, en was daarmede voortgegaan tot op 6 Juli 1737, toen de Haarlemsche Courant

1 Men ziet hieruit dat ik tot dusverre, en zoolang geen onomstootelijk tegenbewijs wordt geleverd, volhard bij mijn gevoelen dat het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage eenen wimpel voert met een veel te hoog eijfer. De welwillende beoordeeling mijner studie over de 's Gravenhaagsche Courant in het feuilleton van het Dagblad van Dinsdag 30 Nov. 1875, No. 282, heeft mij niet van meening kunnen doen veranderen.

door de Casteleyns werd opgegeven en in de handen van de Enschedé's overging. Eene rijke ervaring was zijn deel geworden¹. Thans vrij man en deskundige viel zijn oog op Rotterdam, en verklaarde hij daar aan Burgemeesteren als 'Burger der Stad Haerlem & geweene Maeker & Administrateur der Couranten aldaer gedurende den tijd van twee & dertig Jaeren, dat hij suppl. wel geneege zoude zijn sig met zijn Familie (bestaende in zijn Huijsvrouw, een zoon van zeventien Jaeren & een dogter) binnen deese Stad ter neer te stelle, indien HEd: Gr: Agtb. zoude gelieven aen hem suppl. alleen & met seclusie van alle anderen voor zijn Leeftijd, En nae zijn dood zijn supplts voorn: Zoon genaemd Jacobus Casteleijn t' accordeeren octroij en hem aen te stellen als courantier van deese stad, en dat hij drie couranten ter week sal mogen maken & drucken met stads-waepen op het Voor-Hoofd, En die uytgeve op soodanige drie daegen ter week, als best zoude geoordeelt werden, en waermede hij suppl. vermeind geen geringe dienst aen deese stad & d'Ingeseetenen van dien te sullen doen.'

Den 8sten Maart 1738 stonden Burgemeesteren het verzoek tot wederopzeggens toe. Na het overlijden van een der supplianten zou in het algemeen de langstlevende de permissie behouden, maar de zoon zou na den dood van zijnen vader gehouden zijn om de courant te maken, te drukken en te administreren in vereeniging met zijne moeder Adriana van Achlum. Doch aan de permissie waren deze voorwaarden verbonden: alles wat in de courant werd opgenomen kwam ter verantwoording van vader en zoon; kregen ze berichten van belang, vooral met betrekking tot den handel, dan waren ze gehouden die

1 Zie mijne studie over de Haarlemsche Courant in de Handel. en Meded. van 1873, blz. 29-42.

medetedeelen aan den eersten in de stad zijnden Burgemeester; bij elke uitgave moest telkens in Burgemeesters Kamer, in die van Schepenen en in die van Rekenmeesters één exemplaar kosteloos worden afgegeven; evenzoo moesten alle advertentiën betreffende stadszaken hun door Burgemeesteren toegezonden, kosteloos worden opgenomen; ook zouden ze, wanneer Burgemeesteren te eeniger tijd mochten goedvinden om aan de Diaconie der stad te geven het rondbrengen van het Preekbeurten-briefje, dit moeten drukken zonder iets 't zij van die Diaconie 't zij van de stad te mogen vorderen. Behalve deze voorwaarde werd aan den suppliant nog de verplichting opgelegd, om voor deze permissie na verloop van twee jaren, het eerste gerekend te zijn ingegaan op 1 Mei 1738, ten behoeve van de stad te betalen eene recognitie van 50 Gld.; verder, na verloop van het derde jaar 100 Gld., na het vierde 200 Gld., na het vijfde 300 Gld., na afloop van het zesde en de vier daaropvolgende jaren tot het tiende inclus 600 Gld., en dan ieder jaar 800 Gld., van welke recognitie alle drie maanden een gerecht vierde deel moest worden voldaan¹.

Eerst sedert het jaar 1873 is het Rotterdamsch Archief, dank zij alweer de vrijgevigheid der Heeren Directeuren der Maatschappij van Assurantie, Discomptering en Beleening te Rotterdam, in het bezit geraakt van een exemplaar der Rotterdamsche Courant, dat, op zeer enkele uitzonderingen na², volledig mag genoemd worden. Vóór gemeld jaar toch was het met dat exemplaar der courant

1 Requestenboeken van Burgemeesteren, Reg. No. 1, fol. 30.

2 B.v. N°. 96, van Zaterdag 10 Augustus 1743, ontbreekt, gelijk ik toevallig ontdekte.

weinig beter gesteld dan met het exemplaar dat, afkomstig van de vroegere uitgevers, door den Heer C.A. van Reyn, toen hij in 1869 bij Het Vaderland als Administrateur optrad, is overgebracht naar het Bureau van gemeld dagblad te 's Gravenhage, en dat met 1 Januari 1765 aanvangt.

Ofschoon Burgemeesteren van Rotterdam reeds den 8sten Maart 1738 verlof tot de uitgave der courant hadden gegeven, hield het ruim twee maanden aan eer Mr. Jan Abraham Casteleyn met zijnen arbeid te voorschijn kwam. Het eerste nummer zag er aldus uit: *No. 1. Rotterdamse Dingsdaegse Courant. Te Rotterdam, by Jan Abraham en Jacobus Casteleyn, in den Oppert*¹. Den 13 Mey 1738. 2 blz. folio, in 2 kol., voorzien van hetzelfde wapen als de courant van Baltz in 1720. De volgende nummers zijn zoowel Dingsdaegse als Donderdaegse en Saturdaegse couranten, en de eerste jaargang, waarin met N°. 49, van Dinsdag 2 September 1738, in het adres de comma achter den naam van Casteleyn wegviel, sluit met N°. 100, van Dinsdag 30 December 1738.

‘Volgens eene oude aantekening’, zegt de Heer G. van Reyn, ‘werd de Courant toen met slechts twee knechts, op ééne pers, bewerkt.’ Dat het aan dien bescheiden omvang van werken moet worden geweten, dat de onderneming aanvankelijk slechte uitkomsten opleverde, zal ik niet beweren. Maar het is een feit, blijkende uit hetgeen in margine staat aangeteekend bij de beschikking van 8 Maart 1738, dat Burgemeesteren den 30sten Maart 1740, op het verzoek en de verklaring der Casteleyns, dat zij toen in de verlopen twee jaren ‘in plaats van voordeel merkelyk nadeel’ bij het uitgeven

1 De juiste plaats, zegt de Heer G. van Reyn, is niet bekend.

der courant hadden gehad, aan hen de 50 Gld. schonken, die zij op dien dag als recognitie moesten opbrengen. Een jaar later, 27 April 1741, werd hun evenzoo, omdat ze 'weinig of geen voordeel' van de onderneming hadden genoten, door Burgemeesteren kwijtschelding verleend van de 100 Gld. die ze toen schuldig waren, en op 23 Mei 1742 nogmaals, op grond van dezelfde klachten, de door hen verschuldigde recognitie van 200 Gld. De courant stond dan ook, volgens den Heer G. van Reyn, bij stadgenooten en vreemdelingen in geen hoog aanzien. Een Engelschman onder anderen gaf haar de niet vleierende epitheta van 'nasty and dirty, and filthy and mucky,' (smerig en vuil, en schandalig en gemeen.) Toch zou ik niet durven verklaren, dat het uiterlijk voorkomen der courant minder aangenaam was dan dat van hare toenmalige zusters, die geen van allen op schoonheid konden bogen.

Wel is het opmerkelijk dat, terwijl over andere couranten bij herhaling klachten inkwamen, de Rotterdamsche Courant daartoe geen aanleiding gaf; mij althans zijn ze niet voorgekomen. Wellicht had Mr. Jan Abraham Casteleyn, onder wiens bestuur vele klachten tegen de Haarlemsche Courant waren ingebracht, de ondervinding opgedaan hoe alle moeielijkheden te ontwijken waren. Maar van daar dan ook, dat de geschiedenis van dit nieuwsblad zich voor een groot deel bepaalt tot de opgave der feiten van bibliographischen en typographischen aard, gelijk ze zich bij het doorloopen der achtereenvolgende jaargangen als van zelf voordoen.

Zoo werd voor het eerst met N°. 10, van Dinsdag 22 Januari 1743, het opschrift der courant in twee regels gebracht, en evenals het adres met grooter letter gedrukt. Zoo was vermoedelijk N°. 44, van Zaterdag 11 April

1744, de eerste courant waarin ook advertentiën op zijde werden gedrukt, een gebruik, toen, ja veel later nog, ver van algemeen. Zoo werd met N°. 101, van Dinsdag 24 Augustus 1745, eene nieuwe letter ingevoerd, terwijl gelijktijdig in het adres de comma achter den naam Rotterdam werd weggenomen om weder achter den naam van Casteleyn te verschijnen, en eene kapitale *i* bij het woordje *in* werd gebezigd.

Wat aanleiding gaf, dat Jacobus Casteleyn zich in 1758 aan de courant onttrok is mij niet gebleken. Plotseling als 't ware ontmoet men: A^o. 1758. N°. 97. *Rotterdamse Dingsdaegse Courant. Te Rotterdam by Jan Abraham Casteleyn, In den Oppert. Den 15 Augustus 1758. 2 blz. folio, in 2 kol., met eene andere letter en een ander wapen, ofschoon de leeuwen nog druipstaartende zijn. Eerst op 16 Juli 1760 toch verzocht Jacobus Casteleyn Burgemeesteren om ontslag als courantier, op grond dat het weinig debiet hem niet in de gelegenheid stelde de courant in zoodanigen staat te brengen als hij wel wenschte, en de zaak eer ten na- dan ten voordeele van hem scheen te zullen uitkomen. Vreemd is het ook, dat op die aanvraag eerst drie maanden later gunstig werd beschikt; want nadat de zaak den 22sten Juli door de Vroedschap bij Burgemeesteren en Rekenmeesters commissoriaal was gemaakt, werd eerst op 20 October daaraanvolgende het rapport uitgebracht en het ontslag verleend¹.*

Toch wordt die vertraging eenigermate verklaard door de omstandigheid, dat de vader, Mr. Jan Abraham Casteleyn, gelijktijdig (16 Juli 1760) zich tot de Vroedschap

¹ Resol. Vroedschap van 22 Juli 1760, fol. 5^v; en 20 October 1760, fol. 40^v.

had gewend met het verzoek, dat Salomon Redding, een meerderjarig jongman, geboren burger en inwoner van 's Hage, tot mede-courantier mocht worden toegelaten, in dezen zin namelijk, dat de courant gedurende beider leven door hen beiden, en daarna door den langstlevende alleen zou worden gedrukt en uitgegeven; en daar Redding geen ander doel had dan om de courant in een' beteren staat te brengen, waartoe meer kosten en arbeid werden vereischt, zou hij zich te Rotterdam vestigen, en werd er daarom van de stad gedurende eenige jaren vrijstelling van recognitie gevraagd. Ook deze aanvraag werd den 22sten Juli door de Vroedschap bij Burgemeesteren en Rekenmeesters commissoriaal gemaakt, en alweder niet vóór 20 October, na uitgebracht rapport, tot wederopzeggens toegestaan. Dit geschiedde onder gelijke voorwaarden als in Maart 1738 waren vastgesteld, met uitzondering dat de bepaling omtrent het preekbeurten-briefje thans imperatief werd gesteld, waaruit valt op te maken, dat het rondbrengen van dit weekblaadje tusschen 1738 en 1760 door de stad aan de Diaconie was gegund. En ten opzichte van de recognitie werd bepaald, dat deze over den tijd van 1 Mei 1762 tot 1 Mei 1763 zou bedragen 50 Gld., dat op 1 Mei 1764 zou worden betaald 100 Gld., op 1 Mei 1765 200 Gld., op 1 Mei 1766 300 Gld., dat gedurende de vijf daaropvolgende jaren telkens 600 Gld., en daarna ieder jaar 800 Gld. zouden worden gestort, wel te verstaan de sommen van 6 of 800 Gld. in driemaandelijksche termijnen¹.

Niet vóór het nummer van Donderdag 1 Januari 1761 bleek op de courant van de medewerking van Salomon

1 Resol. Vroedschap van 22 Juli 1760, fol. 7, en 20 October 1760, fol. 41.

Redding; het adres luidde toen: *Te Rotterdam by Jan Abraham Casteleyn en Salomon Redding, In den Oppert. Den 1 January 1761.* Maar nog was het jaar 1761 niet ten einde, toen met N°. 157, van Donderdag 31 December 1761, het adres werd: *Te Rotterdam by Jan Abraham Casteleyn, In den Oppert. Den 31 December 1761.* De reden waarom Redding toen reeds niet meer de courant hielp uitgeven is mij niet gebleken. Drie volle jaren verliepen eer Casteleyn weder medehulp had gevonden, in welken tusschentijd hij evenwel, ofschoon te vergeefs, volgens den Heer G. van Reyn, onderhandelingen had aangeknoopt met den in den Groenendaal¹ gevestigden boekdrukker Stefanus Mostert.

Eindelijk vond Casteleyn de gewenschte hulp in den persoon van Reinier Arrenberg, geboren te Rotterdam in het jaar 1732, en boekverkooper aldaar op het West-Nieuwland, later algemeen bekend geworden vooral door zijne verbeterde uitgave van het Naamregister van Nederduitsche boeken van J. van Abkoude. Op 10 December 1764 kwam er dan ook bij de Rotterdamsche Vroedschap een verzoekschrift in, waarbij Mr. Jan Abraham Casteleyn te kennen gaf, dat aangezien hij zich door zijne hooge jaren en toenemende zwakheid buiten staat bevond om de gewone bezigheden, die eene courant vereischten, langer alleen waar te nemen, onder goedvinden van H. Ed. Gr. Achtb., met Reinier Arrenberg was overeengekomen om dezen als mede-courantier aan te nemen, ten einde de courant gedurende beider leven te zamen, daarna door den langstlevende alleen uit te geven. Maar daar de zaak door Arrenberg werd ondernomen met het doel om de courant met der tijd in een' beteren staat en de-

1 Zie Dr. A.M. Ledeboer, *De Boekdrukkers*, enz. blz. 33 3.

biet te brengen dan tot hiertoe mogelijk was geweest, waartoe grooter kosten en meer arbeid werden vereischt, verzochten de beide supplianten, dat de in 1760 vastgestelde en thans door hen verschuldigde recognitie van 100 Gld. nog eenigen tijd buiten verhooging zou worden gelaten. Burgemeesteren en Rekenmeesters, in wier handen het verzoek was gesteld, brachten spoedig verslag uit, en op 27 December 1764 werd het verzoek tot wederopzeggens toegestaan op geheel dezelfde voorwaarden als in 1760 waren vastgesteld; de recognitie werd nu bepaald over het jaar 1769 op 50 Gld., over 1770 op 100 Gld., over 1771 op 200 Gld., over 1772 op 300 Gld., over de vijf volgende jaren op 600 Gld., en over de daarna volgende jaren op 800 Gld.; maar de betaling der recognities van 6 en 800 Gld. zoude moeten plaats vinden in driemaandelijksche termijnen¹. Het valt niet te ontkennen, dat de Rotterdamsche regeering, bij de overtuiging dat de courantiers nog weinig goede zaken maakten, zooveel mogelijk haar best deed om hun bestaan niet te bemoeielijken.

Het eerste nummer door Casteleyn in vereeniging met Arrenberg uitgegeven had tot opschrift: *A^o. 1765. N°. 1. Rotterdamse Dingsdagse Courant. Van den 1sten January. Te Rotterdam by J.A. Casteleyn en R. Arrenberg.* Zoowel de vorm als het wapen bleven dezelfde als vroe ger. Eerst met N°. 52, van Dinsdag 30 April 1765, veranderde men het woord *Rotterdamse* in *Rotterdamsche*, eene geringe voorbereiding tot de grootere wijziging in het opschrift in het daarop volgende jaar. Met half Juli 1766 toch werd het: *A^o. 1766. N°. 84. Rotterdamsche*

1 Resol. Vroedschap van 10 December 1764, fol. 81, 27 December 1764, fol. 87v.

Courant van Dingsdag den 15 July. Te Rotterdam by J.A. Casteleyn & R. Arrenberg, en tegelijkertijd werd eene andere letter ingevoerd. Doch reeds met het volgende nummer, van Donderdag 17 Juli 1766, verviel in het hoofd het woordje *van*, en werd het in het adres: *J.A. Casteleyn en R. Arrenberg*; met N°. 90, van Dinsdag 29 Juli 1766, veranderde dit in: *J.A. Casteleyn, en R. Arrenberg*, en werd er door eene streep eene afscheiding tusschen elke advertentie ingevoerd, welke afscheiding naar het schijnt slechts is in stand gehouden tot N°. 33, van Donderdag 17 Maart 1768. In ditzelfde jaar 1768 werd met N°. 80, van Dinsdag 5 Juli, het hoofd aldus gesteld: *Rotterdamsche Courant: Dingsdag den 5 July*. Maar niet vóór N°. 145, van Dinsdag 4 December 1770, kwam er een nieuw wapen, thans met niet-druipstaartende leeuwen, bij de courant in gebruik.

Geheel in overeenstemming met het hier medegedeelde is de aantekening van den Heer G. van Reyn. ‘Spoedig bleek het,’ volgens dezen, ‘dat *Casteleyn* zich in de keuze van den ongeveer dertigjarigen boekhandelaar *Arrenberg* tot zijnen Medecourantier niet had bedrogen. Deze toch spaarde vlijt noch moeite om aan de Courant een beter voorkomen te geven, den inhoud belangrijker en het nieuws verscher te doen zijn.’ Maar een en ander vereischte dan ook zulke aanmerkelijke onkosten, dat de beide courantiers, ofschoon ze erkenden dat hunne winst vrij wel was toegenomen, zich genoodzaakt vonden om, zoowel wegens die meerdere onkosten, als wegens het feit dat het bestaan van den oudsten van hen beiden genoegzaam alleen van de courant afhing, in een verzoekschrift de Vroedschap uit te noodigen hen nog eenige jaren, naar het welbehagen van H. Ed. Gr. Achtb., vrij te stellen van het betalen der recognitie, al

bedroeg deze over het jaar 1769 ook slechts 50 Gld. Hoe goedgezind de Rotterdamsche regeering tegenover hare courantiërs was, bleek ook nu weder. Want op het request, den 16^{den} Januari 1770 in handen gesteld van Burgemeesteren en Rekenmeesters, werd, ofschoon wel wat laat, op 28 April daaraanvolgende besloten om de supplianten nog voor den tijd van twee jaren, eindigende 31 December 1771, van alle recognitie vrij te stellen¹.

Antwerpensch nieuws schijnt in de 18de eeuw veel aantrekkelijks te hebben gehad, want het heeft in onderscheidene steden van Holland aan verschillende volksblaadjes het aanzijn geschonken. *Antwerpsche Postydinge* werden reeds in 1712 door Jacobus van Egmont, in de Nieuwe Drukkerij op de Reguliers Breëstraat te Amsterdam, naar het schijnt des Dinsdags en Vrijdags, gedrukt, en van den 'Amsterdamsze Antwerpenaar' is nog sprake in 1742. Te Haarlem aan de Markt drukte in 1710 de Wed. Hulckenroy, ook naar het schijnt des Dinsdags en Vrijdags, *Antwerpsche Post-Tydinge*, en nog in 1759 drukten aldaar op dezelfde dagen de Erfgen. van Iz: van Hulckenroy, in de Lange Begynestraat, in de Konings Hulk, eene *Gazette van Antwerpen*, welke Antwerpsche Courant in 1751 in het Middel van de gedrukte papieren bij het land voor 6 Gld. 's jaars was aangeslagen. Te 's Gravenhage drukte in 1714 Pieter Van Santen op de Lange-gragt, ook alweêr naar 't schijnt des Dinsdags en Vrijdags, *Antwerpsche Post-tydinge*, en in 1733 werd aldaar naar 't schijnt eene *Gazette*

1 Resol. Vroedschap van 16 Januari 1770, fol. 10; 28 April 1770, fol. 73.

van Antwerpen uitgegeven; in 1751 staat te 's Hage Pieter De Vos bekend als uitgever van eene Antwerpsche Courant, want in dat jaar werd hij voor het drukken van een dergelijk blad in het Middel van de gedrukte papieren bij het land aangeslagen voor f 28:12:0; zoo drukte in 1761 Pieter Servaas op de Beestemarkt over het Hamerslop aldaar eene *Opregte Antwerpsche Gazette*; maar toen deze drukker in 1783 was overleden, ging zijn zoon Daniel Servaas daarmede wel op Dinsdag en Vrijdag voort, doch Pierre Gosse Junior en Zoon kwamen nu in de maand September van gemeld jaar ook, zij 't dan op Woensdag en Zaterdag, met eene *Gazette van Antwerpen* te voorschijn; eindelijk werd in Januari 1784 de *Opregte Gazette van Antwerpen* 's Woensdags en Zaterdags uitgegeven door Antonie Kok in de Dronkemans-straat over de Juffrouw-Yda-straat, en in September 1788 de *Opregte Antwerpse Courant* door denzelfden in het Agterom bij de Capelsbrug.

Rotterdam bleef niet ten achteren met Antwerpensch nieuws. Pieter De Vries, die reeds als Stads Drukker en Boekverkooper te Schiedam, eerst tusschen 24 Juni en 16 September 1713 dertien nummers, daarna tusschen 13 November en 18 December 1713 nog zes nummers van een *Schiedamse Saturnus* had gedrukt, en die dit blad ook te Rotterdam in zijn' winkel in de Korte Hoofdsteege had verkrijgbaar gesteld, drukte in September 1718 op de Kipstraat over de Convoysteeg *Antwerpsche Posttydinge*, naar het schijnt op Dinsdag en Vrijdag. Op dezelfde dagen drukte daarna Pieter Van Bezooye, Boekdrukker en Papierverkooper in de Kordewagenstraat, in 1746 eene *Gazette van Antwerpen*, die in 1757 ook, maar toen naar 't schijnt op Woensdag en Zaterdag, door hem werd gedrukt in de Westewagestraat nabij 't

Haegse Veer, hetgeen in 1766 ook door hem werd gedaan in den Oppert¹. In 1751 was hij, ofschoon zijn naam niet uitdrukkelijk wordt genoemd, in het Middel van de gedrukte papieren bij het land voor de Antwerpsche Courant aangeslagen voor 2 Gld. in de maand, of 24 Gld. in het jaar. Uit hetgeen plaatsgreep, toen Pieter Van Bezooye in 1772 was komen te overlijden, blijkt vrij duidelijk welk karakter die Rotterdamsche Antwerpsche Courant had.

Op 9 September 1772 namelijk maakten Casteleyn en Arrenberg in een verzoekschrift Burgemeesteren opmerkzaam op het feit, dat de man, die door hen geprivilegeerd was tot de uitgave der Antwerpsche Courant, wel verre van de eigenlijke Antwerpsche Courant na te drukken, een maaksel van eigen hand leverde door het woordelijk overnemen van geheele stukken uit hunne en andere couranten, zoodat hij in een oogenblik zijne courant klaar had. Dat hij die courant niet alleen door omloopers in de stad en in den omtrek in de kleine gemeenten liet uitventen, maar ook op alle dorpen in de omstreek debiteerde, zoodat zij maar zeer weinig debiet van de Rotterdamsche Courant hadden in de dorpen Overschie, Delfshaven, Den Berg, Bergsenhoek en anderen. Dat zij zich altijd getroost hadden met de gedachte, dat het een prul van eene courant was zonder eenigen stijl of smaak, maar dat zij tevens altijd gevreesd hadden, dat het blad eens in handen van een bekwaam man zou komen, die in staat zou zijn om correspondentie te houden, in welk

1 Enkele dezer opgaven vindt men terug in mijn artikel over De Gazette van Antwerpen, in de Nederl. Spectator van 27 Maart 1869, N°. 13, een onderzoek, waarmede ik sedert nog weinig ben vooruitgekomen.

geval men twee couranten in ééne stad zou hebben, waarvan de eene geen lasten of kosten, de andere alles zou hebben te dragen, en tegen de Amsterdamsche, Haarlemsche en Delfsche Couranten, die op denzelfden dag uitkwamen, zoude moeten concurreeren niet alleen, maar ook tegen zoodanig blad. Daarom verzochten ze, nu Pieter Van Bezooye was overleden, dat Burgemeesteren die Antwerpsche Courant aan de Rotterdamsche zouden annexeeren, en hun de vrijheid gunnen om haar uit te geven. Voor dat geval boden ze aan om de recognitie, hun bij gelegenheid hunner aanstelling op 27 December 1764 opgelegd, maar die de Rotterdamsche Courant alleen nog niet kon opbrengen, terstond te betalen, namelijk het 1ste jaar 50 Gld., het 2de 100 Gld., het 3de 200 Gld., het 4de 300 Gld., gedurende de vijf volgende jaren 600 Gld., en dan verder jaarlijks 800 Gld. Wel een bewijs, dat die Gazette van Antwerpen, hoe slecht misschien van maaksel en hoe goedkoop ook (2 Duiten), een blad was, dat in den smaak viel van de lagere volksklasse, en dus een echt volksblad mocht heeten. Burgemeesteren wisten dit ook wel, te meer daar niet alleen Casteleyn en Arrenberg, maar ook verscheiden andere personen zich voor het opengevallen privilegie hadden aangemeld. Toch waren ze van meening, dat het, met het oog op de stads-financiën, het meest gewenscht mocht heeten om het bedoelde privilegie tot wederopzeggens te verleenen aan Casteleyn en Arrenberg, daar deze dan in staat zouden zijn om zooveel meer aan de stad te betalen voor de Rotterdamsche Courant. Maar de door hen aangeboden cijfers werden te gering bevonden. Burgemeesteren begrepen deze te kunnen vaststellen over 1772 op 200 Gld., over 1773 op 300 Gld., en over 1774, 1775, 1776, 1777 en 1778 op 600 Gld., daarna over

1779 op 800 Gld, en over volgende jaren op 1000 Gld.; doch de recognitie van 1000 Gld. zou door Arrenberg reeds dadelijk moeten worden opgebracht over het jaar, waarin Casteleyn kwam te overlijden. Tegenover deze lasten stelden Burgemeesteren eene boete van 50 Gld. ten voordeele van de Diaconie op de stoornis door derden in de uitoefening van dit privilege of octrooi teweeggebracht. Met een en ander vereenigde zich de Vroedschap op 2 November 1772¹.

Het ligt thans niet op mijnen weg de geschiedenis der Rotterdamsche Antwerpsche Courant te vervolgen. Bovendien hebben de ijverige verzamelaars der Rotterdamsche Historiebladen reeds t.a.p. blz. 9-11 verslag gedaan van het in de Gemeente-Bibliotheek aanwezig exemplaar der Nieuwe Gazette van Antwerpen, - of *Antwerpse Gazette* zooals de titel was sedert N°. 4, van Dinsdag 17 November 1772 - in 34 half perkamenten banden, loopende van Vrijdag 6 November 1772 tot Vrijdag 11 Juli 1806, eerst bij Reinier Arrenberg, later sedert N°. 35, van Vrijdag 30 April 1779, bij Reinier Arrenberg en Zoon uitgegeven. De reden, dat dit blad in de maand Juli 1806 bezweek, was, volgens den Heer G. van Reyn, deze, dat het publiek den smaak voor dit soort van nieuwsbericht allengs had verloren.

Uitbreiding van het personeel der drukkerij was het onmiddelijk gevolg van de vergrooting, die de onderneming nu onderging. Casteleyn evenwel ontviel haar wel-

1 Zoowel het verzoekschrift van Casteleyn en Arrenberg als de Vroedschaps-Resolutie van 2 Nov. 1772 zijn reeds in de Rotterdamsche Historiebladen, 2de Afl., Geschiedk. Stukken, blz. 5-9, medegedeeld. Verg. voor het door ons medegedeelde ook blz. 2 en 4.

dra op 17 Maart 1774, in den hoogen ouderdom van 87 jaren en 10 maanden¹, gelijk vrij overtuigend blijkt uit de omstandigheid, dat reeds met N°. 34, van Zaterdag 19 Maart 1774, het adres werd: *Te Rotterdam by Reinier Arrenberg op het Westnieuwland*. Dat Casteleyn gedurende de laatste jaren van zijn leven slechts weinig heeft deelgenomen aan de samenstelling der courant, laat zich gemakkelijk begrijpen, zoodat de eigen opgave van Arrenberg, dat hij veertien jaren lang de courant geheel alleen heeft geschreven, niet als grootspraak behoeft te worden aangemerkt. Maar zoo doende had hij dan ook de overtuiging gekregen ‘dat het schrijven en dirigeren van eene Courant eene moeilijke en naauwlijks eenige verpozing toelatende arbeid en inderdaad geen werk voor een enkel mensch was’. En vandaar zijn besluit om zijnen oudsten zoon Benjamin alles te laten leeren wat noodig was, opdat deze hem zoo spoedig mogelijk zijnen aanhoudenden arbeid zoude kunnen verlichten, en vooral in geval van ziekte de courant in gang houden, daar ze nooit één enkele dag kon stilstaan. Hij had dan ook het genoeg in 1778 daarmede in zooverre te zijn geslaagd, dat hij toen reeds kon verklaren merkelijk dienst te hebben van den jongen; maar deze miste nu ook de gelegenheid om zich te bekwamen voor iets anders, dat hem met der tijd eene kostwinning zou verschaffen wanneer zijn vader dood was en het privilegie der courant hem niet werd gegund. Daarom wendde hij zich in de maand December 1778 tot de Vroedschap met het verzoek, dat zijn zoon Benjamin met en benevens hem zou worden aangesteld tot courantier, en dat bij overlijden

1 Verg. mijne studie over de Haarlemsche Courant, blz. 29.

van een van beiden de langstlevende in het bezit zou blijven van het Privilegie¹.

Op dit verzoek, waarvan de Vroedschap den 21sten December 1778 kennis nam, en dat toen in handen werd gesteld van Burgemeesteren en Rekenmeesters, werd eerst op 19 April 1779 beschikt. Reinier Arrenberg toch had weldra bespeurd, dat hij op geen goeden uitslag had te rekenen, wanneer hij niet een aanbod deed van verhoogde recognitie. Zoo kwam hij er toe om H.E.G.A. den voorslag te doen, bij bewilliging hunnerzijds, zijne recognitie jaarlijks met 100 Gld. te vermeerderen, en dat wel gedurende 25 jaren, zoodat hij in 1779 *f* 1100, in 1789 *f* 2100, in 1799 *f* 3100, en in 1803 niet minder dan *f* 3500 zou storten, makende een en ander te zamen uit een kapitaal van *f* 57,500, of wel jaarlijks *f* 1300 meer dan hij nu opracht; alleen de hoop, dat zijn debiet langzamerhand belangrijk zou toenemen, bracht hem tot dit aanzienlijk aanbod. En dit was nog niet alles; want de zoon deed voor zich zelf den voorslag, om, als zijn vader binnen de bedoelde 25 jaren mocht komen te overlijden, de recognitie dan dadelijk, in plaats van met *f* 100, met *f* 300 te vermeerderen, zoodat dan het eindcijfer van *f* 3500 des te spoediger zou worden bereikt.

Zulke belangrijke vooruitzichten - die werkelijkheid zijn geworden, want de beloofde sommen zijn inderdaad achtereenvolgens betaald, en wel voor het laatst 3500 Gld. in het jaar 1805 - stemde de Vroedschap geheel ten gunste van de voordracht. Den 19^{den} April 1779 werd dan ook Benjamin Arrenberg benevens zijnen vader aangesteld tot courantier op de aangeboden en bestaande voorwaarden, 'met deze verandering nochtans, dat in de

1 Resol. Vroedschap van 21 December 1778, fol. 86.

Resolutie van de Vroedschap van 27 December 1764, in het laatst, agter de woorden: *Alsdan alle drie maanden ter Thesaurie dezer Stad een gerechte vierde part daar van zal moeten werde betaalt*, zou worden gevoegt dit navolgende, namelijk: *zonder dat van de supplianten in 't vervolg meer voor de continuatie van dit Privilegie, zal moge werden gevergt, als hier na zal worden bepaalt, al was het dat daar voor meerder wierde uijtgeboden'*¹.

Met No. 51, van Donderdag 29 April 1779, werd dan ook het adres: *Te Rotterdam by Reinier Arrenberg en Zoon op het Westnieuwland*. De bloeitijd der Rotterdamsche Courant was eindelijk, na bijna veertig jaren tobben, aangebroken. En terwijl reeds met No. 148, van Donderdag 10 December 1778, het formaat aanmerkelijk was vergroot, - ofschoon, volgens den Heer G. van Reyn, het drukken op een geheel vel, enkele malen uitgezonderd, toch eerst van veel later, namelijk, in den regel, van 1791 dagteekent, - schijnt spoedig de behoefte te zijn ontstaan aan een zoogenaamd *Vervolg*, waarvan wellicht het eerste voorbeeld was het *Vervolg der Rotterdamsche Courant van Donderdag den 14 October 1779, No. 123*, dat toch nog slechts aan ééne zijde was gedrukt. Verder kan worden gewezen op een nieuw wapen, dat met No. 133, van Zaterdag 4 November 1780, werd ingevoerd, en op de kleine wijziging in het adres met No. 1, van Donderdag 2 Januari 1783, aangebracht, namelijk: *Te Rotterdam by Reinier Arrenberg en Zoon, op het Westnieuwland*.

Eerst met No. 9, van Zaterdag 21 Januari 1786, veranderde het adres in het: *Te Rotterdam by Reinier Arrenberg en Zoon, in den Oppert*. In het begin van 1778

1 Resol. Vroedschap van 19 April 1779, fol. 67.

namelijk had, volgens den Heer G. van Reyn, Reinier Arrenberg reeds aan de westzijde van den Oppert een ruim pand in openbare veiling aangekocht, dat vroeger (de oudste giftbrief heugt van 1534) een niet onaanzienlijk woonhuis was, maar in 1713, na door den Oudburgemeester M. Groeninx te zijn aangekocht, tot koetshuis en stalling met daarbij behoorend achterhuis was ingericht. Geen kosten werden gespaard om dit pand voor de gewijzigde bestemming te veranderen, en de courantdrukkerij, met alles wat zich daarmede vroeger en later vereenigde, bleef hier tot den 31sten December 1858 gevestigd.

‘Voorspoedig,’ zegt de Heer G. van Reyn, ‘ging hier alles vele jaren lang. In debiet en vooral in aantal van advertentien stond de *Rotterdamsche Courant* b.v. in 1791 niet zeer ver beneden de *Haarlemsche*, ver boven de *Haagsche* en *Utrechtsche*. Toen de omwentelingsstormen langzaam opkwamen en langs hoe dreigender werden, onthielden onze courantiers zich wijselijk van alle inmenging in het hevig dagbladgeschrijf dier dagen en gingen niet verder dan om, in de jaren 1793 en 1794, enkele malen dat te geven wat men thans leadingartikelen noemt, en waarin het noodwendige der eensgezindheid onder zonen des zelfden Vaderlands, bij het dreigen van den algemeenen vijand (waarvoor zij Frankrijk hielden) betoogd en gepredikt werd. Reeds in 1781 hadden zij aangekondigd, ten einde niet huns ondanks de hand aan het verspreiden van seditieuse geschriften te leenen, geene aankondigingen van boeken of geschriften te zullen opnemen, tenzij de namen der drukkers of uitgevers daarin duidelijk uitgedrukt en hun bekend waren.’ De Nieuwe Nederl. Jaarb. 1787, blz. 4557, spreken dan ook van ‘De Rotterdamsche Courantier, die op eene uitstee-

kende wyze de onzydigheid, en den eigenlyken post van Dagschryver, in alle deze onstuimige tyden, allerstiptst heeft weten te houden’.

De reden van het verbod der Rotterdamsche Courant binnen de stad Brielle, op 2 December 1786 uitgevaardigd, was dan ook niet gelegen in den inhoud van een of ander nummer der courant, maar dat verbod was een daad van represaille tegenover die van Rotterdam, waar het uitgeven van de Brielsche Courant kort te voren was verboden. Toen dan ook na de reactie van September 1787 het debiteeren van de Brielsche Courant te Rotterdam was toegestaan, werd op 1 December 1787 wederkeerig te Brielle de resolutie van 2 December 1786 buiten werking gesteld¹.

Aan die onstuimige tijden had ook de zoogenaamde Dubbele Courant, waarvan No. 1, van Dinsdag 2 Januari 1787, zeker een der eersten was, haar ontstaan te danken; ze werd voor den gewonen prijs uitgegeven. - Eene *Extraordinaire Rotterdamsche Courant* was onder anderen die van Zaterdag 8 Augustus 1789, welke vreemd genoeg ook afgedrukt werd op de vierde bladzijde van No. 96, van Dinsdag 11 Augustus 1789, van welk nummer de derde bladzijde een *Byvoegsel op* dat nummer was. - Dat in het adres de aanwijzing ‘in den Oppert’ sedert No. 120, van Zaterdag 6 October 1787, werd weggelaten, trekt evenzeer de aandacht, als dat in het hoofd sedert No. 143, van Dinsdag 30 November 1790, achter de woorden ‘Rotterdamsche Courant’ de dubbele punten werden weggelaten.

Wat aanleiding gaf tot het ontstaan van geboorte-, trouwen dood-berichten in de couranten heb ik reeds bij her-

1 H. De Jager, Het Brielsche Archief, blz. 22 en 41.

haling in andere stukken aangewezen. De eerste advertentie van laatstgemelde soort, die het eerst in zwang kwam, is, voor zooverre de Rotterdamsche Courant betreft, wellicht de volgende, voorkomende in No. 52, van Donderdag 1 Mei 1794, die vrij karakteristiek is.

‘Naardien EVERARD SCHEIDIUS, *Hoogleeraar in de Oostersche Talen en Joodsche Oudheden, aan 's Lands Universiteit te Leiden, aldaar, den 27 April dezes Jaars, in den ouderdom van 51 jaren en 4 maanden, aan een schielijk toeval, uitloopende in eene Beroerte, overleden, nog by zyn leven begeerd heeft, dat na zynen dood, geene Rouwbrieven over hem mogten worden afgezonden; maar zyn overlyden alleenlyk door de Couranten worden bekend gemaakt, zoo geschied zulks by dezen, en worden zyne vrienden en kennissen verzogt, deze Bekendmaking, (door den overledenen aldus opgegeven) in plaats van een Rouwbrief te willen aannemen.*’

Twee maanden later vindt men in No. 78, van Dinsdag 1 Juli 1794, de volgende advertentie:

‘Dient tot Bericht, in de plaats van met Rouwbrieven, dat in Amsterdam, op den 29 Juny 1794 is overleden, Catherine Anne Dutilh, tweede Dochter van Jean François Dutilh, in den ouderdom van 7 Jaren min 3 dagen.’

Bij de Rotterdamsche Courant brak het uur der vrijheid aan met: *Vryheit. Gelykheit. Broederschap. A^o. 1795. N°. 11. Rotterdamsche Courant. Saturdag den 24 January. Het Eerste Jaar der Bataafsche Vryheit.* Vorm, adres en wapen bleven dezelfde als vroeger. Eerst met No. 79, van Donderdag 2 Juli 1795, werd in het opschrift de gelukkige verbetering: *Vryheid. Gelykheid.* Enz., en: *Bataafsche Vryheid* aangebracht. Verder valt er in deze en volgende jaren aan te teekenen, dat *Het Tweede Jaar der Bataafsche Vryheid* bij de courant aanbrak met

No. 5, van Dinsdag 12 Januari 1796, *Het Derde Jaar* reeds aanstonds met No. 1, van Dinsdag 3 Januari 1797; dat de omzetting: *Gelykheid. Vryheid. Broederschap.* met No. 30, van Donderdag 10 Maart 1796, plaats had, en dat die revolutionaire aanwijzing voor het laatst voorkomt op No. 136, van Donderdag 12 November 1801.

Met betrekking tot dat jaar 1801 is het niet onaardig aan te teekenen, dat toen de Rotterdamsche Courant het strijdperk was waar de vóór- en tegenstanders van de kinderpok- en koepok-inenting elkander ontmoetten. Verschillende te Rotterdam gevestigde Genees- en Heelkundigen toch wendden destijds alle pogingen aan om de koepok-inenting te bevorderen en ingang te doen vinden, waartoe ze dikwijls mededeelingen plaatsten in de Rotterdamsche Courant; en nu deed ieder die iets betreffende dit punt had te berichten een beroep op de redactie van dit blad, zooals onder anderen de groote Gijsbert Karel van Hogendorp in het nummer van 28 Februari 1801¹.

In de Rotterdamsche Courant van Zaterdag 22 December 1804, No. 153, las men op blz. 2, kol. 2:

Het volgend Stuk is ons ter plaatsing opgegeven.

Het STAATSBEWIND der BATAAFSCHE REPUBLIK heeft, ingevolge verraderlyke voorgevens van vyanden der goede order, by deszelfs Resolutie van den 23 November² laatstleden, op gezag publyk gemaakt, getracht het Opperbevel over de Bataafsche troupen, volgens Tractaat, aan den Franschen Generaal en Chef opgedragen, te

1 Zie Dr. C.E. Daniels, De Kinderpok-inenting in Nederland (overgedrukt uit het Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1875), blz. 156.

2 Resol. van 23 Nov., No. 23. Een zeer uitvoerig en omslachtig stuk!

verminderen; dan, nader overtuigd zynde geworden van deszelfs verplichtingen; mitsgaders van het belang van dit Land, en minder aangezet door den particulieren drift van eenige hunner welbekende Mede-Ingezetenen, heeft hetzelve zich beyverd om aan den Franschen Generaal en Chef eene eclatante voldoening te geven, met het vernietigen van deszelfs eerstgenomen Resolutie, blykens de navolgende dispositie, geëxtraheerd uit het Register der Resolutien van het Staatsbewind der Bataafsche Republyk, in deszelfs buitengewone Vergadering, Woensdag den 12 December 1804.

‘Op het aan de Vergadering gedane voorstel en om redenen daartoe moverende, is geresolveerd finaal te vernietigen de Resolutie, in dato den 23 November laatstleden.’

‘De Secretaris van Staat, Departement van Oorlog, is gelast deze dispositie te brengen ter kennis der Opperhoofden en verdere Officieren der Bataafsche Armée, en de noodige orders voor deszelfs uitvoering aftevaardigen.’

Ter nauwernood was dit nummer der courant de wereld in, of Arrenberg werd voor de vergadering van wethouders geroepen om de vraag te beantwoorden, hoe hij aan bedoeld stuk was gekomen. En nu vernam men, dat de courantier het stuk, hoewel zijns ondanks, had geplaatst op de vordering van den Franschen Generaal Rousseau, die het hem schriftelijk had doen ter hand stellen, ingevolge den stelligen last daartoe van den Generaal en Chef ontvangen, en dat van hem was gevorderd om bedoeld stuk nog tweemaal te plaatsen. Weinig gesticht over deze inmenging van den Generaal, meenden Heeren Wethouders nog denzelfden dag van de zaak kennis te moeten geven aan het Staatsbewind, welke

vergadering, na over het geval te hebben beraadslaagd, evenwel besloot om de mededeeling uit Rotterdam te moeten houden in advies¹.

Drie jaren lang, in 1803, 1804 en 1805, is de recognitie van 3500 Gld. door Reinier Arrenberg en Zoon aan de stad voldaan. Maar toen waren de voordeelige omstandigheden van vroeger zoodanig veranderd, dat de stedelijke regeering den 7^{den} December 1807 den courantiers op hun verzoek eene remissie van 1600 Gld. verleende 'tot over het jaar 1806'². Het jaar 1808 bracht, gelijk zich denken laat, geen uitkomst aan, zoodat de firma zich den 19^{den} Januari 1809 genoodzaakt zag in een nieuw verzoekschrift de verklaring af te leggen, dat ze niet bij machte was aan hare verplichtingen jegens de stad te voldoen, en daarom verzocht, dat óf de recognitie provisioneel zou worden verminderd, óf dat er andere schikkingen mochten worden getroffen, belovende zij als mannen van eer, om als er betere tijden aanbraken, dan bereid te zijn wederom eene hoogere recognitie te betalen. Commissarissen tot de Financiën, in wier handen de zaak werd gesteld, brachten acht dagen later, Donderdag 26 Januari 1809, verslag uit en meenden te moeten voorstellen, om aan de supplianten bij provisie voor den tijd van 3 jaren te verleen en eene remissie van 1700 Gld. in het jaar, en wel voor het eerst over het jaar 1808. Dit rapport en advies werd acht dagen in beraad gehouden; toen werd op 2 Februari 1809 goedgevonden om de voorgestelde remissie van 1700

1 Notulen van het Staats-Bewind van Maandag 24 December 1804, No. 13.

2 Dit blijkt uit het zoo aanstonds te vermelden verzoekschrift van 19 Januari 1809. De Resolutiën van den Raad over 1807 ontbreken op het Archief.

Gld. tot 2000 Gld. te verhoogen, de recognitie alzoo terug te brengen op 1500 Gld., en deze gerekend te zijn ingegaan op 1 Januari 1808¹.

Aan dat verzoekschrift van 19 Januari 1809 was toegevoegd eene ‘*Memorie strekkende ter, opheldering en bewijs van de gronden waarop de Courantiers R. Arrenberg & Zoon den WelEd. Gestr. Heere Burgemeester by requeste verzocht hebben vermindering te verleenen van de recognitie welke door hun jaarlyks aan de Stad Rotterdam moet worden betaald*’². Voor de inwendige geschiedenis der Rotterdamsche Courant, waarvoor de bronnen evenals bij andere couranten zeldzaam zijn, is dit stuk zoo merkwaardig, dat ik het hier, voorzien van enkele aantekeningen, in zijn geheel laat volgen.

‘Wij ondergeteekenden zijn in de onaangename omstandigheden gekomen om ons tot de Regeering dezer Stad te wenden, ter verkrijging van zoodanige hulp en medewerking als in staat zoude kunnen zijn hun gevallen zaak nog te houden daar zij is, of weder om te doen opluiken opdat zij gelijk te voren mogen bloeijen.’

‘Ware het verlies van eene eenige Courant, van eene advertentie, te wijten aan ons gedrag, aan ons verzuim of nalatigheid, zoo durfden wij ons niet vertoonen, wij zouden de straf onzer eigen schuld geduldig moeten dragen, maar het zijn de veranderingen van zaken en tijden, welke de Regeering ter eenre en wij ter andere zijde niet konden voorzien, toen wij het contract met de stad sloten, en het zij ons vergund den staat van zaken

1 Deliberatien van den Burgemeester met Wethouderen van 19 Januari 1809, fol. 25; 26 Januari 1809, fol. 25v.; 2 Februari 1809, fol. 31.

2 Requestenboek van 26 Februari 1808-20 December 1811, fol. 46v.-51.

hier voor te stellen, zonder vreeze van te langwijlig te zijn, het gelde toch het bestaan van eenige burger familien en den welvaart der stad zelve: Toen de oudste Courantier werd, was de Courant niets en de Regeering had, om onzen voorzaat Castelein niet tot armoede te doen komen, hem nog het uitsluitend voorregt gegeven om de Wijnbilletten te drukken; dan naarstigheid en onvermoeiden arbeid bragten dezelve tot eene hoogte dat er acht honderd guldens voor werd betaald, en de Antwerpse Courant er bijkomende werd de recognitie op Een duizend guldens gebragt. Sedert nam de courant meer en meer toe, en wanneer de jongste onzer zijn vader werd bijgevoegd maakte men een nieuw beding, bepalande om jaarlijks met een honderd gulden op te klimmen tot de somma van drie duizend vijf honderd guldens toe, hetwelk wij altijd regelmatig betaald hebben, en als wij het konden doen, al ware het alleen uit eene soort van ambitie, gaarne zouden blijven volhouden, maar hoe groot zijn de veranderingen niet.'

'Wij waren de naast aan Vrankrijk gelegen Courant, hadden aldaar een uitmuntend correspondent, en er was maar een nieuwspapier in dat geheele Rijk¹'.

'De Engelsche brieven en papieren kwamen altijd het eerst hieraan.'

'De zoogenaamde Nouvelles van Staat wisten wij te krijgen, en die maakten ons bekend met de gebeurtenissen in alle de plaatsen waar Hollandsche Ministers resideerden. Wij hadden de Militaire promotien dikwijls zoo spoedig dat de onderteekening van den Prins nog

1 Namelijk *La Gazette*, waarvan No. 1 verscheen op 30 Mei 1631, en die op 1 Januari 1762 den naam kreeg van *Gazette de France*.

niet droog was, wanneer onze expresse reeds te paard zat. De publicatien hadden wij door de nabijheid der residentie een der eersten. Met Staatsstukken, Resolutien, Memorien cet. waren wij nimmer de laatsten.'

'De advertentien van het Land gaven duizend à veertien honderd guldens in het jaar en maakten de Courant belangrijker voor vele menschen.'

'Wij betaalden even honderd guldens voor het regt op de gedrukte papieren aan het Land, en daar was dan de zoogenaamde Antwerpsche Courant onder begrepen'¹.

'Toen was er geen recht van patent², geene belasting op advertentien³, het port van couranten was weinig⁴, het papier kostte omtrent twee gulden de riem, het debiet nam meer en meer toe, het getal der advertentien werd telkens grooter.'

- 1 Bij Resolutie van Gecommitteerde Raden betrekkelijk de gemeene Middelen van 31 Juli 1751 was de Rotterdamsche Courant aangeslagen voor 100 Gld. en de Antwerpsche Courant afzonderlijk (zie reeds boven) voor 2 Gld. 's maands, of 24 Gld. in het jaar.
- 2 Zoowel *Courantiers* als *Courant-Ombrengers* of *Loopers* werden in het recht van patent betrokken bij art. 27 en 32 der Publicatie van 2 December 1805, en de daarop gevolgde Notificatie van 10 Januari 1806; zie Volledige Verzameling van Publicatiën, dl. 21, No. 468, dl. 23, No. 493.
- 3 Die op advertentiën van geboorte, huwelijk en overlijden werd het eerst ingevoerd bij Publicatie van 5 October 1797; zie Volledige Verzameling van Publicatiën, dl. 7, No. 259; ze werd gehandhaafd en uitgebreid tot alle andere advertentiën bij § 86 der Publicatie van 28 November 1805, in Volled. Verzam. dl. 21, No. 465.
- 4 In 1796 of 1797 werd de maatregel ingevoerd, dat de pakketten met nieuwspapieren aan de postkantoren werden gewogen; zie mijne studie over de Fransche Léidsche Courant in Hand. en Meded. van 1870, blz. 140. Uit de Haagsche Courant (van de Groot en Zoonen) van Maandag 25 Mei 1795, No. 20, is mij evenwel eene aanschrijving van 11 Mei 1795 bekend betreffende dat wegen dier pakketten. Zie ook Wet op de Brievenporten van 17 April 1807, art. 8.

‘Thans is de Dordsche Courant door de Leeuw en Krap op onzen weg opgerigt¹ ons met het Fransche nieuws voor, en om met dezelve gelijk of voor te zijn ontvangen wij telkens expressen te voet of te paard van Antwerpen, want eene geschreven correspondentie is van geen nut; die de gedrukte papieren, welker getal groot is uit Parijs het eerste krijgen kan is de eerste nieuwsschrijver, dewijl niemand zoude durven buiten dien iets te plaatsen al ware het hem door den voornaamsten man toegezonden²’.

‘De Engelsche post was hier het vroegste toen er nog geene Schiedamsche Courant³ was, maar ook toen was deze ons een uur voor, begon later te drukken en had dus meer tijd om gereed te zijn; naderhand kwamen ons de papieren wel onder de hand toe, maar wij kregen weldra zulke belemmerende besluiten⁴ dat wij zeker ons zelve en mogelijk nog onze goede vrienden in onaangenaamheid en ongeluk zouden hebben gebragt met er gebruik van te maken; ondertusschen is dit een artikel van veel belang voor onze zaak. Wij hadden doorgaans in onze Zaturdagsche Courant de laatste Engelsche tijdingen, de Cours van Wissel en fondsen, hetgeen bijzonder voor

- 1 In 1795 opgericht onder den naam van *Bataafsch Historische Courant*, nam dit blad eerst met 1 April 1797 den naam aan van *Dordrechtsche Courant* toen ze was overgegaan in handen van de firma Blussé en C^o.
- 2 Hier wordt waarschijnlijk bedoeld op de belemmeringen van den kant der Koninklijke Courant, anders gezegd de Staats-Courant.
- 3 De *Algemeene Weeklyksche Schiedamsche Courant* bij J. Locke en Comp. te Schiedam, verscheen voor het eerst op Zaterdag 14 Januari 1804. Spoedig verscheen ze driemaal 's weeks, en schijnt met het einde van April 1810 te hebben opgehouden. Verg. Naamlijst van uitgekomen boeken, 1809-1813, blz. 191.
- 4 Ten gevolge van het Continentaal-Stelsel.

de Joden in Amsterdam van belang was, dewijl zij die niet eer dan Maandag in andere papieren vonden; ook verliezen wij langzamerhand den roem van altijd het vroegste Engelsch nieuws te hebben.’

‘De Nouvelles van Staat zijn er niet meer; de Militaire promotien waaraan de Rotterdamsche Courant zoo veel te danken heeft, geschieden op eene andere voet, en wij mogen die niet plaatsen even zoo min als eenige andere aanstelling of benoeming hoegenaamd, tenzij zulks vooraf door de Koninklijke Courant is bekend gemaakt; evenzoo is het met de publicatien, als hier door klokkengelui de geheele Burgerij is samengeroepen, en aan dezelve een decreet is voorgelezen met bijvoeging, dat de een het den anderen voortzegge, mogen wij het daarom toch niet plaatsen als het de Koninklijke Courant nog niet heeft gehad. Staatsstukken - er wordt niet meer aan gedacht. Door de Koninklijke Courant verliezen wij het jaarlijks inkomen der advertentien¹, en willen wij niet geheel te gronde gaan, moeten wij die advertentien nu om niet plaatsen, hetwelk ons te meermalen noodzaakt om dubbelde couranten te maken die weinig inbrengen.’

‘In plaats van het recht op de gedrukte papieren bij schikking op honderd guldens gerekend, moeten wij nu van iedere Courant een exemplaar op een zegel van drie

1 In de Notulen van het Staats-Bewind van Vrijdag 29 Maart 1805, No. 43, wordt melding gemaakt van eene declaratie betrekkelijk den Nationalen Waterstaat van R. Arrenberg en Zoon, wegens het plaatsen van advertentiën in de Rotterdamsche Courant, gedurende het jaar 1804, groot *f* 103:19:0. Evenzoo in de Staats-Besluiten der Bataafsche Republiek van 7 Februari 1806, No. 37, van eene declaratie van dezelfde firma, groot *f* 18:-:- wegens op order van den Alg. Secret. v. Staat en Griffier ter Staats-Secretarie geplaatste advertentie in het jaar 1805.

guldens leveren, dat is bijna *f* 500.-¹, en nu bestaat de Antwerpsche Courant niet meer, geenzins uit verzuim hare lezers verloren hebbende, maar omdat zij met te veel gematigheid, te fatsoenlijk geschreven was, en de gemeene man liever zijn geld aan andere prullen of schotschriften gaf; de boeren vergenoegden zich er niet meer mede, zij wilden het staatsnieuws spoediger hebben.’

‘Het recht van Patent beloopt nu met de stedelijke belasting bijna twee honderd guldens.’

‘De belasting op de advertentien brengt den Lande nog al wat aan, terwijl wij verplicht zijn drie jaren lang de advertentien te liasseren en te bewaren, op poene van voor iedere advertentie, welke gevonden wierd niet of onbehoorlijk gezegeld te zijn, een boete van *f* 25.- te betalen²; de vlugste man heeft bijna iederen dag drie uren noodig om dit in orde te houden, schoon er nog nimmer eenig sterveling naar heeft omgezien. De postvragten voor de Couranten zijn zeer aanmerkelijk verhoogd; een pak Couranten *van dien tijd* voor Amsterdam kostte toen 48 stuivers en zoude nu wel *f* 14.- zijn; toen ging het bij den hoop en nu wordt alles naauwkeurig gewogen; een riem papier kostte toen omtrent twee en nu omtrent vier guldens. Thans wordt het debiet en getal advertentien iederen dag kleiner, en het is deze schrikkelijke en ontmoedigende waarheid welke ons de lust en

- 1 Sedert 1751 bleef het met den Impost op de gedrukte papieren bij het oude tot na de omwenteling; zie mijne studie over de Fransche Leidsche Courant, blz. 140. - Verder: Publicatie van 2 December 1805, art. 18, in Volled. Verzameling enz. dl. 21, No. 467. Hetzelfde vindt men later terug in de Wet op Handel en Weelde van 11 April 1807, art. 19.
- 2 Zie de reeds aangehaalde § 86 der Publicatie van 28 November 1805.

mogelijk het leven zoude benemen, kenden wij ons niet voor God en ons geweten vrij van schuld, terwijl wij ons gerust op het geheele publiek durven beroepen omtrent onze gedragingen als Courantiers, als Mensch en burgers; nog is het tijd om niet geheel te niet te gaan, nog is de mogelijkheid zoo ooit daarom middelen aan de hand te geven ten einde het zakkende gebouw te onderschragen eer het instorte, en de verplichting die wij aan onze familie, wier tegenspoeden bekend zijn, hebben, dwingt ons alle de maatregelen bij de hand te nemen die onze lange en onafgebroken overdenkingen ons in den geest hebben gebragt, doch vooraf moeten wij beproeven, hoe de Regering dezer stad, van welke wij altoos met zooveel liefde en deelneming zijn behandeld, het zal gelieven te begrijpen, en nu moeten wij iets zeggen dat men mogelijk bij anderen, wier gevoelens niet zoo openbaar bekend waren, zoude houden voor een blijk van gebrek aan eerbied, maar dat thans in ons geval niet onaangeroerd kan blijven. De Vroedschap die ons tot Courantiers aanstelde, aan wien wij naderhand ons verbonden, was van een anderen aart dan de Stedelijke Regering nu is; zij was een integrerend Lid van Staat, zij konde ons dekken en heeft zulks dikwijls gedaan, wanneer een ongelukkig woord uit de pen was gevloeid, wanneer men onkundig van den toedragt van zaken het een of ander stuk had geplaatst daar men over te onvreden was; zeker zoude zij hebben kunnen beletten, dat er geene Staats Courant ware gekomen¹, en deze is waarlijk een groote oorzaak van ons ongeluk, en knaagt niet aan maar verscheurt iederen dag onze welvaart. Men sla slechts het

1 De Courantiers te Rotterdam en elders leverden in Augustus 1805, tegen de voorgenomen uitgifte dier Courant een request in bij het Staats-Bewind.

oog op de manoeuvres om die courant in handen van velen te brengen en op het effect dat zulks heeft en mogelijk nog hebben zal blijkens de advertentien, welker getal zoo zeer toeneemt en die wij en andere courantiers missen. - Wij hebben intusschen voor die mogelijke bescherming reeds meer dan zeventig duizend gulden in stads kas gestort, en waren wij nog als voorheen, zouden wij mogelijk zijn voortgegaan, maar helaas wij courantiers ter andere zijde, zijn ook niet meer dat wij eertijds waren; onze levenswijze, dit is een ieder bekend kan niet wel anders zijn; wij verwonen te zamen zes honderd guldens; wij hebben ieder slechts eene dienstbode; onze arbeid is niet zoo zeer zwaar, toch zeer slaafsch. Wij hebben tusschen de 20 à 25 duizend gulden nodig om de zaak gaande te houden; wij moeten met allen aandacht toezien; één woord, ééne letter kan onzen val te weeg brengen; en dan nog bekommelingen te voeden over het opbrengen eener recognitie, welke (wij verzoeken andermaal dat men ons geen gebrek aan eerbied verwijte) ons tegenwoordig naauwlijks iets wederkeerig kan geven, of zal kunnen geven als wij nog eenige jaren lang zulk eene somma hadden opgebracht, is niet te vergen.'

'Wij gelooven reeds te openhartig gesproken te hebben, en meenen dat onze toestand te zeer bekend is bij alle de Leden der Regeering, dan dat iemand aan de waarheid van onze voordragt zoude twijfelen, en wij vleijen ons dat wanneer men hieruit de drangredenen zal willen zoeken die er voor de belangen der stad uit te halen zijn, doch die welvoegelijkheid ons verbiedt allen aan te voeren, men ligt zal instemmen, dat het meerder belang is eene zware reparatie aan een huis te doen dan het te laten uitwonen, en om den grond van een land te verbeteren ten einde het naderhand te meer vrugten zoude

geven, in plaats van het uit te bouwen en het zoo eindelijk geheel onvrugbaar te maken, - dat is de Courantiers op te beuren en ons in stand te houden, opdat wij met kloekmoedigheid en lust betere dagen zouden afwagten, en dat de Regeering meenende naderhand daartoe even zoo veel grond te hebben, als wij nu vertrouwen dat aan onze zijde is, ook weer aan hare zijde het voordeel der stad zoude kunnen behartigen.'

'Alle deze aangevoerde redenen de zuivere waarheid zijnde bevelen wij ons belang gerustelijk de Regeering aan, verzekert dat dezelve met hare aan ons zoo dikwerf bewezen goedwilligheid de opgestelde bezwaren zal wegnemen, terwijl wij ons met de zuiverste hoogachting en eerbied onderschrijven derzelve gehoorzame burgers.'

(w.g.) 'Reijnier Arrenberg & Zoon.'

'Het is bekend,' zegt de Heer G. van Reyn, 'hoe het in naam zelfstandig Koningrijk Holland in alles van Frankrijks Keizer afhing en hoe, dien ten gevolge, de meeste vrijheden daar meer dan beperkt werden. Dit gold natuurlijk ook de Nieuwsbladen. Zoo ontving, om iets te noemen, de Burgemeester van Rotterdam den 21 van Oogstmaand 1809 aanschrijving van den Minister van Justitie en Politie, om, op zijne verantwoordelijkheid, de hier uitkomende Nieuwspapieren (er was ook nog eene zoogenaamde *Schiedamsche Courant*) ten naauwkeurigste te surveilleren en de redacteurs of uitgevers te bevelen 'om ten aanzien van dit Rijk in het algemeen en de krijgsoperatien van en tegen de Engelsche landings-expeditie in Zeeland, zoowel binnen als buiten 's Rijks grenzen in het bijzonder, nietwes te melden, dan hetgeen de *Koninklijke Courant* deswegens zal hebben medege-

deeld'¹. Voorts mogten de Couranten, reeds toen, geene tijdingen uit Engeland opnemen, alvorens te weten dat zij in Frankrijk bekend waren; geene militaire promotien, aanstellingen van ambtenaren of decreten, niets wat den Koning of de Koningin betrof, vóór dat het in de *Koninklijke Courant* had gestaan². En des te meer griefde dit dewijl de Fransche papieren, waaruit buiten die voorwaarde niets mogt worden opgenomen, dagelijks in alle societeiten en koffijhuizen gelezen werden, en bovendien het strenge toezigt niet tot sommige andere Couranten werd uitgestrekt.'

'Dezerzijds werden dan ook, maar met luttel gevolg, langs wettigen weg pogingen tot redres aangewend, en zie hier wat B. ARRENBURG toenmaals, onder anderen, aan een aanzienlijk vriend schreef: 'De Couranten zijn zulk eene onbeduidende zaak niet als men soms wel denkt; van de onze bestaan hier direct 15 à 16 gezinnen, en er moet meer dan *f* 20,000 gewonnen worden eer wij een duit voor ons eigen bestaan hebben.' En verder: 'Ik was nooit voor de licentie van de drukpers, die in onze vorige troebelen zooveel kwaad heeft gebrouwen; maar geloof mij dat eene betamelijke vrijheid eene belangrijke zaak voor dit Land is. Het zoetste kind wordt narrig als men het zijn speelpop afneemt. Waag het eens den Franschman zijne soep te verbieden. Zoo zijn de Hollanders met het nieuws, zij moeten een Courantje bij het ontbijt hebben, behalve dat het in een Land van commercie onmisbaar is, enz.'

'Ook dit echter was nog slechts voorspel van wat vol-

1 Vermoedelijk een uitvloeisel van een Koninklijk Besluit van 8 Juli 1809, No. 30.

2 Verg. de reeds medegedeelde Memorie.

gen zou. Naauwelijks was Holland geheel in het Fransche Keizerrijk ingelijfd of de Couranten werden aan nog strengere bepalingen onderworpen door welke zij in zekeren zin ophielden Nieuwsbladen te zijn. Zoo ging den 23 van Wijnmaand 1810 een verbod van den Prins van Plaisance, algemeen Stedehouder des Keizers, uit, om iets hoegenaamd uit vreemde Nieuwspapieren over te nemen, alvorens zoodanige stukken den Minister van Justitie en Politie te Amsterdam en door dezen den Stedehouder ter approbatie waren ingezonden, op poene van suppressie! Van 22 Januarij 1811 af moest de Courant, zoo ver het nieuws betrof, in de beide talen verschijnen.'

Zoo verscheen dan: A°. 1811. N°. 10. *Gazette de Rotterdam. Mardi le 22 Janvier. - Rotterdamsche Courant. Dingsdag den 22 January.* Maar eerst met No. 90, van Zaterdag 27 Juli 1811, werd het bestaande wapen vervangen door het oude Rotterdamsche schild met de honigbijen vermeerderd, en den Keizerlijken adelaar daarboven. - De reden waarom de vorm van het blad van No. 96, van Zaterdag 10 Augustus 1811, tot en met No. 107, van Donderdag 5 September 1811, eenigszins kleiner was, blijkt niet.

De tijdsomstandigheden waren intusschen den Courantiers zoo ongunstig geworden, dat Reinier Arrenberg & Zoon, onmachtig om de recognitie aan de stad te voldoen, in het begin van 1811 genoodzaakt waren zich nogmaals te wenden tot het toenmalig stadsbestuur. Ze deden zulks in de volgende bewoordingen¹:

1 Requestenboek van 26 Februari 1808-20 December 1811, fol. 250-252. Zie ook Deliberatien van den Maire en deszelfs Adjuncten 1811, fol. 31v.

‘Aan de WeE. Gr. Achtb. Heere Maire der stad Rotterdam.’

‘Geven met allen eerbied te kennen Reinier Arrenberg & Zoon Courantier dezer Stad.’

‘Dat zij supplianten op een vorig door hun gepresenteerd request om eene mitigatie der door hun aan deze stad in gemelde qualiteit verschuldigde recognitie eene zeer favorabele dispositie hebben geobtineerd, die zij bij dezen dankelijk erkennen.’

‘Dat zij supplianten dan ook hebben gehoopt dat zij door een herlevend debiet hunner courant in de aangename mogelijkheid zouden geweest zijn om derzelver bereids zoo zeer verminderde recognitie jaarlijks aan deze stad te zullen kunnen opbrengen.’

‘Dat echter ondanks alle door hun aangewende pogingen de onvermijdelijke drang der omstandigheden hen daarin hebben geobiteerd, ten dien effecte, dat de redenen die UEd. Gr. Achtb. te voren hebben bewogen om op derzelver verzoek favorabel te disponeren niet alleen niet zijn gecesseerd, maar veeleer toegenomen, zoodat zij supplianten eerbiedig moeten erkennen niet in de mogelijkheid te zijn hunne achterstallen aan de stad te kunnen voldoen, daar zij, aangezien de zware onkosten hunner drukkerij, werk hebben om de noodige behoeften voor hunne huisgezinnen te winnen.’

‘Dat UEdGr. Achtb. daarvan zooals de supplianten vertrouwen volkomen zult zijn geconvenieerd, wanneer UEdGr. Achtb. het volgende gelieve te observeren.’

‘Dat het debiet hunner courant merkelyk en zonder der supplianten schuld is verminderd, als zijnde het afschaffen van dergelyke papieren een punt van zuinigheid geworden, terwijl tevens der supplianten nieuwspapier inderdaad niet meer, immers niet gelijk wel eens voorheen,

boven anderen belangrijk is, doordien de buitenlandsche berigten uit de Parijssche dagbladen worden overgenomen, dewelke sedert eenigen tijd overal ter visie liggen.'

'Dat het debiet nog merkelyk vermindert door het drukken van der supplianten courant in beide talen waardoor de buitenman zeer wordt afgeschrikt, en hetwelk tevens meestal eene verdubbeling van papier en arbeidsloonen vordert, en daarteboven het debiet in de Landen tusschen Parijs en hier gelegen sedert lang zeer is afgenomen en nog dagelijks afneemt, aangezien men de tijdingen aldaar veel vroeger dan hier bekomt, en men daarom de dagbladen dus niet van hier behoeft te ontbieden; daar de supplianten echter om niet alle debiet in gemelde Landen te verliezen in Antwerpen en 's Bosch papier tot merkelyk hooger prijzen dan hier hebben moeten koopen en ieder blad met een zegel van tien penningen laten bestempelen¹; dat het een en ander natuurlijk zal tengevolge moeten hebben, dat de Supp^{ten} den prijs van hun dagblad, willen zij daarmede hun bestaan vinden, zullen moeten verhoogen, te meer daar ieder blad weldra zal

1 Mij is niet duidelijk wat hier wordt bedoeld. Wat was dit bestempelen van ieder blad met een zegel van tien penningen anders, dan het timbreren van ieder blad dat weldra werd verwacht? Bovendien was bij het Decreet van inlijving van 9 Juli 1810 (Mr. C.J. Fortuijn, dl. 3, bl. 154) in den derden titel bepaald, dat de bestaande belastingen zouden worden geheven tot 1 Januari 1811, op welk tijdstip de door het Keizerrijk vastgestelde heffingen zouden worden ingevoerd. Derhalve waren toen ook de Wet van 4 October 1797, en het Arrêté van 24 October 1797 (Mr. C.J. Fortuijn, dl. 1 bl. 339 en 341), waarbij bepaald was, dat dagbladen moesten worden gedrukt op vóór den druk gezegeld papier, hier te lande van kracht. Toch komt het zegel op onze couranten eerst met het begin van 1812 te voorschijn. Ik vermoed, dat de bedoelde toepassing heeft gewacht op de uitvoering van die decreten, die een einde maakten aan het bestaan van alle dagbladen, tenzij toegelaten Departements- of Advertentie-bladen.

moeten zijn getimbreerd, hetgeen zeker groote schade zal aanbrengen.’

‘Alle redenen waarom de *supp*^{ten}, eensdeels aangezien de aanmerkelijke vermindering van der *supp*^{ten} kostwinning sedert de laatst favorabele dispositie van UEd. Gr. Achtb., anderdeels uit hoofde van de nog dagelijks afnemende en om gemelde oorzaken al verder te vreezen vermindering, de vrijheid nemen zig eerbiedig te keeren tot UEd. Gr. Achtb. met nederig verzoek, dat het UEd. Gr. Achtb. behage om de *supp*^{ten} te libereren van de door hun aan deze stad verschuldigde recognitie, immers om hetgeen zij *supp*^{ten} van de stad te vorderen hebben, te doen strekken ter geheele voldoening hunner schuld, en om voorts voor het vervolg ten aanzien van de *supp*^{ten} zoodanige gunstige dispositie aan hun te verleenen als UEd. Gr. Achtb., uit aanmerking der voor de *supp*^{ten} zoo netelige omstandigheden en vooruitzigten zult oordeelen te behooren.’

‘t welk doende’

(w.g.) ‘Reinier Arrenberg & Zoon.’

De beschikking op dit verzoek van den Maire, dd. 14 Maart 1811, na gehouden besoiene met en gehoord het rapport van Heeren Commissarissen tot de Financiën, luidde, dat goedgevonden werd ‘om het verzoek der *supp*^{ten} te accordeeren, en mitsdien hetgene dezelve van deze stad voor gedane leverantien te vorderen hebben, te doen strekken in vermindering van (het) door hun verschuldigde, en voorts aan dezelve te remitteren hetgeen deze stad van hen voor recognitie is competeerende tot den laatsten van Wintermaand 1810, en om voorts der *supp*^{ten} recognitie voor den tijd van een jaar, te re-

kenen van den 1^e van Louwmaand dezes jaars, te bepalen op een somma van Vijf honderd Guldens.’

‘De ARRENBURGEN,’ zegt de Heer Van Reyn, ‘hadden zich reeds vroeger tot verschillende hooge autoriteiten gewend, om eenige wijzigingen in het decreet op de dagbladen¹ te mogen verwerven. Soortgelijke pogingen herhaalden zij in Mei en Junij 1811, in adressen, die met hoogst bescheidene vrijmoedigheid ontwikkelden hoe hunne Courant nooit eene andere strekking gehad had dan om orde en onderdanigheid aan de gestelde Magten te bevorderen; hoe dit steeds door alle partijen was erkend, en de Courant dien ten gevolge de bescherming van alle elkander opvolgende Regeringen had genoten. Het baatte alles niets. Die uiting der waarheid ten opzichte van den geest die onze Courantiers bestendig bezielde had haalde den heer B. ARRENBURG zelfs deze vaderlijke berisping (een paar regels hooger toch heet het dat hij hem vroeger blijken eener ‘sollicitude vraiment paternelle’ gegeven had,) van den niet veel meer dan dertigjarigen prefect DE STASSART op den hals: ‘Vous ne vous êtes pas conduit comme vous le deviez, il s'en faut de beaucoup. Vous avez manifesté des pretentions d'amour propre fort déplacées, et je n'ai vu en vous ni la docilité ni le bon esprit, que j'exigerai toujours d'un journaliste.’ In 1830 schijnt de Baron ten opzichte der *dociliteit* jegens de gestelde magten, die hij van de Belgische dagbladschrijvers eischte, reukelijker geworden te zijn.’

‘Na dus nog eenigen tijd, maar als met geboeide handen, treurig langs den vorigen weg te hebben voortgewandeld, stond het te duchten dat de Courant hare eervolle loopbaan voor altijd zou moeten staken. Ook een

1 Waarschijnlijk is hier bedoeld het decreet van 3 Augustus 1810.

eerbiedig verzoekschrift aan den Keizer zelf, om, mogt het blad dan ook niet behouden worden, in een Advertentieblad die nieuwstijdingen te mogen overnemen die in de officiële bladen opgenomen waren, baatte niet. Naardien in ieder Departement slechts één dagblad zijn mogt, en wel dáár waar de Prefectuur gevestigd was, moest de *Rotterdamsche Courant* vervallen, maar een *Journal des Affiches* (Advertentieblad), waarin dan ook zeetijdingen, prijscouranten enz. konden worden opgenomen, werd toegestaan¹. In No. 157, van Dinsdag 31 December, werd op de volgende wijze van deze zaak kennis gegeven:

‘Aan het Publyk.’

‘Daar er volgens de wet slechts één dagblad in yder departement zyn mag, en dus daardoor de *Rotterdamsche Courant* is vervallen, hebben REINIER en BENJAMIN ARREMBERG de eer, het publyk, hetwelk nu zeven-eneveertig jaren hunne Couranten met zooveel graagte heeft gelezen, voor deszelfs aan hen bewezene goedkeuring, te bedanken.’

‘*Reinier Arrenberg* door hoogen ouderdom niet meer kunnende medewerken, zal *Benjamin Arrenberg*, die sedert zoo vele jaren de zaken der Courant alleen waargenomen heeft, tragten het *Rotterdamsch journaal der advertentien, aankondigingen en berigten*, hetwelk de *Rotterdamsche Courant* vervangen zal, zoo belangryk immer mooglyk te maken.’

‘Hy vleidt zich dat zyne vrienden en vorige begunstigers ook dit blad met hunne gunst en vertrouwen wel zullen willen verëeren.’

1 Overeenkomstig de bepalingen bij het decreet van 26 September 1811.

‘Prospectus.’

‘HET ROTTERDAMSCH JOURNAAL DER ADVERTENTIEN enz. zal driemaal 's weeks uitgegeven worden, en zal bevatten, behalven de gewone en judiciële advertentien, zeetydingen, arrivementen van schepen, het in lading leggen en vertrek van schepen en schuiten, de tyd van het hoog water, prys-couranten van koopmanschappen, van effecten zoo uitgebreid en zoo naauwkeurig als mooglyk is, marktpryzen van granen, genever, boter en kaas, zetting van het brood en meel, indien er verandering in is, de lyst der geborenen, huwlyken of overledenen binnen deze stad of uittrekzel uit het register van den civielen staat, enz. enz.’

‘De prys der advertentien is, door besluit van Mynheer den prefect, bepaald op 20 centimes 2 stuivers hollandsch, voor elke korte regel; doch, daar de advertentien in beide talen geplaatst moeten worden, zoo zal elke regel in het Fransch en Hollandsch te samen 40 centimes of 4 stuivers bedragen.’

‘Met betrekking tot de aankondigingen van boeken, moet men de Heeren Boekverkoopers verwittigen, dat by de aankondiging der letterkundige werken niet meer mag plaats hebben iets dat den schijn mogt hebben van aanbeveling of critisch onderzoek over dezelve.’

‘Ook mag men de advertentien niet drukken, bevorens zy in het algemeen journaal van boekhandel geplaatst geweest zyn, weshalven men de Heeren Boekverkoopers verzoekt, van by het toezenden hunner aankondigingen, wel te willen aanduiden het nummer van gemeld blad waarin zy te vinden zyn.’

‘De prys van dit Journaal zoude dezelfde zyn als die van de Rotterdamsche Courant, zes guldens naamlyk, doch, aangezien het recht van zegel, is de prys daarvan

op f 2:10:- in de drie maanden gesteld. Men kan zich direct aan het kantoor der Drukkery of by de gewone uitgevers doen inschryven, en deze inschryving vernieuwen voor 3 maanden, een half of geheel jaar.'

'De personen, die genegen mogten zyn het *journaal van advertentien* aantehouden, worden ten vriendelyksten verzogt, daarvan heden, Dingsdag den laatsten December, kennis te geven, om daardoor de naauwkeurige bezorging te bevorderen.'

Die uitgave 'in het Fransch en Hollandsch', zegt de Heer Van Reyn, was 'gewis eene gunstige oefenschool in het vertalen voor den zoon des Uitgevers, maar voor dezen en zijn gezin eene treurige herinnering aan blijdere dagen. Het was omstreeks dezen tijd dat hij meerdere uitbreiding aan zijne Kantoordrukkerij gaf, die vervolgens steeds, en goedwillig begunstigd, met de Courantdrukkerij verbonden en de zaak tot steun gebleven is.'

Zoo verscheen dan: A°. 1812. N°. 1. *Affiches, Annonces et Avis divers de Rotterdam. Jeudi le 2 Janvier. - Advertentien, Aankondigingen en Berigten van Rotterdam. Donderdag den 2 January. - Te Rotterdam by Benjamin Arrenberg.* 8 genummerde blz. kl. 4°, in 2 kol., met het reeds beschreven Keizerlijk wapen. Bovenaan leest men: 'De prys van dit Blad is voor drie maanden twee Guldens tien Stuivers, of tien Guldens in het jaar, vry van port. - Men kan zich verwoegen aan het Kantoor van dit blad, in den Oppert, te Rotterdam; by de Wed. Vriese, naast de Beurs, te Amsterdam, en verders by alle de vorige Uitgevers der Rotterdamsche Courant, of by alle de Heeren Directeuren der Posteryen.' Dit bericht werd ook in het Fransch medegedeeld. - Met No. 2, van Zaterdag 4 Januari 1812, kwamen de beide zegelmerken: *A- Timbrer-à- l'Extraordinaire*, en *Bou-*

ches de la Meuse 5 Cent^s, te voorschijn. - Met No. 5, van Zaterdag 11 Januari 1812, werd het adres, dat ook in het Fransch voorkomt onder de eerste kolom van blz. 8: *Te Rotterdam, Ter Drukkerye van Benjamin Arrenberg, in den Oppert, No. 159 en 166.* - Een *Supplément aux Annonces, &C. de Rotterdam.* - *Supplement van de Advertentien, enz.*, 4 blz. kl. 4° in 2 kol. met het gewone adres, maar zonder wapen, vindt men voor het eerst bij het nummer van Dinsdag 10 Maart 1812, met twee zegels waarvan het eene: 3 C. - Met No. 61, van Zaterdag 22 Mei 1813, werd het in het adres: *in den Oppert, wyk F, no. 159 en 166*; gelijktijdig werd het adres met eene kleinere letter gedrukt. - Het laatste nummer van het Advertentieblad was No. 138, van Donderdag 18 November 1813.

Intusschen, zegt de Heer Van Reyn, mocht 'REINIER ARRENBURG, wien de Courant, na hare herstelling uit vroegeren nederigen staat, zoo veel te danken had, van de heugelijke wending der zaken geen getuige meer zijn. Te midden der zorgen die de zijnen zoo diep drukten was hij, nadat met zijne lichaamskrachten ook zijne zoo uitstekende geestvermogens afgenomen waren, den 21 Julij 1812, ruim 79 jaren oud, ontslapen. Als het hoofd eener talrijke familie betreurd, liet hij den roem eener rustelooze werkzaamheid, aan de aanwending zijner kundigheden, ook ten nutte van anderen besteed, achter. Zonder de belangen der Courant ooit daaraan op te offeren, woekerde hij, meestal in de vroege morgenuren, met zijnen tijd, niet alleen om belangrijke reisbeschrijvingen en andere, meest geschiedkundige boeken, oordeelkundig te vertalen, maar ook aan eigen oorspronkelijken arbeid. Loffelijk bekend blijven, onder anderen, zijn Naamregister van Nederduitsche boeken, zijne His-

torien en Zonderlinge Gevallen, in 2 deelen, en zijne Verzameling van Historien, ten jare 1803, dus toen hij reeds bijna 70 jaren telde, door de Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen* met haar zilver bekroond¹. Den tienden druk van den Koophandel van Amsterdam verrijkte hij met nieuwe hoofdstukken. In de Letteroefeningen van 1791 tot 1801 vindt men vele opstellen van zijne hand; den boekhandel verplichtte hij aan zich door het stellen van memorien ten behoeve van hare belangen. Het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte telde hem onder zijne werkzaamste Directeuren.

Eerst den 20sten November 1813 herleefde de Rotterdamsche Courant in haren vorigen vorm. Toen verscheen A^o. 1813. N°. 1. *Rotterdamsche Courant. Saturdag den 20 November. Te Rotterdam by Benjamin Arrenberg.* 2 blz. folio, in 2 kol., met het oude wapen, en advertentiën op zijde, doch zonder zegel. Want het *Visé pour timbre Extraordinaire. Bosse. 3 Cent^s* komt eerst met No. 4, van Zaterdag 27 November 1813, te voorschijn; maar reeds met No. 15, van Donderdag 3 Februari 1814, maakte het plaats voor het meer Nederlandsche: *Departement der Monden van de Maas. Buitengewoon Zegel. 8 Pennⁿ*, dat met No. 147, van Donderdag 8 December 1814, overging in het geheel nationale zegel: 8 Pⁿ. *Zuid-Holland*, of 5 penningen voor een half vel. Met No. 83, van Dinsdag 12 Juli 1825, veranderde dit zegel in het: *Buitengewoon Zegel. Zuid-Holland. 2 ½ C.*, waaraan met No. 4., van Dinsdag 8 Januari 1828, een tweede werd toegevoegd: *Koningryk der Nederlanden. Buitengewoon te zegelen.* De beide zegel-

1 Zie Verhandelingen, uitgegeven door de Bataafsche Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, Deel XI.

merken: 2 *C. Zuid-Holland* en *Te zegelen* kwamen met No. 43, van Dinsdag 9 April 1844, op de courant, waarvan met No. 4, van Vrijdag 4 Januari 1856, alleen het eerst genoemde overbleef¹. - Intusschen was de Courant sedert hare verrijzenis meestal op een geheel vel uitgegeven, en sedert No. 38, van Dinsdag 29 Maart 1814, zelfs in grooter formaat. Enkele opgaven vindt men voor het eerst in het hoofd van No. 17, van Dinsdag 28 December 1813, waar wordt medegedeeld, dat de prijs der Courant was 1 Gld. per maand, de kosten van zegel en porten daaronder begrepen; dat buiten intekening, wegens de kosten van zegel en port, geen exemplaren te bekomen waren; dat de prijs der advertentiën was: van 1, 2 of 3 regels, als van ouds 30 stuivers, elke regel daarboven 9 stuivers; die der advertentiën en programma's van genootschappen in halve regels, 3 stuivers de regel; die van geboorte- trouw- of dood-berichten van 1-6 regels 36 stuivers, elke regel daarboven à 6 stuivers. Onder dezelfde mededeeling in No. 18, van Donderdag 30 December 1813, werd evenwel bericht: 'Indien iemand, buiten intekening, eene ROTTERDAMSCHÉ COURANT begeert kan hy die by de meeste Boekverkoopers, maar zeker by de Boekverkoopers *van Westerkappel* en *Groenendyk*, naast het Stadhuis, of aan de Courant-Drukkery zelve bekomen; mits betalende per Stuk veertien duiten.' Dat er omstreeks dezen tijd op Maandag, Woensdag of Vrijdag nog al eens Extraordinaire Couranten werden uitgegeven, laat zich gemakkelijk begrijpen.

1 In mijne studie over de Amsterdamsche Courant in Nijhoff's Bijdr. N.R. dl. V, heb ik de meesten dezer veranderingen in de zegelmerken verklaard door te wijzen op daartoe betrekkelijke wetten of besluiten.

Niet vóór 17 April 1814, zegt de Heer Van Reyn, werd Benjamin Arrenberg bij besluit der stedelijke regeering ‘weder in het uitsluitend regt tot het schrijven, drukken en uitgeven van de *Rotterdamsche Courant* hersteld, terwijl de vroeger zoo hooge recognitie voor het uitsluitend privilegie op *f* 500’ werd gebracht¹, de som trouwens, die reeds in het jaar 1811 was vastgesteld. Ongeveer drie jaren later werd hem ‘bij Resolutie van 22 Februari 1817 toegestaan zich met zijnen eenigen zoon JAN ARREMBERG, reeds sedert lang zijn vluggen medehelper, te associëren, onder de vroegere voorwaarde, dat de laatst overblijvende in het volkomen bezit der uitgave van de Courant blijven zou’. Niet lang evenwel mochten beiden ‘op dien voet zamen werkzaam zijn, naardien de vader den 3 Februarij 1820, in den ouderdom van 61 jaren, overleed. Aan den overgeërfden ijver voor zijn beroep had BENJAMIN ARREMBERG steeds eene uitgestrekte en werkdadige menschenliefde gepaard, onder anderen betoond in de mede-oprigting der Commissie van spijsuitdeeling ten jare 1800, nog bestendig een sieraad’ van Rotterdam, ‘en in de deelneming aan de stille bemoeijingen van meer dan ééne andere menschlievende instelling. Ten jare 1812 was hij tot lid van den Gemeenteraad benoemd’.

De dood van Benjamin Arrenberg was de reden waarom het adres, dat bij den aanvang van 1819 was geworden: *Te Rotterdam bij Benjamin Arrenberg* (sedert No. 82, van Zaterdag 10 Juli van dat jaar vermeerderd met de

1 In 1795 evenwel waren alle privilegiën op het punt van drukken en uitgeven afgeschaft. Wat er in strijd met dit beginsel te Haarlem plaats greep, is te vinden in mijne studie over de Haarlemsche Courant, in *Handel. en Meded.* van 1873, blz. 89 en volgg. Te Rotterdam is men met dit beginsel dus ook vreemd omgesprongen.

comma achter den naam Rotterdam, die evenwel tusschen het laatst van December 1825 en het laatst van Juli 1837 wederom wegviel), met No. 16, van Zaterdag 5 Februari 1820, veranderde in: *Te Rotterdam, bij Jan Arrenberg*. 'Bij resolutie van 17 Maart 1828 werd JAN ARRENBORG in het hem vroeger verleend regt bevestigd, en loffelijk bleef hij de voorvaderlijke taak voortzetten, daarin, eenige jaren later, door den schranderen en kundigen Mr. H. BEIJERMAN als medewerker bijgestaan¹. Nadat deze zich meer aan een anderen werkring wijden moest en ARRENBORG tijdelijke hulp bij anderen gevonden had, verbond hij, in Maart 1834, door de verplichtende tusschenkomst van een van Rotterdams aanzienlijkste en verdienstelijkste stadgenooten', den Heer Gijsbert Van Reyn aan zich. Deze, zoon van den te Rotterdam algemeen bekenden doctor Cornelis Van Reyn, en aldaar geboren op 14 October 1793, was tot dusverre in den handel werkzaam geweest, maar had tegelijkertijd zooveel bewijzen gegeven van deugdelijken aanleg voor studie en letteren², dat de redactie der Rotterdamsche Courant eene voor hem geheel passende werkzaamheid scheen en ook bleek te zijn. Onder zijn bestuur kreeg, bij den aanvang van 1836, de courant, althans in het hoofd, eene betere letter.

'Een hevige aanval van beroerte trof den heer JAN ARRENBORG in het begin van October 1840 en knakte zijn

- 1 In het Levensbericht van Mr. Hugo Beijerman door Ds. Johs. Dyserinck, in Levensb. van deze Maatschappij van 1871, blz. 109-174, wordt hiervan geen melding gemaakt.
- 2 Zie zijn Levensbericht door Mr. G. Mees, Az., in Levensb. van deze Maatschappij van 1866, blz. 145-166, vooral 148. De onjuistheid, hier voorkomende, dat de Rotterdamsche Courant sedert 1717, en dus onafgebroken tot 30 Juni 1867, bestond, is reeds hierboven gebleken. Het artikel 'De Rotterdamsche Courant vóór 1859' is in dit Levensbericht niet vermeld.

gestel dermate dat hij, ook in het belang zijner eenig overgeblevene Zuster, op maatregelen voor de toekomst bedacht moest zijn. Van daar zijne associatie met deze en met zijnen medewerker G. VAN REYN, tot welke beide dan ook, bij in Dec. 1840 genomen resolutie het regt tot het uitgeven der Courant, onder de firma JAN ARRENBURG & CO., werd uitgestrekt.' Zoo vindt men dan ook in No. 157, van Donderdag 31 December 1840, de bekendmaking ingevolge Art. 28 Wetb. v. Kooph., dat bij Notariële Acte van 21 November 1840, Jan Arrenberg, Courantier der Rotterd. Ct., en Drukker, Mejufvr. Johanna Hendrika Barendina Arrenberg, particuliere, en Gijsbert Van Reyn, particulier, waren overeengekomen om in Compagnieschap voortzetten het schrijven, drukken en uitgeven der Rotterd. Ct., onder de firma Jan Arrenberg & Co., welke Compagnieschap was aangegaan voor 10 jaren, 1 Januari 1841-31 December 1850. Vandaar dat met het begin van 1841 het adres werd: *Te Rotterdam, bij Jan Arrenberg & Co.* 'Toenmaals,' zegt de Heer G. Van Reyn verder, 'werd, ten gevolge eener in Mei 1823 door heeren Burgemeesteren verleende en door de goedkeuring der Kamer van Koophandel gevolgde autorisatie, ook eene afzonderlijke Cargalijst uitgegeven¹, die in 1844 gestaakt is, toen haar debiet,

¹ Ik zag indertijd: N°. 1. *Carga=Lijst. Rotterdam den 21 Mei 1823.* Deze Carga-Lijst wordt gedrukt en uitgegeven ter Courant-Drukkerij van Jan Arrenberg. De Heeren Kooplieden, die verlangen mogten dezelve voortaan geregeld te ontvangen, worden vriendelijk uitgenoodigd, daarvan aan gemelde Drukkerij ten spoedigste opgaaf te willen doen. Te Amsterdam zullen die bestellingen kunnen geschieden bij den Boekverkooper J. van Oosten, op het Rokin bij de Beurs, n°. 83, en te Antwerpen bij den Heer J.C.J. Hermans, aan het Postkantoor aldaar. De prijs voor Rotterdam is 14 Guldens in het jaar en voor de overige Steden des Rijks 15 Guldens, de port daaronder begrepen. - Het was eene smalle strook 8°., acht bladzijden groot.

uit hoofde van het plaatsn der ogaven waarvoor zij bestemd was in de kolommen zelve der *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, wier ontstaan van Augustus 1842 dagteekent, aanzienlijk was afgenomen.’

Met Januari 1843 verscheen de Rotterdamsche Courant in drie kolommen met het adres: *Te Rotterdam bij Jan Arrenberg & Co.* onder de derde kolom op de vierde bladzijde. In dat adres kwam met No. 8, van Donderdag 19 Januari 1843, achter den naam Rotterdam weder de comma te voorschijn, om er ook voor goed te blijven. Dat de prijs der courant 3 Gld. was in de drie maanden, zoowel buiten als binnen de stad, werd voortaan bij het begin van iedere maand in het hoofd herinnerd. Bij het begin van 1845 kreeg de courant door eene nieuwe letter in het hoofd een ander uiterlijk.

In het welbekende orgaan van F.W.G. Linck, te Naarden¹, *De Staatkundige Tooverlantaarn, of Utopisch-Politische Snelwagen*, in 1845 uitgegeven, wordt op blz. 313 gesproken van ‘*De Rotterdamsche Courant*, wel te verstaan niet de oude *Fretsiaansche*, maar de Nieuwe’, enz. enz. Welke beteekenis aan deze woorden moet worden toegekend, is niet duidelijk, want de Heer C.A. Van Reyn te 's Gravenhage, die in 1845 reeds aan de Rotterdamsche Courant werkzaam was, vernam nooit, dat de Heer Fretz - vermoedelijk is bedoeld Mr. François Fretz, Voorzitter der Arrond. Regtb., - aan de courant verbonden was. Vóór 1845, misschien wel als opvolger van Mr. H. Beijerman, is ook de advocaat

1 Blijkens het artikel ‘Aan mijne Mede-Ingezetenen’ in de Burger No. 19, van 3 November 1846.

Mr. H.J. Van Buren aan het blad werkzaam geweest.

‘Den 17 Maart 1846’, zegt de Heer G. Van Reyn, ‘alzo juist 26 jaren na zijne bevestiging in het privilegie, maakte de dood een einde aan het leven van JAN ARREMBERG. Ruim 54 jaren oud bezweek dus, ongehuwd, de waardige opvolger der twee vorige courantiërs; de man, om schrander oordeel, uitgebreide kunde, gul en belangrijk verkeer, onbekrompene dienstvaardigheid en edelmoedige menschenliefde, bij allen die hem regt kenden bemind en geacht. De overgebleven Vennooten bleven de zaken onder dezelfde firma voortzetten tot 1 Januarij 1851, toen de oudste zoon¹ van den tweeden hunner daar in opgenomen en de firma ARREMBERG & VAN REYN aangenomen werd.’ Vandaar dat met 1 Januari 1851 het adres veranderde in: *Te Rotterdam, bij Arrenberg & van Reyn.*

Om een soortgelijk verwijt - namelijk blijken van eigenliefde - ‘te ontgaan als BENJAMIN ARREMBERG in 1811 van den prefect DE STASSART verkroppen moest, wacht ik mij,’ zegt de Heer G. Van Reyn, ‘van alle uitwijding over de onafgebroken pogingen, ook in de laatste jaren aangewend om, zoo ver de krachten van verschillenden aard reikten, de Courant haren ouden goeden naam niet te doen verliezen. Dit meen ik nochtans te mogen zeggen dat zij dit, in den ongunstigen zin des woords, niet deed, maar ijdel ware het te ontkennen dat, vooral na het ophouden van het uitsluitend regt van uitgave hier ter stede, - waarvan dan ook met den jare 1852 het geheel ophouden der verpligting tot betaling der reeds verminderde recognitie het niet

1 Cornelis Anthonie Van Reyn.

onbillijk gevolg was¹, - haar debiet en hare advertentien van lieverlede sterk afnamen, de deelnemende belangstelling waarin door vele stadgenooten meermalen *betuigd*, door die allen echter niet door het bevorderen van de belangen der Courant in gelijke mate *betoond* werd. Het debiet bleef nogtans, ook nadat in Junij 1853 tot het zes malen uitgeven in de week, in stede van drie malen, zooals altijd vroeger, besloten werd, niet onbelangrijk.'

Zoo was het dan met Juli 1853 dat de Rotterdamsche Courant zes malen 's weeks werd uitgegeven, en wel 's morgens, uitgenomen des Maandags. De prijs was nu 24 Gld. in het jaar, of wel 2 Gld. in één maand. Blikman & Sartorius waren correspondenten te Amsterdam. Doordien thans het wapen boven den titel werd geplaatst, en doordien eene andere letter in het hoofd werd gebezigd, kreeg het blad een zeer gewijzigd aanzien. Zoo veranderde nu ook de *Saturdag* in *Zaturdag*. En het adres werd nu in twee regels gebracht, waarbij met Januari 1854 nog eene kleine verplaatsing valt op te merken. Met September 1854 werden zoowel de cijfers van het jaartal en het nummer, als de lettersoort der dag-aanwijzing veranderd.

'Om verschillende redenen,' zegt de Heer G. Van Reyn, 'werd in het voorjaar van 1858 tot de poging besloten om het eigendom der Courant bij openbare veiling in andere handen te doen overgaan. Toen dit niet naar billijken wensch slaagde,' en het bekend werd, dat de uitgave van het blad weldra zou moeten worden gestaakt, daar de voortzetting den eigenaars verlies dreigde

1 Toch niet als uitvloeisel van de nieuwe Gemeentewet?

op te leveren, rees bij velen die dit betreurden het denkbeeld, om de zaak bij wijze van Naamlooze Vennootschap voort te zetten. De pogingen daartoe aangewend werden met een' goeden uitslag bekroond, en den 3^{den} September bleek op eene bijeenkomst van hen die voorloopig tot het plan waren toegetreden, dat reeds door 74 personen voor 75 aandeelen van 500 Gld. was geteekend. In deze eerste bijeenkomst werd daarop eene commissie benoemd van 7 leden, bestaande uit de Heeren A.A. Reepmaker, Rudolf Baelde, J.W.L. van Oordt, F. 's Jacob, Mr. J.B.L. Wentholt, G.J. van Oordt, en E.L. Jacobson, om alles wat de inrichting en exploitatie der zaak betrof te onderzoeken en te overwegen, en van een en ander verslag te doen.

Bij dit verslag, in eene tweede bijeenkomst op 4 October 1858 uitgebracht, werd voorgesteld om de onderneming der Rotterdamsche Courant bij wijze van Naamlooze Maatschappij voort te zetten, en het maatschappelijk kapitaal te bepalen op de som van 100,000 Gld., verdeeld in 200 aandeelen op naam, elk van 500 Gld., waarvan voorloopig slechts 100 stuks zouden worden uitgegeven. Toen zoowel deze voorstellen als de gelijktijdig overgelegde ontwerp-statuten voor de op te richten naamlooze maatschappij waren aangenomen en goedgekeurd, werd overgegaan tot de benoeming van de vijf Commissarissen bedoeld bij art. 9 der statuten, en werden als zoodanig gekozen de Heeren Rudolf Baelde, Frederik 's Jacob, Herman Theodor Löhnis, Abraham Adriaan Reepmaker en Mr. Jan Berthold Ludolf Wentholt. En, nadat bij Besluit van 1 November 1858, No. 73¹,

1 Zie Nederl. Staats-Courant van Woensdag 22 en Vrijdag 24 December 1858, No. 302 en 304.

de Koninklijke bewilliging was verleend tot het oprichten der Naamlooze Vennootschap: *De Vereeniging De Rotterdamsche Courant*, gevestigd te Rotterdam, werd op 22 November daaraanvolgende de akte van oprichting verleden voor den te Rotterdam resideerenden Notaris Jan Van der Hoop Jacobuszoon. Bij die akte werd als doel der vennootschap opgegeven: het voor gezamenlijke rekening voortzetten der courant- en kantoor drukkerij tot dusverre gedreven onder de firma Arrenberg en Van Reyn. Aangegaan voor den tijd van 20 jaren, aanvangende 1 Januari 1859 en mitsdien eindigende 31 December 1878, zou de vennootschap worden gedreven met een kapitaal van 100,000 Gld., verdeeld in 200 aandeelen op naam, elk van 500 Gld., in welk kapitaal dadelijk door 92 personen ieder voor één aandeel, en door 2 personen ieder voor twee aandeelen, dus te zamen 96 aandeelen, werd deelgenomen, terwijl de overige 104 aandeelen vóór 31 December 1864 moesten zijn geplaatst. Voorts werd het bestuur der vennootschap opgedragen aan twee directeuren, en wel aan de mede-deelhebbers de Heeren Gijsbert Van Reyn en diens oudsten zoon Cornelis Anthonie Van Reyn, onder toezicht der vijf genoemde Commissarissen.

In eene derde bijeenkomst van deelhebbers, den 26sten November 1858 gehouden, werd het bij art. 10 der statuten aangewezen Huishoudelijk Reglement, waarbij de werkring van Commissarissen en Directeuren, hunne onderlinge verhouding en de inrichting van het dagelijksch beheer der Vennootschap werd geregeld, vastgesteld. Het eerste artikel van dit reglement luidde aldus:

‘Met het overnemen van de Rotterdamsche Courant van de tegenwoordige eigenaren Arrenberg en van Reyn stelt zich de Vereeniging ten doel om, door vermeerdering van kapitaal, met 1 Januari e.k. onder denzelfden

naam een Dagblad in het leven te roepen, van grooter formaat dan het thans bestaande, dat in nationalen, grondwettigen geest, zich op politiek zoowel als op maatschappelijk, handels- en koloniaal terrein bewegende, er naar streeft om, door eene goede redactie, door wèl onderrichte correspondentiën, juiste handels- en scheepvaartberichten, nauwkeurige verslagen der debatten van de Volksvertegenwoordiging, door het opnemen van hoofdartikelen, letterkundigen arbeid en ingezondene stukken, geheel aan de eischen des tijds te voldoen.'

Verder verdienen vermelding Art. 5: 'Het leveren van hoofdartikelen wordt opgedragen aan een' door het bestuur aan te stellen redacteur', en Art. 11: 'Aan directeuren is opgedragen de geheele samenstelling, redactie en uitgave der Courant.'

Tevens werd in deze bijeenkomst besloten om ten behoeve der Vereeniging een huis op de Hoogstraat, Wijk 10, No. 77, te huren en daarheen de zaak over te brengen, daar het gebouw in den Opper veel te wenschen overliet. Dit laatste werd toen op 8 December daaraanvolgende in openbare veiling verkocht, en sedert tot schoolgebouw ingericht.

Tot redacteur der hoofdartikelen werd, overeenkomstig het bepaalde bij art. 5 van het Huishoudelijk Reglement, weldra door het Bestuur der Vereeniging benoemd de Heer Mr. J.G. Gleichman, later Secretaris der Nederlandsche Bank te Amsterdam, die als zoodanig optrad met 1 Januari 1859 en werkzaam bleef tot het einde van Februari 1860, toen hij tot Commies bij het Ministerie van Financiën te 's Gravenhage werd benoemd.

Zoo ook verbond de Heer Iz. J. Lion te 's Hage zich, dank zij den invloed van den Minister Rochussen, bij contract van 23 December 1858, om met 1 Januari 1859

ten dienste van de Rotterdamsche Courant te leveren: 'een onpartijdig overzicht van de zittingen der beide Kamers van de Staten-Generaal, als ook van de zittingen der Provinciale Staten van Zuid-Holland; berigten omtrent het verhandelde in de zittingen van den gemeenteraad te 's Gravenhage, omtrent de arresten van den Hoogen Raad en het Provinciaal Gerechtshof van Zuid-Holland, en omtrent de vonnissen van de Arrondissements Regtbank, voor zoo veel het zaken gold, die meer de algemeene belangstelling gaande maken; Hofberigten, locale, politieke en diplomatieke berigten, in één woord alles wat te 's Gravenhage belangrijk ter kennisname van het publiek voorviel.' Toen de Heer Lion met 1 October 1861 optrad als Hoofdredacteur van het Nieuw Dagblad van 's Gravenhage, werd hem door het Bestuur van de Vereeniging: de Rotterdamsche Courant, op 30 September van dat jaar een eervol ontslag verleend onder zeer vleierende dankbetuigingen¹, en werd in zijne plaats benoemd de Heer I. Belinfante.

Met 1 Januari 1859 werd het nieuwe gebouw op de Hoogstraat in gebruik genomen, en verscheen de courant in vergroot en geheel gewijzigd formaat, met een nieuw hoofd en eene nieuwe letter. Titel en adres luiden thans: *N°. 1. A^o. 1859. Zaterdag 1 Januarij. Rotterdamsche Courant. Bureau: Hoogstraat Wijk 10, N°. 77. Gedrukt en uitgegeven bij G. en C.A. van Reyn, te Rotterdam.* 4 blz. folio, in 4 kol., met een kleiner wapen dan vroeger, en met één zegel: 2 ½ C. Zuid-Holland. Verdere opgaven luiden: De Abonnementsprijs is *f* 24 's jaars of *f* 6 per drie maanden franco per post door het

1 Verg. lz. J. Lion, *Mijn staatkundig leven*, blz. 68, 72, 257, 258, 264, 274.

geheele Rijk. Behalve aan het Bureau der Courant kan men zich bij alle Boekhandelaren en Postkantoren abonneren. Enkele Nommers 10 Cents. - Geboorte-, Trouw- en Doodberigten van 1 tot 5 regels *f* 1.- Iedere regel meer *f* 0.20. Andere Advertentien per regel *f*0.20. Grootte letters naar plaatsruimte. - Bij iedere Advertentie 45 Cents voor zegelregt en 1 Exemplaar der Courant. - De wijzigingen die het blad verder tot op haar uiteinde, 30 Juni 1867, in uiterlijk aanzien als anderszins onderging, bepalen zich tot het volgende. Met het begin van 1860 werd het in het hoofd: *Bureau: Hoogstraat, Wijk 10, N°. 77.* - Sedert 1 Januari 1861 werden de bijvoegsels aan één stuk met de courant gedrukt, zoodat het blad dan in zes bladzijden verscheen, waarvan 4 en 5 omgeslagen. - Bij den aanvang van 1863 kreeg de courant door eene andere letter in het hoofd, en door de plaatsing van het wapen onder den titel, een ander aanzien, terwijl de opgave omtrent den abonnementsprijs thans luidde: per drie maanden 6 Gld. voor Rotterdam, en 7 Gld. franco per post door het geheele Rijk. - En bij den aanvang van 1864 kreeg het blad nogmaals door eene andere letter in het hoofd, en een eenigszins ander wapen, een gewijzigd aanzien.

Toen reeds terstond in Januari 1859 de wenschelijkheid bleek om het personeel der redactie uit te breiden, werd met 15 Februari de Heer Tobias van Westrheene, Wzn., die daartoe uit 's Hage overkwam, aan de redactie verbonden. Deze bleef zulks tot 1 October 1861, toen hij bij het Dagblad van 's Gravenhage werd geplaatst¹, en de Heeren A.G.C. Van Duijl, thans redacteur van het Algemeen Handelsblad, en C. Ten Brummeler, thans re-

1 Zie zijn Levensbericht door A. Ising, in Levensb. dezer Maatsch. van 1872, blz. 29, 30.

dacteur van het Amsterdamsch Effectenblad, bij de Rotterdamsche Courant optraden. De Heer Van Duijl bleef aan de courant verbonden tot 31 December 1862, de Heer Ten Brummeler tot op zijn vertrek naar Amsterdam, 1 October 1864.

De financiële uitkomsten van het jaar 1859 waren voor de Vereeniging ongunstig. Dit maakte dat in de maand Maart 1860 besloten werd, om van het tweede nog ongeplaatste honderdtal aandeelen er zoovele uit te geven als mogelijk zou zijn, en overigens eene leening in 4 pcts. obligatiën van 500 Gld. aan te gaan tot het bedrag der niet geplaatste aandeelen. De uitslag dezer poging was, dat er nog 33 aandeelen werden geplaatst, en dat voor 35 obligatiën werd ingeschreven. Intusschen was met de maand Januari 1860 de Heer Mr. J.B.L. Wentholt als Commissaris vervangen door den Heer D. Vis Blokhuijzen, terwijl de betrekking van redacteur der hoofdartikelen, sedert het vertrek van den Heer Gleichman tijdelijk waargenomen door den Heer Iz. J. Lion te 's Hage, op het einde van April 1860 werd opgedragen aan Mr. L.J.H. Philips, die met het begin van 1863 aftrad.

Ook over de jaren 1860 en 1861 waren de financiële uitkomsten voor de Vereeniging ongunstig. Want terwijl in 1859 een verlies van circa *f* 21,000 was geleden, bedroeg die som in 1860 het cijfer van ongeveer *f* 15,000, en in 1861 ongeveer *f* 17,000; derhalve in drie jaren tijds een verlies van bijna *f* 53,000. Dit maakte, dat de Algemeene Vergadering van deelhebbers, op 16 Januari 1862 gehouden, met het oog op het bepaalde bij art. 47 Wetb. v. Kooph. en den dienovereenkomstigen inhoud van art. 22 der Statuten voor de Vereeniging, en ten einde eene stremming in de uitgave der courant te voorkomen, het Bestuur machtigde om het tijdstip, waarvan

gemelde artikelen gewagen, te overschrijden, en met de uitgave der courant voort te gaan, desnoods totdat de voorhanden middelen waren uitgeput, opdat inmiddels door het Bestuur zoodanige maatregelen zouden worden beraamd als noodig waren voor de verdere instandhouding der courant, en de daartoe strekkende plannen aan het oordeel eener nader te houden Algemeene Vergadering van deelhebbbers konden worden onderworpen. Met dat doel werd staande de Vergadering aan het Bestuur eene Commissie toegevoegd van drie deelhebbbers, zijnde de Heeren L.B. Ledeboer, W. van Dam H. Hz. en D. Dunlop.

In overleg met deze Commissie werd nu door het Bestuur een garantie-plan ontworpen, waarbij een aantal personen zich moest verbinden, om gedurende de vijf achtereenvolgende jaren 1862-1866 jaarlijks voor eene bepaalde som bij te dragen in het verlies dat op *f* 15,000 werd geschat, welke jaarlijksche bijdrage evenwel pondspondsgewijze zou worden verminderd, zoo het geleden verlies minder werd bevonden. Wel werd dit plan in eene Algemeene Vergadering den 29sten Maart 1862 goedgekeurd, en werd er een comité van 24 deelhebbbers benoemd om aan het plan uitvoering te helpen geven; maar toen het op helpen aankwam, onttrokken velen zich om verschillende redenen aan de werkzaamheden, en konden de leden van het bestuur en van de commissie, in vereeniging met enkele andere aandeelhouders, het niet verder brengen dan tot de intekening voor een jaarlijksch bedrag van 5400 Gld.

Toen was het tijdstip gekomen om een beroep te doen op het publiek. In haar nummer van Zondag 6 en Maandag 7 Juni 1862 nam de courant het artikel op: *De Toekomst der Rotterdamsche Courant: Eene vraag aan*

*het publiek*¹, waarin op den voorgrond werd gesteld hoe de geschiedenis van *alle* dagbladen, althans in Nederland, waar dergelijke ondernemingen, behalve met de natuurlijke bezwaren, moesten kampen met de zegelwet², leerde, dat de eerste jaren slechts verlies geven, dat eerst langzamerhand inkomsten en uitgaven in evenwicht geraken, en dat eerst daarna het tijdperk van winst aanbreekt. Weinige dagen later werden circulaire en inteeckenbiljetten algemeen verspreid. Nu steeg wel het bedrag der inschrijvingen van 5400 Gld. tot 8900 Gld. 's jaars, of *f* 44,500 voor vijf jaren, welk cijfer door verdere pogingen nog klom tot *f* 50,425, maar volgens het aangenomen plan werd er eene som van *f* 75,000 vereischt. Daarom werd in eene Algemeene Vergadering, op 24 September 1862 gehouden, besloten om over te gaan tot eene ontbinding der Vennootschap, en tot eene openbare veiling van den eigendom der courant, wanneer niet binnen weinige dagen voor bedoeld bedrag was ingeschreven. Dit gelukte niet, maar evenmin de tegen den 4^{den} November aangekondigde veiling: geen bod werd gedaan, geen koper deed zich op. Toch was het stervensuur der courant nog niet geslagen!

Want de pogingen om nog meer deelneming in het garantie-plan te verkrijgen waren inmiddels voortgezet, zoodat, toen de vergadering van deelhebbers op 19 November bijeen kwam met het doel om over te gaan tot het bepalen van de wijze van liquidatie, de mededeeling kon worden gedaan, dat op dat oogenblik voor een gezamenlijk bedrag van *f* 56,430 was ingeschreven, waarna

¹ Van dit artikel bestaan overdrukken van 10 blz. kl. 8°.

² Anders oordeelt Iz. J. Lion, De afschaffing van het zegelregt, 2de gedeelte, blz. 60, aant.

op de vergadering nog voor het ontbrekende werd geteekend.

De laatste redacteur der hoofdartikelen trad, ter vervanging van Mr. L.J.H. Philips, met 1 Januari 1863 op in den persoon van Mr. Jan Luzac, kleinzoon van den beroemden Hoogleeraar aan wien de Fransche Leidsche Courant eenmaal hare vermaardheid had te danken. Reeds in de maand Mei 1862 was aan den Heer Luzac door den broeder zijner moeder, den Heer Blokhuyzen, een der commissarissen der courant, deze betrekking aangeboden; maar liberaal man als hij was, kon Luzac niet aanstonds besluiten om hoofdartikelen te schrijven voor een blad, dat geen vooruitstrevend orgaan mocht heeten. Toch liet hij zich weldra vinden tot het aangaan eener overeenkomst, waarbij hij zich verbond om 3 à 4 maal 's weeks een hoofdartikel te leveren, want de voordeelen die deze werkzaamheid afwierp mochten door den huisvader niet worden versmaad. Maar Luzac, die niet gemakkelijk werkte, bezat niet de gave staatkundige beschouwingen uit de mouw te schudden, en hij was er ook te conscientieus voor; de artikelen voor de courant drukten hem zwaar; later op den avond dan wel dienstig was bleef hij daaraan schrijven, totdat eindelijk de kwaal, waarvan de kiemen hem reeds in vroeger jaren hadden gekweld, hem geheel overmeesterde, schier op hetzelfde oogenblik dat aan het bestaan der courant een einde kwam.¹

Dat uiteinde der courant werd door den oudsten directeur der Vereeniging, den Heer Gysbert Van Reyn,

1 Zie zijn Levensbericht door Dr. W.N. Du Rieu, in Levensb. dezer Maatsch. van 1872, blz. 241-243.

niet beleefd. Hij, die sedert Maart 1834 bijna zijne krachten had gewijd aan de redactie van de courant, van wiens hand ter gelegenheid van het halve eeuwfeest van Nederlands verlossing, in het op oranje-papier gedrukte nummer van 17 November 1863 als feuilleton waren opgenomen *Historische Herinneringen naar aanleiding van het Gedenkfeest van Nederlands Bevrijding*, en die nog voor het op 18 Juni 1865 verschenen feestnummer bij gelegenheid van den 50sten gedenkdag der overwinning bij Waterloo, - waarin ook eene allegorische teekening, vervaardigd en op steen gebracht door den Heer D.A. Lamme, werd opgenomen - een toepasselijk vers had vervaardigd, hij zag zich in de laatste maanden van 1865, ten gevolge van de groote inspanning die het beheer der courant vorderde, en van de daaruit voortgevloeide overspanning, genoodzaakt zijne bestendige medewerking aan de courant op te geven. In Januari 1866 vroeg en verkreeg hij het door hem tegen 1 April aangevraagde ontslag. Maar toen de Algemeene Vergadering van deelhebbers op 26 Januari met eenparige stemmen het verlangen had te kennen gegeven, dat de verdienstelijke man, ook al mocht hij niet meer zoo voor de courant werkzaam zijn als vroeger, toch de betrekking van Directeur der Vereeniging zou blijven bekleeden, welk verlangen daarna ook door de Vergadering van garanten insgelijks met eenparige stemmen werd uitgesproken, werd het ontslag als niet verleend beschouwd. Die hulde aan zijne verdiensten kon evenwel den man niet baten. 'Zijne vermogens namen in de laatste maanden zichtbaar af en met weemoed zag men hem, weinige dagen voor zijn overlijden, als wezenloos voor zich staan. In dien toestand, als aan zich zelven ontvallen, was voor hem een langer leven niet wenschelijk en de dood, die hem op

den 7^{den} April 1866, toen hij ruim 72 jaar was, naar een hogere bestemming wenkte, een welkome bode.’

Bij de reeds vermelde namen van hen, die sedert het bestaan van de Vereeniging aan de Rotterdamsche Courant hebben gearbeid, moeten nog worden gevoegd die van den Heer W.F. Thoof, die sedert 1 October 1864 muziek-beoordeelingen leverde, en thans in Duitschland verblijf houdt, die van Dr. C.A. Tebbenhoff, die met 1 Mei 1865 bij de redactie optrad; en die van Dr. J. l'Ange Huet, die met 1 Juni 1866 aan de redactie werd verbonden.

Met het einde van 1866 was het vijftal jaren voorbij waarvoor het garantie-plan in 1862 was ontworpen. Gedurende dien tijd was er jaarlijks 13 à 15,000 Gld. bij de courant verloren², welke verliezen echter door de garantie werden gedekt. Maar zonder nieuwen geldelijken steun kon de Vereeniging zich niet staande houden. Daarom werd in de Vergadering van deelhebbers, op 25 Januari 1866 gehouden, besloten om bij advertentie in de courant zoowel alle deelhebbers in de Vereeniging, als alle deelnemers in het garantie-plan en verdere belangstellenden uit te noodigen tot het bijwonen eener vergadering op 8 Februari daaraanvolgende, ten einde over het al of niet voortbestaan der Rotterdamsche Courant te beslissen. Het besluit in die vergadering genomen om andermaal te trachten eene garantie van 15,000 Gld. 's jaars gedurende vijf achtereenvolgende jaren te

1 Mr. G. Mees Az. spreekt ten onrechte van 3 April.

2 Toch - en zulks gaat zeer goed samen - is in de Vragen van den dag, uitgegeven door de Vereeniging tot oprichting van het Dagblad van Nederland, Leiden, A.W. Sythoff, 1867, blz 17, opgegeven, dat de Rotterdamsche Courant jaarlijks f 26,000 aan advertentiën maakte.

verkrijgen mocht niet gelukken. Wel werd staande de vergadering voor een jaarlijksch bedrag van ruim 4000 Gld. geteekend; wel werden daarna nog vele pogingen in het werk gesteld om het vereischte bedrag bijeen te krijgen, maar alles vruchteloos! Men slaagde er slechts in *f* 10,174 's jaars bijeen te brengen. En nu verklaarden eenige deelnemers, dat zij hunne inschrijvingen terugnamen, daar ze een bedrag van 15,000 Gld. 's jaars onmisbaar achtten om de zaak met kans op eenigen goeden uitslag voort te zetten.

In de maand Juni 1867 werd toen in de meeste couranten, en onder anderen in de Haarlemsche Courant van Woensdag 12 Juni 1867, No. 136, eene advertentie gelezen, waarbij de Notarissen Van der Hoop en Reepmaker, aan den Schiedamschen Dijk te Rotterdam, tegen Maandag 17 Juni 1867, des middags ten 12 ure, in het Notarishuis aldaar, als lasthebbenden van de Vereeniging de Rotterdamsche Courant, den eigendom en het recht van uitgifte der Rotterdamsche Courant, alsmede de daaraan verbonden kantoordrukkerij, ten verkoop aanboden, te aanvaarden op 1 Juli daaraanvolgende. Maar evenals in November 1862 leidde deze aankondiging tot niets, daar op het oogenblik van verkoop geen enkel bod werd gedaan.

Toen volgde de aankondiging, dat de courant met den laatsten Juni 1867 zou ophouden te verschijnen, en dat aan den Directeur C.A. Van Reyn de liquidatie van de zaken der Vereeniging was opgedragen. Het laatste nummer der courant was dan ook N°. 156, van Zaterdag 30 Juni 1867, waarin een hoofdartikel: *Ons laatste woord* werd opgenomen.

Bij de liquidatie bleek, dat de geldleening van 18,000 Gld. in 1860 aangegaan geheel kon worden afgelost, en

dat er voor de aandeelhouders nog 1 pct. of 5 Gld. per aandeel van 500 Gld. beschikbaar bleef. Het materieel der Vereeniging op Donderdag 3 October 1867 publiek geveild, werd in massa voor de som van 3000 Gld. aangekocht door den gewezen Directeur, den Heer C.A. Van Reyn. Aanvankelijk gebruikt voor eene kantoordrukkerij, welk bedrijf hij na het ophouden der courant in hetzelfde huis aan de Hoogstraat bleef uitoefenen, werd het door den Heer Van Reyn bij zijn optreden als administrateur van Het Vaderland in April 1869, aan de uitgevers van dit nieuwe dagblad overgedaan, en sedert grootendeels voor de uitgave dezer courant gebezigd. Aan de welwillende tusschenkomst van gemelden Heer heeft de ondergeteekende het te danken, dat hij in de gelegenheid werd gesteld de geschiedenis van de laatste jaren der Rotterdamsche Courant zoo uitvoerig te kunnen mededeelen.

Amsterdam, Februari 1876¹.

1 In Februari 1876 op verzoek afgestaan voor de Rotterdamsche Historiebladen, bleek het in Maart 1878, dat op eene spoedige plaatsing dezer studie niet viel te rekenen.

II. Lijst der bijdragen betreffende de geschiedenis der Nederlandsche Dagbladen

van Mr. W.P. Sautijn Kluit.

(*Vervolg van handel. en meded. 1875, blz. 181.*)

De Post naar den Nederrhyn, enz. In den Nederl. Spectator van 15 Juli 1876, N°. 29, blz. 230-233; 22 Juli, N°. 30, blz. 239-240; 29 Juli, N°. 31, blz. 247-249; 5 Augustus, N°. 32, blz. 257-259.

De Ouderwetse Nederlandsche Patriot. In Nijhoff's Bijdr. enz. N.R. 9de deel, blz. 231-281.

De Rotterdamsche Courant. In de Handel. en Mededeel. dezer Maatschappij van 1878, blz. 3-92.

De Tolk der Vrijheid, enz. In den Nederl. Spectator van 20 Januari 1877, N°. 3, blz. 21 en 22; 27 Januari, N°. 4, blz. 26-29; 3 Februari, N°. 5, blz. 37 en 38; 10 Februari, N°. 6, blz. 45 en 46; 17 Februari, N°. 7, blz. 53-55; 24 Februari, N°. 8, blz. 60; 3 Maart, N°. 9, blz. 67-70; 14 April, N°. 15, blz. 116-119.

De Reizende Nieuwsbode. In den Nederl. Spectator van 1 September 1877, N°. 35, blz. 276-278; 8 September, N°. 36, blz. 281 en 282; 15 September, N°. 37, blz. 293; 29 September, N°. 39, blz. 306 en 307; 6 October, N°. 40, blz. 313-316.

Hollandsche en Fransche Utrechtsche Couranten. In Bijdr. en Mededeel. van het Hist. Gen. gevestigd te Utrecht, dl. 1, blz. 26-168.

Krelis en Louw. In den Nederl. Spectator van 19 Januari 1878, N°. 3, blz. 20 en 21.

Asmodée en De Burger. In Den Nederl. Spectator van 6 April 1878, N°. 14, blz. 106-109; 13 April, N°. 15, blz. 116-119; 20 April, N°. 16, blz. 124-126; 27 April, N°. 17, blz. 131-134; 18 Mei, N°. 20, blz. 155-158; 25 Mei, N°. 21, blz. 166 en 167; 8 Juni, N°. 23, blz. 183; 15 Juni, N°. 24, blz. 187-189; enz. enz.

Amsterdam, Juni 1878.

III. De groote school te Leiden in 1535 onder den rector Christiaan de Kelnare van Winoxbergen, door Jhr. W.I.C. Rammelman Elsevier.

De zorg voor de scholen en het aanstellen der schoolmeesters in Holland was eertijds een recht onzer graven. In 1357 verkreeg Leiden dat recht voor zich zelve; terwijl Hertog Albrecht van Beijeren in 1358 eene geschikte plaats afstond tot verbetering en vergrooting der Leidsche school. Hierdoor verkreeg Leiden een monopolie en weerde van toen af elke andere concurrentie tot het houden van scholen. Haar school, de *groote school* genaamd, was de eenige die recht van bestaan had. Die toestand werd echter onhoudbaar sedert het begin der XVIe eeuw, en wel tengevolge van het beperkt onderwijs. Om de *groote school* voor ondergang te behoeden was Leiden ge noodzaakt vergunning te geven tot het houden van *bijscholen* (particuliere scholen), waar de kinderen, volgens het oordeel der ouders, *beter* en *meer* leerden. Die vergunning werd echter gegeven onder voorwaarde dat de kinderen, op de *bijscholen* gaande, het schoolgeld ook voor de *groote school* moesten betalen, opdat de Rector in zijne inkomsten niet verkort zoude worden.

In dien toestand werd op den 11 Augustus 1535 door de Vroedschap voor één jaar tot Rector der *grooten school* aangesteld Christiaan Kelnare, geboren te Wynoxbergen (die reeds in Mei werkzaam geweest was) op een jaarlijksch inkomen van 14 pd. vlaamsch of 84 gl., onder voorwaarde dat hij al zijne ontvangsten in geschrifte moest stellen en daaruit mr. Heynrich, zijn *submonitor*, betalen (48 gl.); het ontbrekende zou echter door de stad vergoed worden; 'doch bleef er over, dat zou tot zijne profyte wezen, opdat hij te beter zijne diligencie ende naersticheyt tot de jongens en kinderen doen zou;' voorts zou hij mogen gebruiken het huis ende erve staande naast de school, door de stad gekocht, en aldaar eenige jongens en comensalen houden.

Er is in het Leidsch archief (onder de kwitantiën der Thesauriers Rekeningen) eene rekening voorhanden die Christiaan de Kelnare den Burgemeesters heeft overgeleverd, loopende van 12 Mei 1535 tot 15 Mei 1536, betreffende zijne ontvangsten als Rector der Grooten School.

Die rekening is per kwartaal ingericht, en daaruit leert men het aantal kinderen kennen die de Grooten School bezocht hebben. Zij begint aldus:

Het EERSTE KWARTIER JAARS zijn ter schole geweest 84 kinderen, 4 R. gl. 4 st. waaronder 14 *pauperes*, daar niet af gekomen is. Hiervan zijn 21 kinderen leerende *gramaticalia*, dewelke schuldig zijn 't stuk 4 st(uivers) achtervolgens d'ordonnantie der voorsz. stede daarvan gemaakt, facit

Idem 49 andere kinderen leerende hun klein boekskens elk 3 st., 7 R. gl. 7 st. facit

Ontvangen uit de kerken van *onzer Vrouwen misse* alle week een 1 R. gl. 6 st. *dubbelde stuiver*, facit

Ontvangen van dat <i>Kruislof</i> voor een vierendeel jaars	<u>12 st.</u>
Totaal	13 R. gl. 9 st.
Hiervan betaald mr. Heynrick	12 R. gl.
Rest	<u>1 R. gl. 9 st.</u>
In het 2 ^e KWARTAAL zijn ter schoole geweest 103 kinderen, waaronder 18 <i>pauperes</i> , 32 kinderen leerende <i>gramaticalia</i> elk 4 st. facit	6 R. gl. 8 st.
53 kinderen leerende hun klein boekskes elk 3 st. facit	7 R. gl. 19 st.
Ontvangen van <i>onzer Vrouwen misse</i> , van elk vierendeel jaars	1 R. gl. 6 st.
Ontvangen van dat <i>Kruislof</i>	<u>12 st.</u>
Totaal	16 R. gl. 5 st.
Betaald mr. Heynrick	12 R. gl.
Rest	<u>4 R. gl. 5 st.</u>
In het 3 ^e KWARTAAL 75 kinderen, waaronder 13 <i>pauperes</i> .	
17 kinderen leerende hun <i>gramaticalia</i> , het stuk 4 st., facit	3 R. gl. 8 st.
45 kinderen, leerende hun klein boekskes, elk 3 st. facit	6 R. gl. 15 st.
Ontvangen in dit kwartaal van 19 kinderen die <i>ik te huis geleerd</i> heb, elk 6 st. oertgen, facit	5 R. gl. 19 st.
Ontvangen van <i>onzer Vrouwen misse</i>	1 R. gl. 6 st.
Ontvangen van <i>Sinte Seveersgilde</i> 4 st., <i>Sinte Nycasiusgilde</i> 6 st. en van <i>Sinte Se-bastiaansgilde</i> 6 st., facit tsamen	<u>16 st.</u>
Totaal	18 R. gl. 16 st.
Hiervan betaald mr. Heynrick	12 R. gl.
Rest	<u>4 R. gl. 16 st.</u>

In het 4e KWARTAAL zijn ter school geweest 60 kinderen,
waaronder zijn 5 *pauperes*.

21 kinderen leerende <i>gramaticalia</i> , elk 4 st. facit	4 R. gl. 4 st.
34 kinderen leerende het klein boekskén, elk 3 st. facit	5 R. gl. 2 st.
Ontvangen voor de <i>Vrouwe misse</i>	1 R. gl. 6 st.
Ontvangen voor <i>Kruislof</i>	12 st.
Ontvangen van <i>St. Jorisgilde</i>	4 st.
Noch in het geheele jaar ontvangen, komende van de <i>bruiloften</i> , hetwelk ik stelle ter <i>discretie</i> van mijne Heeren van de Gerechte	<u>15 st.</u>
Totaal	12 R. gl. 3 st.
Hiervan betaald mr. Heynrick	12 R. gl.
Rest	<u>3 st.</u>

Aangaande de *bijscholen* is niets ontvangen; want die ordonnantie houdt van de kinderen, die *latijn* zouden leeren, dat die geven zouden een *Keizersgulden*, en hebbe in het visiteeren met mr. Henrick niemand gevonden latijn leerende nadat die voorz. ordonnantie gedaan is geweest.

Aangaande dat alle kinderen leerende *latijn*, geven zouden alle vierendeel jaars tot schoolgeld 4 st., daar en heeft en maar *vier* zulx betaald, en die vrienden en hebbens niet willen geven, en zoude ook niet profijtelijk geweest hebben en soude die kinderen te huis gehouden hebben. Aldus stelle ik dit tot discretie van mijne Heeren.

(get.) CHRISTIAAN KELNARE, van Winnoxsberghe.

Bijlage.

Eenige Keuren betreffende de Groote School, voorkomende in de Aflezingsboeken van Leiden 26 Feb. 1518, 26 Maart 1519, 27 Maart 1532, 30 Juli 1535 en 15 September 1551.

- 1^e Eerst zoe en sal nyemandt bynnen Leyden tzy mannen ofte vrouwen eenige byscholen van kinderen, tzy knechtken noch maechdekens moghen houden, tenzy dat diezelve eerst by den Gerechte geëxamineerd ende toegelaten zal wesen ende daer of hebben behoorlicke acte, onderteykent by den Secretarys deser Stede. Ende zoe wye ter contrarie dede sal gecorrigeert worden by den meesten ommeseggen van den Gerechten.
- 2^e Voerts zoe sal men in denselve geadmitteerde byschoelen den kinderen moghen leren lesen *Duytsche boeken, scryven, chyferen, franchoeys spreken* ende legghen met penningen; maer en zullen gheen kinderen boven hoere *achte* jaeren oudt wesende in gheen byscholen eenich *latyn moghen leren*, tenzij dat die schoelmeester van dezelve byschoelen respondeert ende betaelt den Rector van de Groete Schoele alle quartier jairs *vijf stuvers*, uytgesondert alleen jonghe maechdekens die hyerinne nyet begrepen zyn.

- 3^e Voerts zoe sal die Rector van de Groete Schoele gehouden wesen ten minste *viermael* des jaers of meer zoe hem oerbaer sal duncken omme te gaen visiteeren alle byschoelen ende besien wat jonghens aldaer ter schoele gaen, ende wat boecken hun geleert worden, ende indien daerinne by den Rector eenich gebrek bevonden wordt sal gehouden wesen tzelfe den Gerechte te kennen te gheven omme dairinne geremedieert te werden zoe behoeren sal.
- 4^e Voerts alzoe t'incomen ende profyten van de Groete Schoele zeer *sober* ende *cley*n zyn, ende zeer nootelich ende profytelich is, den jonghen wel en deuchdelich te instrueren ende te leeren soe hebben 't Gerecht geordonneert dat soe wat jonghen in de Groete Schoele leeren hoer *gramaticalia*, dat die voer hoere Schoelgelt elck quartier jaers den Rector gheven ende betaelen zullen *vier stuvers*, ende die jonghens die hoer cleyne boecxkens leeren, als *alphabetum*, *benedicite* en *introibo*, zullen den Rector alle quartier jaers voer hoer schoelghelt gheven drie stuvers, nae *oude ghewoenten*.
- 5^e Voerts zoe en zullen die schoelkinderen nyet verbonden wesen de heyiligen daghen de *mitten* te singen, *gelyck tot nu toe gedaen* is geweest, opdat zy te beter geleert sullen moghen worden, maer zullen alle feest- ende vierdaghen ter hoechmisse ter kercke comen, zoe zy nu doen, ende sullen die jonghe kinderen, nyet singhende, nyet mede uytter kercke doen gaen of te scheyden, dan als die devotie van der hoechmisse gedaen zal wesen, ende d'andere kinderen als die *noene* gesonghen is.
- 6^e Voerts soe sullen die geadmitteerde schoelmeesteren van de byschoelen gehouden wesen den Rector van

der Groete Schoele tot zyne vermaninge by geschrifte te leveren alle die namen van de kinderen tot hoere schoele gaende ende haere ouders namen, en hoere deuren openen den voorn. Rector ende hem verthoenen alle die boucxkens die dezelve kinderen aldaer leeren, ende waer yemant van de schoelmeestren in de byschoelen die ter contraire dede ende oock den voorn. Rector niet en betaelde van de kinderen in der maniere voersegt, zal by den Gerechte gecorrigeert worden nae gelegenheit van der saicke.

- 7^e Voerts alle dieghene die zoo arm zijn, zulxs dat zij hoere kinderen ter Groete Schoele nyet en zouden moghen doen gaen, ende nochtans hoere kinderen om Godswille begheren geleert te hebben, zal de voorn. Rector ontfangen ende tbeste daerinne doen, zoe behoeren zal.
- 8^e Voerts indien daer eenighe jonghens waeren die gheen zanghe en begheerden te leren, maer in *bonis litteris* te studeren opdat die voorsz. Rector eenige comensalen van binnen of van buyten belieft te houden, zal tzelfde moeghen doen, tot zynre beliefte ende daertoe besighen ende gebruycken de huysinghe staende aen de Schoele by der stede daertoe gecoft, zonder yemant wederseggen.
- 9^e Voerts zoe zullen die voors. geadmitteerde Schoelmeesteren van de Byschoelen elx gehouden wesen te hebben dese ordonnantie in geschrifte, hangende in hoer huysen opdat zy luyden geen zaecke van ignorancie of onwetenheit van dien en zullen moghen pretenderen te hebben.
- 10^e Dat nyemant burger ofte inwoonder zyn kinderen by eenige priesteren ofte geestelicke personen zal moghen laten gaen om te leeren *latyn* ofte *duytsch* opte ver-

- beurte van zes gulden ten ware dezelve hadde gelycke acte en waerlicke borgen stellen hem te reguleeren nae de ordonnantie deser stede.
- 11^e Zoe wat priesteren ofte gheestelicke personen eenighe kinderen aennamen om te leeren zonder acte ofte waere borsche te stellen, zal men hoer vryheyt van exchys ophouden, zoo lange zy ter contrarie doende zullen wesen.

**Levensberichten der afgestorvene medeleden
van de Maatschappij der Nederlandsche
Letterkunde. bijlage tot de handelingen van
1878. Leiden, E.J. Brill. 1878.**

Levensschets van Dr. G. Ruitenschild.

Onze geëerde Maatschappij vordert niet zoozeer eene diep indringende en breed uitgewerkte karakter-studie met hooge lofverheffing harer ontslapene leden. Meer bepaald verlangt zij slechts berichten en mededeelingen, die verklaren waarom de afgestorvenen waardig zijn geacht in hare vereeniging te worden opgenomen, en herinnerende aan hunne meerdere of mindere verdiensten, wetenschappelijke bekwaamheid en getrouwen ijver in den kring hunner werkzaamheden, hunne rechtmatige aanspraak bewijzen, om niet voorbijgezien en niet te spoedig vergeten te worden, hun verworven recht, dat hunne gedachten na den dood blijve voortleven.

Aan dien eisch te voldoen heeft altijd iets uitlokkends. En geldt het afgestorvenen, die ons zeer dierbaar waren, dan belooft zulk herdenken weemoedig genoeg. Immers bij het vervaardigen van zoodanig levensbericht moeten wij ons met onze gedachten bij de ontslapenen en hunne levensdagen verplaatsen. Daarbij gevoelen wij, dat zij niet geheel voor ons zijn verloren. Hun aanminnig beeld rijst voor onze fantasie. Het is ons als klonk weder hunne

stem in onze ooren en als hernieuwden ook zij nog eens de oude liefelijke gemeenschap, ons verzekerende, dat zij blijven gedenken aan de bedroefden, die zij hebben achtergelaten op aarde.

Zoo was het mij dan eene begeerlijke taak om voor Letterkunde een levensschets van mijn' onvergetelijken Vader te ontwerpen. Niet zonder weerzin zou ik haar aan een ander kunnen afstaan. En niet alleen het overzien van zijn verleden, maar ook voor anderen van hem te getuigen is mij hartelijk welkom. De ontslapene immers is mij meer dan een goed en getrouw Vader geweest. Hij was mij steeds een aanmoedigend voorbeeld, een wijs en welwillend raadsman, en in de dagen der kindsheid en jongelingschap een leidsman tot God. Innige liefde met hoogachting zijner deugden zal nooit bij mij sterven. En het behoort tot mijne vurigste wenschen, dat dit gedenkschrift zijner nagedachtenis niet geheel onwaardig van hem spreke, voor jeugdigen en bejaarden tot zegen.

Den vroegeren levensloop, de ambtswerkzaamheden, de aanmoedigende ervaringen en ook eenigszins het eigenaardig karakter van den afgestorvenen als theoloog, prediker, mensch en Christen, wenschen we aan te roeren. Maar aan die capita zullen we ons niet al te streng blijven houden. We veroorloven ons de vrijheid hier en daar iets in te lasschen, dat evenzeer elders eene plaats zou verdienen. In soortgelijken min logischen, maar meer afwisselenden gang van beschrijving zijn vroegere en latere biographen ons voorgegaan. En gaarne vergeeft men hun, als het gevoel niet altijd aan de voorschriften van regelmatigheid, plan en orde gehoorzaamt.

Op den 15^{den} Mei 1801 werd Gerrit Ruitenschild te Leeuwarden geboren. Hoogst achtingswaardige ouders hebben hem en zijne twee broeders opgevoed met teedere zorg. Tot in de jaren der grijsheid hebben deze met aandoening herdacht, hoe reeds in het kinderhart de eerste zaden van

christelijke vroomheid en deugd werden uitgestrooid. Nimmer anders dan met diepe hoogachting en warme erkentenis spraken zij van de energie van den bedrijvigen vader en van de heilige indrukken, die de godvruchtige moeder bij hare zonen in hunne jeugd en later wist te wekken en te onderhouden. Bij Gerrit, den middelsten dier gelukkige zonen, openbaarde zich al vroeg lust en aanleg voor het leeraarsambt, en het was de vrome moeder vooral, door welke die neiging van den knaap met welgevallen werd opgemerkt en aangewakkerd. Nadat hij de eerste intellectueele opleiding op de school van den bekwamen onderwijzer Heringa, broeder van den beroemden Utrechtschen Professor, ontvangen had, werd hem al spoedig ruimer gelegenheid voor zijne vorming geopend op de Latijnsche school in de stad zijner woning. Onder de leiding van den met roem bekenden Rector Valentinus Slothouwer verkreeg hij aanvankelijk eene recht klassieke vorming, en daar heeft hij evenzeer de hooge ingenomenheid en goedkeuring van den voortreffelijken leermeester als de toegenegenheid en ongeveinsde bewondering der medeleerlingen zich bereid. In de levensschets van wijlen Mr. Wiardus Willem Buma, Bijlage tot de Handelingen onzer Maatschappij van 1874, schrijft Mr. Telting bladz. 40. ‘Onder de medescholieren bij den rector te Leeuwarden was het de nu nog (1874) levende Hofprediker G. Ruitenschild, tegen welchen vooral Buma een zwaren kamp had te strijden.’ Beiden, mogen wij er bijvoegen, zijn spoedig en voorspoedig geslaagd, uitnemend voorbereid voor de Academische loopbaan. Als eerste van de rectorsschool gepromoveerd werd Ruitenschild in zijn achttiende jaar op de lijst der studenten van het Franeker Athenaeum geplaatst. Aan die voorheen luisterrijke inrichting voor Hooger Onderwijs vond hij nog zeer voortreffelijke leidlieden in mannen als Wassenberg, Amersfoordt en anderen, en oefende hij zich met zeer buitengewone vlijt in

letteren, geschiedenis, wiskunde, Oostersche talen, hermeneutiek en exegese des O. en N. Verbonds. Slechts één jaar van voorbereidende studie was ten einde, toen het propaedeutisch examen te Leiden werd afgelegd, om genoeg te geven aan innig geliefde mannen en vaders, die dit voor de eer der Friesche stichting verlangden.

Na daaraan geen schade te hebben toegebracht keerde de gelukkig geslaagde jongeling naar het Athenaeum terug, om nog een geheel vrij jaar dieper in te dringen in de hoog door hem gewaardeerde studie der letteren. Toenemende onderscheiding en hulp van de oude leeraren erlangende, en voortgaande aan de zijde van weinige maar getrouwe tijd- en studiegenooten, had hij twee gelukkige jaren gesleten, toen hij van hen ging scheiden.

In 1821 liet Ruitenschild zich opnemen onder de studenten aan de Hoogeschool te Leiden. Dat hij daar reeds buitengewoon goede verwachting had opgewekt, toonde de ontvangst, die hem te beurt viel. Gedurende het vierjarige verblijf heeft hij die niet teleurgesteld, maar zich doen kennen van gunstige zijden. - Hij genoot het onderwijs van mannen, wier namen nog met eerbied worden genoemd, een van der Palm en Hamaker in de scholen der Oostersche letteren, en een van Voorst, Suringar en Clarisse in de Godgeleerdheid. De achting en lof van allen, maar ook intimiteit, vertrouwen en vriendschap van eenigen dier zeer voortreffelijken heeft zich de discipel verworven. Ook met de mede-studenten stond hij steeds op zeer goeden voet. Hij behoorde tot de Theologen, die in het aanbevolen werk niet achterblijvende zich ook in ruimer kring bewogen, en telde vrienden onder de Corypheeën in alle Faculteiten. Naast een van Limburg Brouwer en Mounier heeft hij ook van Pruys van der Hoeven, van der Boon Mesch en anderen den omgang genoten.

De proeven van vlijt en meer dan gewone bekwaam-

heid zijn voorhanden. Reeds op den 8sten Februari 1823 zag de nauw aangevangen beoefenaar van zijn vak zich bekroond met den gouden eerprijs wegens zijn antwoord op de veelomvattende prijsvraag der Theologische Faculteit te Leiden: 'An in Sacrorum librorum interpretatione divinae iis traditae doctrinae analogiam, quam vocant, adhibere liceat et quibus prudentiae legibus horum praecipue scriptorum adstrictus sit interpres, ne dogmaticis magis quam grammaticis rationibus se duci patiatur.'

Na verscheidene commilitones gesteund en zelf op hoogst loffelijke wijze de examina te hebben afgelegd, volgde de Doctorale Promotie in September 1825, op de verdediging zijner Dissertatie, een grondig bewerkt 'Specimen in locum 1 Petri 1: 3-12,' dat later meermalen door geleerden zoowel hier als in Duitschland geciteerd en met lof is vermeld. Weinige dagen daarna deed Ruitenschild de eerste schreden tot zijne toekomstige baan in de kerk. Door het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland werd hij met hooge eere en lofspraak der examinatoren tot den predikdienst toegelaten.

Na het overzicht van den vroegeren levensgang gaan we thans op de ambtsverrichtingen letten, die van nu aan zijn begonnen. Op den 7^{den} Mei 1826 heeft Ruitenschild het werk der Evangeliebediening met eene leerrede over 2 Cor. III: 6-11 aanvaard te Voorhout, na daartoe te zijn ingeleid door zijn vaderlijken vriend, den hooggeëerden Leidschen Predikant Schacht. Hier vond hij zich geplaatst in een zeer beperkten kring, dien hij echter later altijd heeft beschouwd als eene zeer geschikte oefenschool, waarin hij aanvankelijk tot Pastor gevormd werd. De kleine omvang zijner eerste gemeente kwam hem te meer ten goede, toen hij weldra leed onder de toen heerschende vreeselijke ziekte, waardoor zijn sterk gestel tijdelijk werd verzwakt, en een meer uitgebreide werkkring hem allicht te zwaar zou gevallen zijn. Immer moedig voort-

werkende heeft hij deze beproeving doorworsteld. En de jonge prediker maakte een opgang groot genoeg, om dikwijls velen uit den vreemde ter kerke te lokken en de roeping naar grooter arbeidsveld hem herhaaldelijk te doen toekomen. Over weinigen gesteld was hij tevreden, in het kleine getrouw, en genoot ruimen zegen op zijn werk. Na ruim twee jaren echter vond hij vrijheid om zich naar een gezond oord op eene zeer begeerlijke plaats te begeven.

In de gemeente van Zutfen, waar hij den 3^{den} Augs. 1828 met 1 Cor. 3: 11 zijn intrede deed, zag Ruitenschild een wensch van zijn hart vervuld en geheel nieuwe bronnen van zegen voor zich ontsloten. Kort na zijne komst aldaar, trad hij in den echt met vrouwe Helena Christina Bruin, dochter van den Heer A. Bruin, Raad en wethouder der stad Leiden, en vond in Haar tot in den spaden ouderdom eene zeer trouwe deelgenoot van zijn levenservaringen.

Met onvergetelijk genoegen heeft hij den Evangeliedienst en herderzorg voor zijne nieuwe gemeente vervuld, die toen nog zekere patriarchale eenvoudigheid behouden had, geenszins tot schade der reinheid van zeden. Terwijl zijne lichaamskrachten te Voorhout verzwakt allens wederkeerden, kon hij te Zutfen naar zijn wensch zonder belemmering arbeiden, en nam er bij de werkzaamheden van zijn ambt ook de zielzorg en prediking in de gevangenis op zich. Een nog ongekend genot smaakte hij in den kring der eenstemmige ambtgenooten. Zijn persoon en werk werden in hooge mate op prijs gesteld. Zelfs te midden van de onrust en bezwaren van de inkwartiering der krijgslieden na 1830 heeft hij hier nog kalme en schoone dagen beleefd. Van zijne zijde gaf hij dan ook bewijzen der innigste gehechtheid door te bedanken voor de beroepingen naar Groningen, Schiedam en Utrecht. Eerst na 6 jaren heeft hij hier den herderstaf nedergelegd om dien te 's Gravenhage weder op te vatten. Van het Zutfensch

tijdperk sprak hij nimmer dan met kennelijk welbehagen.

Van zijn 33ste levensjaar af is Ruitenschild gedurende niet minder dan drie en veertig jaren te 's-Gravenhage werkzaam geweest met de loffelijke eerezucht om op velerlei wijze nuttig te zijn en te doen, wat de hand ook vond om te doen. Behalve het meer gewone werk der Evangeliebediening werden hem zeer vele andere bezigheden opgedragen. In 1837 kwam het secretariaat bij de Commissie van weldadigheid en hare permanente afdeeling voor zijn rekening met het toezicht op de scholen in hare koloniën. Een jaar later is hij belast met het secretariaat bij de Commissie voor de Protestantsche kerken in Nederlandsch Oosten West-Indiën, waaraan de oproeping ter synode in verscheidene zittingen werd verbonden. In 1843 is hem de dienst voor de gevangenen tot taak gesteld. - Door Z.M. Koning Willem den Derde werd hij in het begin van diens regeering tot hofprediker aangesteld, nadat hij reeds op uitnoodiging van wijlen Koning Willem den Tweede het jaar 1848 in de Gothische zaal van het paleis godsdienstig gesloten en het jaar 1849 aldaar evenzoo had geopend. Tot zijnen dood toe de waardigheid van Hofprediker bekleedende, zijn op vereerenden last des Konings al de verschillende deelen van het gewijde ambt door hem waargenomen. Aan H.K.H. den Prins van Oranje, Prins Alexander en Prinses Marie werd door hem godsdienstig onderwijs gegeven, gelijk hij hen daarna aannam tot Leden der Kerk en inzegende, en hun telkens na zoodanige plechtige handeling ten paleize, op den daaraan volgenden Zondag, op verlangen des Konings in de Kloosterkerk de heilige teekenen uitreikte. Verder zijn zoowel in de paleizen te 's-Gravenhage als in de hofkapel op het Loo en elders bij gewichtige gelegenheden leerredenen en toespraken tot het Hof door hem gehouden. Zoo heeft hij bij voorbeeld het huwelijk van den Prins en de Prinses von Wied te Wassenaar ingezegend.

Mogen we ook met een woord zijne lijkredenen op Vorstelijke Personen vermelden. Op den 4^{den} April 1849 heeft hij ter gedachtenis aan Zijne Majesteit Koning Willem II te Delft gesproken, en den 7^{den} daaraanvolgende in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage eene lijkrede gehouden.¹ De leeraar wees in die kerkelijke rede op de groote verdiensten van den ontslapene en verder naar de Evangelische verroosting, haar gewicht, zekerheid en getrouwe aanwending volgens 1 Thessal. 4: 8. 'Zoo dan vertroost elkander met deze woorden.' Nadat hij op den 17^{den} Maart 1865 aan het vorstelijk graf het woord der vertroosting gebracht had, hield hij, door den Koning daartoe uitgenoodigd, op den 19^{den} in den Haag eene rede² ter gedachtenis aan Hare Majesteit Anna Paulowna, Koningin-Weduwe der Nederlanden, geboren Grootvorstin van Rusland, waarbij het woord van den Heer, Mattheus 26: 10^b: 'Zij heeft een goed werk aan mij volbracht' werd gebruikt om het verheven beeld der ontslapene te schetsen en te doen gevoelen, dat Haar de lof toekomt door den Christus aan eene Zijner getrouwen gegeven. Ook bij de aandoenlijke uitvaart van Zijn geliefden Vorstelijke Leerling, den jeugdigen Prins Maurits, en bij die der later afgestorvene Vorstinnen is Ruitenschild de tolk der algemeene droefheid geweest. Zoo was zijn taak hoogst vereerend maar ook moeielijk, veelomvattend en gewichtig.

Aan blijde en bemoedigende ervaringen heeft het niet ont-

- 1 Kerkelijke rede ter gedachtenis van Zijne Majesteit Koning Willem II overleden 17 Maart 1849, uitgesproken op den 7 April 1849, in de Kloosterkerk te 's Gravenhage; voorafgegaan door de Toespraak bij het graf, door Dr. G. Ruitenschild, Hofprediker.
- 2 Kerkelijke rede ter gedachtenis van Hare Majesteit Mevrouw Anna Paulowna, Koningin Weduwe der Nederlanden, geboren Grootvorstin van Rusland, overleden den 1 Maart 1865, uitgesproken den 19 Maart 1865, in de Kloosterkerk te 's Gravenhage: voorafgegaan door de toespraak bij het graf, door Dr. G. Ruitenschild, Hofkapellaan.

broken. Ook in Ruitenschild's levensontmoetingen blijkt de afwisselende loop van vreugde en droefenis, gewin en verlies, genot en leed. Veel heeft hem gekost het zeer langdurig lijden der gade, aan welke zijne ziel was verkleefd. Hij beleefde de verdeeldheid der Kerk. Het hart heeft hem zeer gedaan, toen de partijen vijandig tegen elkander stonden, zoo velen harer bestuurders vrij onhandig zijn te werk gegaan, getrouwe voorgangers bittere teugen proefden uit den beker van onverdiende miskennis, en de schare verwilderde door onkerkelijkheid en bijbelverachting. Ik ontveins dit niet, en het zou gemakkelijk zijn nog meer bezwaren te noemen. Maar wat was er veel, dat de schaal der beproeving naar de andere zijde deed overslaan, tegen zielsverdriet en bekommelingen opgewogen, ja rijke vergoeding heeft aangebracht!

Een gezegend te huis en de keus der heilige bediening door zijn eenigen zoon behoorden tot de voorrechten door Ruitenschild zeer hoog gewaardeerd. God heeft hem bewaard voor het verdriet, zijn hem dierbaar ambt neder te moeten leggen, en uitgezonderd zijn laatste levensjaar, toen zijn lichaamsgestel na den dood zijner gade was geschokt en geknakt, was het hem altijd vergund met vaste gezondheid zijn werk te verrichten. Zijne kernachtige leerredenen, die waarheid, gerechtigheid, Christelijk geloof en deugd aanprezen met eenvoud en ernst, werden gehoord door hen, die behoorden tot de geoefende tempelgangers. De gansche gemeente betoonde hem hoogachting. Vrienden en ambtgenooten waren ingenomen met, ja buitengewoon gehecht aan mijn Vader.

Er was meer en velerlei, dat gedurende zoo lang een tijdperk hem heeft verkwikt en aangemoedigd en dat door den zoon met bescheidenheid mag worden opgehaald, opdat de waarde van de nederigheid des ontslapenen straks te meer aan het licht kome. Reeds vroeg bracht onze Maatschappij hulde aan Ruitenschild's bekwaamheid door

hem onder hare leden op te nemen, in 1828. Hij is gekozen tot Medebestuurder van het Haagsche Genootschap ter verdediging van den Christelijken Godsdienst. Hij kreeg eene plaats in een kleinen vriendenkring van den Oud-Gouverneur van Nederlandsch Indiën, den Generaal van den Bosch, waar wekelijks wijsgeerige en vooral Theologische onderwerpen werden behandeld en zijn lust is gevoed om degelijke studie te blijven vereenigen met de trouwe werkzaamheid van zijn ambt. Reeds tijdens de regeering van Koning Willem II met het eereteken van den Nederlandschen Leeuw onderscheiden, werd hij door Z.M. Willem den Derde tot Kommandeur der orde en later nog tot Groot-Officier der orde van de Eikenkroon verheven. Door Z.M. tot Hofprediker gekozen werd hij nauw aan den persoon en het huis des Konings verbonden, genoot in zeldzame mate de liefde en het onbepaald vertrouwen der Vorsten en Vorstinnen, zag zich dikwijls vereerd met Hoogst Derzelven eigenhandige brieven en werd toegelaten tot samensprekingen over aangelegenheden, die in het heiligdom der vereering bewaard blijven en niet ontwijfd mogen worden door mededeeling naar buiten. Van den Koning en al de Leden van het Koninklijke Huis heb ik na het sterven brieven ontvangen, die getuigden van buitengewoon hooge waardeering en hartelijke genegenheid. Zoo heeft Ruitenschild met lengte van dagen overvloed der eere uit de hand der hoogste liefde ontvangen. Geheel zijn weg werd met talrijke vreugdebloemen bezaaid, totdat die was afgewandeld. Met dankzegging aan God noemde hij zich dan ook zoo gaarne een gelukkig mensch en kind der Voorzienigheid.

Nog heb ik mij tot taak gesteld van het eigenaardige van Ruitenschild, als Theoloog, prediker, mensch en Christen althans met een woord te gewagen.

Ruitenschild behoorde tot de bijbelsche Theologen. Niet

alleen toen hij zijn bekroonde verhandeling schreef, maar ook later hield hij zich vooral bezig met exegetische studiën. In den geest van het Protestantisme erkende hij de Schriften inzonderheid des Nieuwen Verbonds als richtsnoer van zijn geloof en prediking, en vond den hoofdinhoud der Schrift uitgedrukt in de belijdenis der Kerk. Daarbij echter wenschte hij, dat die belijdenis zou worden opgevat en voorgestaan in den geest eener gematigde vrijzinnigheid, die plaats overliet voor voortgezet onderzoek en ontwikkeling. Op dit standpunt heeft hij immer gestaan en ook te midden van het verschil der Gemeenteleden zich met kracht en kalmte gehandhaafd. Even ernstig als zacht verdedigde hij zijn bijbelsch Christendom en bleef volharden in de leer en den geest van den Heer en Zijne Apostelen.

Als Prediker had Ruitenschild ook zijne verdiensten. Aan zijne leerredenen besteedde hij immer de uitnemendste zorg en nimmer trad hij op zonder de meest ernstige voorbereiding. Iets onbeduidends te zeggen en te improviseeren was hem niet mogelijk. In zijne predikatiën vereenigde zich eenvoudigheid en degelijkheid. Zij waren bij voorkeur op de praktijk des Christendoms aangelegd. De tekst was meer dan motto. Hij was gewoon dien zooveel mogelijk te verklaren en daaraan doorgaans met juisten tact een belangrijk onderwerp te ontleenen. Dit onderwerp behandelde hij volledig en met toepassing op zijne hoorders. Niet alleen de didactische toon werd aangeslagen, maar ook tot bemoediging en vertroosting werden de toespraken bij uitnemendheid ingericht. Het woord zijner prediking wist zich rustig en zonder vertoon of overbodig sieraad den weg tot het verstand, maar ook tot het gevoel en het geweten te banen. Was Ruitenschild niet juist de man der groote menigte, de middenklasse en ontwikkelden onder de aanzienlijken kwamen bestendig op onder zijn gehoor.

Aan de herinnering wie Ruitenschild als Theoloog en Prediker was, zij nog toegevoegd, dat hij zich niet kon vereenigen met de moderne Theologie en de wijsgeerige gronden waarop zij rust. Zijn Christendom was bijbelsch, helder en practisch. En hoe meer hij nevelen en stormen over de Gemeente zag toenemen, te meer heeft hij het oog harer leden op het Eeuwig Evangelie gericht. Waar hij niet slechts bestrijding der Kerkleer, maar Evangelieverloochening en Christusverwerping aanschouwde, daar toonde hij weerzin en afkeuring. Hij bleef een voorstander der Apostolische rechtzinnigheid. Te midden der kerkelijke orthodoxie van vroegere en der wijsgeerige stellingen van latere tijden heeft hij bij het openbaar en privaot onderwijs de Evangeliewaarheid aangeprezen met groote vrijmoedigheid.

Recht nuttig voor de Gemeente te zijn, zonder vertoon of gedruisch, was de toeleg van Ruitenschild. Hij hield er niet van zijne stem te laten hooren op Congressen en Vereenigen. Liever ook dan aan de tafel der Kerkbestuurders vond hij zijne plaats in het stille studeervertrek, de catechiseerkamer en de verschillende wijken die hij had te bezoeken. Daar vooral wist hij heilzamen invloed te oefenen, beschaafd en minzaam, hartelijk en deelnemend. Gezegend heeft hij op aanzienlijken en geringen gewerkt, en vooral de lijdenden en de verdoolden zagen hem zeer gaarne. Getrouw herder werd hij dan ook terecht genoemd en ook op dit gebied is hem de waardeering zijner stadgenooten niet ontgaan.

Alle karakterteekening is uit haren aard uiterst moeilijke. Toch wil ik niet eindigen zonder met een enkel woord de zedelijke hoedanigheden en de kenmerken van Ruitenschild's zielsbestaan in gemoedelijke trouw te schetsen. Mijn hart wenscht te getuigen, hoe zijne deugden een eigen stempel van voortreffelijkheid hebben gedragen.

Als mensch was hij in hooge mate zachtmoedig en be-

scheiden, verstandig en trouwhartig, bedaard en standvastig. Zijne zachtmoedigheid ontaardde nimmer in flauwheid, maar waar hij zich of de zijnen met opzet gekrenkt achtte, kon hij op waardige wijs gevoeligheid aan den dag leggen. Nederig van gemoed was hij gewoon, wanneer zijn verdiensten of onderscheidingen werden opgehaald, de waarde van anderen hoog te verheffen. In moeielijke omstandigheden ontbrak hem zelden wijsheid en doorzicht. Waar hij zijne vrienden helpen kon, was hij altijd gereed. Niet licht geneigd tot zwaarmoedigheid zag ik hem immer dankbaar aan God. Beproevingen van het leven en tegenkating van menschen deden hem zijn moed niet verliezen en konden zijne zelfbeheersching niet verzwakken of zijne wilskracht verminderen. Hij was teeder en zorgend echtgenoot en Vader. Met werkzaamheden overladen wist hij in vroeger tijd voor zijn zoon de uren te vinden tot onderwijs en leiding.

Ook als Christen is hij een beschamend en opwekkend voorbeeld. In dit stil gemoed woonde ootmoed voor God en onbezweken geloof, en in hem tintelde het vuur van heiligen ijver voor de eer van zijn Zaligmaker. Bij al wat hij in zijn ambt als Christenleeraar zoowel als in andere levensbetrekkingen deed, stond op den voorgrond de eer van Hem, die de eerste plaats moet bekleeden in het hart zijner dienaren. Hij had Jezus lief en vond in de gemeenschap met Hem de kracht om tot de hoogte te klimmen, waarop hij gestaan heeft. Zijn sterven was de kroon van zijn Christelijk leven.

Ook in zijne laatste ziekte is in hem openbaar geworden de kracht van het kinderlijk geloof. Nooit zal ik vergeten hoe hij op den morgen van zijn sterfdag, terwijl de rijzende zon hare stralen wierp door de halfgesloten vensteren der ziekenkamer, tot mij zeide: Zoowaar die zon opgaat, zoowaar is Jezus de opstanding en het leven, verkondig dit mijn zoon ten einde toe. Telkens na de he-

vigste benauwdheden hoorde ik hem de woorden uitspreken van den 68sten Psalm:

‘Hij kan en wil en zal in nood,
Zelfs bij het naad'ren van den dood,
Volkomen uitkomst geven.’

Weinige uren voor zijn sterven, door het gebruik der teekenen van zijns Heilands dood gesterkt, deed hij zijn zoon nederknielen en sprak over diens Evangeliebediening den zegen uit. Zijn laatste woord op aarde was tot dezen een hoopvol ‘tot wederziens.’

Hij ontsliep den 7^{den} December 1877 op bijna 77 jarigen leeftijd. De dank en liefde van velen voor wie hij in zijn leven nuttig was, volgden hem in het graf. Leedgevoel en diepe hoogachting spraken in het hart der talrijke schare, die op den 11^{den} December zich, met zijne ambtgenooten, om zijne laatste rustplaats op het stedelijk kerkhof van 's-Gravenhage vereenigde. Het woord van hulde, door zijn oudsten ambtsbroeder en vriend, den eerbiedwaardigen Moll, daar gesproken, vond weerklank. Men keerde van den Godsakker weder, overtuigd dat de nagedachtenis des Ontslapenen zal blijven voortleven, en in het hart van zijn zoon was het woord van Claudius:

Friede sey um diesen Grabstein her!
Sanfter Friede Gottes! Ach, sie haben
Einen guten Mann begraben,
Und mir war er mehr.

Utrecht, Februari 1878.

Dr. A.R. RUITENSCHILD.

Levensbericht van Mr. M.F. Lantsheer.

Den 4 Sept. 1877 verloor Nederland een voortreffelijk magistraat, Zeeland een zijner verdienstelijkste inboorlingen.

Te Middelburg, den 20 Julij 1819, uit deftige ouders geboren, was Mr. Meinard Frederik Lantsheer dus nauwelijks 58 jaar oud, toen de onverbiddelijke dood hem aan zijne hooggewaardeerde werkzaamheden ontrukte, tot diepe droefheid van zijne edelaardige echtgenooten, van zijne bloed- en aanverwanten, en van zijne talrijke vrienden en vereerders in en buiten het gewest zijner geboorte.

Zijne ouders waren Willem Hendrik de Kokelaar Lantsheer en Vrouwe Cornelia Digna de Jonge.

Reeds als jongeling onderscheidde hij zich van de meesten zijner kameraden door leergierigheid en vlijt, die hem de genegenheid en eene bijzondere belangstelling van zijne leermeesters in zijne intellectueele ontwikkeling deden verwerven. Geen wonder dat hij op de Latijnsche school steeds onder de eersten was en dat zijn leermeester G.A. Schneither, destijds Rector van die school, wien Lantsheer in de Voorrede van zijne dissertatie met dankbaarheid betuigde zijn lust tot studie grootendeels te danken te heb-

ben, hem onder zijn meest gewaardeerde leerlingen telde.

Hij werd den 14 Mei 1838 als student te Utrecht ingeschreven en besteedde daar zijn tijd zoo goed, dat hij, ofschoon, opgeruimd en gezellig jongeling als hij was, aan de genoegens van het studentenleven ijverig deelnemende, in vier jaren tijds zijn doctoraal examen in de rechten met veel lof heeft afgelegd. Hij waardeerde zeer de lessen van de hoogleeraren Holtius en Ackersdijk; aan eerstgenoemden had hij zijne grondige kennis van het Romeinsch recht te danken; aan het onderwijs van laatstgenoemden was hij zijn gezonde begrippen van staathuishoudkunde verschuldigd. De hoogleeraren van Heusde, Schroeder en van Goudoever rekenden hem onder de besten van hunne toehoorders.

Dat hij met zijne gaven en ijverige studie iets goeds zou leveren, wanneer hij zijne - destijds nog verplichte - dissertatie schreef, werd algemeen verwacht; hij beantwoordde aan die verwachting op schitterende wijs, toen hij den 20 Dec. 1843 zijne *Dissertatio historico-politica inauguralis: De rebus a Laurentio Petro van de Spiegel in Zelandia gestis et scriptis* in het openbaar verdedigde; waarna hij *summa cum laude* tot doctor in het Romeinsch en het hedendaagsch recht gepromoveerd werd.

Hij had derhalve ruim een jaar aan zijne dissertatie besteed. Maar die tijd is voor hem geen verlies geweest. Integendeel, hij heeft er onschatbare winst voor zijn geheele volgend leven uit getrokken, vermits de nauwgezette studie van *van de Spiegel's* daden en geschriften den grond heeft gelegd voor zijne ijverige boeefening en later aan den dag gelegde grondige kennis van geschiedenis en letteren, inzonderheid van Zeeland. Ook het wetenschappelijk publiek deed er winst mede; want het ontving een beeld van *van de Spiegel* als staatsman en geleerde, zooals tot dusver door niemand geleverd was.

Dat hij de daden en geschriften van *van de Spiegel* met

liefde bewerkt heeft, zal niet verwonderen, als men hem het volgende hoort getuigen: ‘Magnum huncce virum fuisse quis dubitat? Quod enim spectaculum majus et in quo contemplando lubentius versemur, praebere nobis potest, quam viri cum rebus adversis luctantis, sui que semper similis? Si ullus est vir qui bene meruerit de aequalibus, profecto est ille qui, quamvis fortuna proposita perficere ei abnegarit, rebus tamen gestis et scriptis ostenderit qualis quantusque esset; scriptor diligens et acutus, patriae vere amans, propositi tenax, eximius consiliis in curia et in aula, quae si perpetrare ei licuisset sine dubio in omnium ore ferretur’¹.

En Lantsheer heeft eer gehad van zijn werk. Zijne dissertatie is, ongelijk het grooter deel van dien tijd, eene verhandeling van *blijvende* waarde. Die haar leest, weet niet wat meer te prijzen, de groote belezenheid van den 24-jarigen jongeling en zijne keurige ontleding van *van de Spiegel's* geschriften, of zijne even afdoende als uitvoerige verdediging van *den Staatsman* tegen de beschuldiging, hem door zijne politieke tegenstanders naar het hoofd geworpen, als zou hij den laatsten Engelschen oorlog, en ook de Goesche onlusten in 1787, aangestookt of die althans in de hand gewerkt hebben. Wie de staatkundige

1 Eene gelijke getuigenis omtrent van de Spiegel's voortreffelijkheid was reeds 80 jaar vroeger door den Britschen gezant Harris in zijne *Diaries* uitgesproken, waar men leest: *He is the only man who has a head equal to the conception of great ideas, and whose energy and courage increase with the pressure and difficulties of the moment, let them be ever so great.* Zie *Diaries*, v. II, p. 213, aangehaald door den hoogleeraar Vreede in de *Voorrede* van het eerste deel van het belangrijk geschrift, door dezen geachten geleerde uit de nagelaten papieren van v.d. Sp. saamgesteld: *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten* (1737-1800); door het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen te Middelburg in vier octavo-boekdeelen (1874-1877) uitgegeven.

historie van Zeeland in het laatst der vorige eeuw grondig wil kennen, zal Lantsheer's dissertatie behooren te raadplegen; zij zal hem een juist begrip van dien veelbewogen tijd verschaffen en hem veel leeren wat elders niet, of niet zoo goed, te vinden is. Ook ontving hij eenige maanden later een uitvoerig en vleierend schrijven van den kleinzoon van *van de Spiegel*, Jhr. Mr. L.P.J. van de Spiegel, destijds onze Minister-resident te Stuttgart, die daarbij zijne hooge ingenomenheid met Lantsheer's dissertatie betuigde en hem dank zeide voor de wijs, 'waarop hij den man, op wiens naam hij trotsch was, tegen ouden laster en hedendaagsche onverschilligheid verdedigd had, en voor de even nauwgezette als onpartijdige herinnering aan het minder bekend, doch niet minder werkzaam leven van den laatsten Raadpensionaris van Holland'.

Aldus met kennis en wetenschap toegerust ging Lantsheer, die zich als advocaat bij de Arrondissements-rechtbank van zijne geboorteplaats liet inschrijven, eene schoone toekomst te gemoet. De rechtsbedeeling zou de hoofdzaak wezen van zijn openbaar leven, gelijk wij zien zullen.

Het getuigt voor den goeden naam, dien hij van de academie had medegebracht, dat hij, reeds binnen het jaar na zijne vestiging als advocaat, door de rechtbank als rechter-plaatsvervanger aanbevolen en door den Koning benoemd werd; eene benoeming, in 1856 achtervolgd door die tot rechter bij dezelfde rechtbank. Vier jaar later werd hij tot lid van het *Provinciaal Gerechtshof in Zeeland* aangesteld, ter vervanging van zijnen overleden stiefvader Jhr. Mr. J.G. Schorer; terwijl hij den 5 Dec. 1874 zitting nam als lid van den *Hoogen Raad der Nederlanden*, waartoe hij, op aanbeveling van dien Raad en op voordracht van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, bij Kon. besluit van 16 Oct. 1874 benoemd was geworden.

Wat hij als rechter geweest is, zouden alleen zijne medeleden in die verschillende collegies kunnen getuigen; de

adviesen, door rechters in raadkamer uitgebracht, zijn immers geheim? Maar ik houd mij overtuigd, dat geen hunner iets zou willen afdingen op den lof zijner nagedachtenis gewijd door den onlangs overleden president van den Hoogen Raad, Mr. J.W.D. Pape, toen deze, bij de installatie van Lantsheer's opvolger, Mr. J. Pols (30 Oct. 1. l.), het volgende zeide: 'Onder herinnering aan zijnen beroemden gewestgenoot Bijnkershoek, den president van Holland, Westvriesland en Zeeland, en met eene vingerwijzing naar de Zeeuwen: Philipse, den eersten president van den tegenwoordigen Hoogen Raad, de raadsheeren Noiret de Bruyn en van IJsselstein, wenschte onze ontslapen president' (Mr. F. de Greve, ter gelegenheid der installatie van L.) 'den benoemden raadsheer Lantsheer jaren en jaren levens toe, opdat hij het zijne zou kunnen bijdragen tot eene goede rechtspraak in Nederland.

Had het den Almachtige behaagd onzen overleden ambtgenoot hier in zijnen werkring te laten, zoo zou deze wensch ruimschoots zijn vervuld; want nauwlijks nam Lantsheer aan onze beraadslagingen deel, of hij gaf ons de bewijzen van zijne grondige rechtsstudie, zijn scherpzinnig oordeel, zijne gewoonte om uit de rechts-bronnen zelve te putten, wat hij tot beslissing der voorgestelde rechtsvraag noodig achtte, en van zijne vlijt en teedere nauwgezetheid, waarmede hij aan zijne hooge roeping wenschte te beantwoorden, en waarvan ik een en andermaal het bewijs ontving in zijn verzoek om uitstel der beraadslaging, wanneer één onzer een argument aanvoerde, dat zijns erachtens beslissend kon zijn, maar waarop hij, naar zijne meening, niet genoeg was voorbereid.

Nog zie ik den schranderen man, wiens oog en scherp geteekend gelaat scherpzinnigheid verrieden, vol levensvreugd in ons midden plaats nemen; nog hoor ik hem in zijne gezonde dagen zijn fiksch, kort en helder advies

uitbrengen, of als een man van karakter verdedigen wat hij voor waarheid en recht hield, al kon hij ook merken dat de meerderheid ten slotte zijn gevoelen niet deelen zou.

En voorzeker schreeft gijlieden met mij aan Lantsheer nog jaren levens toe, toen de Almachtige ons een ernstigen wenk gaf, dat Zijn raad wel eens de onze niet zou kunnen zijn.

Door eene beroerte getroffen werd Lantsheer op het krankbed geworpen, waarvan hij niet dan na weken en maanden lijdens werd opgericht.

Hij herstelde ja, en nam wederom deel aan onze werkzaamheden, maar hij was de raadsheer Lantsheer niet meer, die zóó spoedig zag wat beslist moest worden, en die zóó beslist voordroeg wat hij rechtens beschouwde; en werd hij ook door allen voorgekomen, zoo waardeerde hij zulks volkomen; maar toch ontging het mijne aandacht niet, dat het den fijngevoelenden, eergierigen man smartte, dat hij zich hulp moest laten welgevallen.

Na de vacantie vleide ik mij met zijn volledig herstel; ik opende zelfs het vooruitzicht van hem weldra geheel hersteld en versterkt te zullen terugzien; maar den volgenden dag ontvingen wij hier de verpletterende tijding, dat de raadsheer Lantsheer de eeuwige rust was ingegaan.

Slechts één en een half jaar hebben wij Lantsheer gekend, gezond naar lichaam en ziel, in het bezit van, en beschikkende over de rijke geestesgaven, waarmede hij in zijne geboortestad Middelburg op veelzijdig gebied geschitterd, en waarvan hij ons de proeven geleverd heeft, maar dit kort bestek is overvoldoende geweest om Lantsheer volkomen te waardeeren, en zijn dood als een veelzijdig verlies, bijzonder voor den hoogen Raad, te betreuren. - Heeft hij aan allen, tot wie hij in betrekking stond, geene dan aangename herinneringen nagelaten, bij den Hoogen Raad der Nederlanden heeft hij aan

zijnen naam een eervol aandenken verzekerd.' Schoone lofspraak, voorwaar! even welverdiend door den overledene, als begeerlijk voor een ieder, die zijne krachten aan de rechtsbedeeling wijdt. Zij getuigt naar waarheid van de mate waarin Lantsheer zich als rechter verdienstelijk gemaakt heeft, en het moet voor zijne weduwe en voor allen die Lantsheer's dood betreuren, een aandoenlijke troost geweest zijn, zulke welgemeende woorden ter zijner nagedachtenis te vernemen uit den mond van den hoogsten magistraat van het land, die tot oordeelen bevoegd en in de gelegenheid geweest was om Lantsheer's verdiensten als rechter te leeren kennen en waardeeren.

Behalve die van rechter, heeft Lantsheer vele andere openbare betrekkingen bekleed. In 1846 werd hij door den gemeenteraad aangesteld tot Secretaris-penningmeester van de *plaatselijke schoolcommissie*, welke bediening hij tot 1849 waarnam. - Toen in 1848 het secretariaat bij den Raad openviel, werd hij, op voordracht van den Raad en van Burgemeester en Wethouders, bij Kon. besluit van Jan. 1849 tot Gemeente-secretaris benoemd, eene bediening welke hij in 1856 moest vaarwel zeggen wegens zijne benoeming tot rechter. Maar dat hij haar tot aller tevredenheid had waargenomen, blijkt uit het feit, dat hij, nauwelijks als Secretaris eervol ontslagen, door de kiezers voor den gemeenteraad, in Januari 1857, met bijna algemeene stemmen (205 van de 264) tot Lid van den Raad gekozen werd. Zij gaven aldus te kennen niet te willen, dat de Raad Lantsheer's deskundige voorlichting omtrent de belangen der stad zou missen, noch dat zijne zevenjarige ondervinding, in de behandeling der gemeente-zaken opgedaan, voor den Raad zou verloren gaan. - Hij nam den 28 Januari zitting als raadslid en bleef dat tot in 1871, toen hij zijn ontslag nam, wegens de benoeming van zijnen halfbroeder Jhr. Mr. J.W.M. Schorer tot burgemeester van Middelburg.

In hetzelfde jaar 1857 ontving hij van de kiezers van het kiesdistrikt Middelburg een even vereerend blijk van vertrouwen en waardeering van zijne bekwaamheden, toen zij hem tot Lid van de Provinciale Staten verkozen. De reden waarom Lantsheer deze betrekking in 1860 vrijwillig neder legde, getuigt van zijne nauwgezetheid van geweten en strekt hem tot eer; zijne benoeming tot Raadsheer in het Hof bewoog hem er toe, om de volgende reden. De toenmalige wet op de rechterlijke organisatie bepaalde, dat de leden van de Provinciale Hoven niet tevens mochten zijn leden van de Provinciale Staten, om de, vóór 1848, zeer geldige reden, dat de Provinciale Staten naar art. 180 der grondwet (van 1840) geroepen waren bij eene voorgevallen vacature in een der Provinciale Gerechtshoven eene nominatie van drie personen op te maken, waaruit de Koning eene keus zou doen. De wetgever had niet gewild dat de Staten, die aldus eene soort van kiescollegie voor de Hoven uitmaakten, aan *camaraderie* zouden toegeven, door bij voorkeur mannen uit hun midden voor te dragen, of gelijk het artikel zeide, 'te nomineeren'. Maar toen deze *ratio legis* vervallen was, doordat de grondwet van 1848 eenvoudig art. 180 der vorige had doen vervallen en dus ook de 'nominatie' van de Staten - Lantsheer zelf was zonder zulke nominatie benoemd - waren velen van oordeel, dat beide betrekkingen nu vereenigbaar waren, en nam meer dan één raadsheer het lidmaatschap der Staten aan, of nam zijn ontslag als zoodanig niet, wanneer hij tot raadsheer benoemd werd. Lantsheer dacht er echter anders over; zoolang de wet (op de rechterlijke organisatie) bestaat, dus redeneerde hij terecht, moet zij geëerbiedigd worden, ook al is haar reden vervallen; dit laatste kan en behoort voor den wetgever eene reden te zijn om haar in te trekken of te wijzigen; maar zoolang dit niet geschied is, staat het niemand vrij haar als *niet geschreven* te beschouwen. Zijn besluit

was met deze overtuiging in overeenstemming, ofschoon het hem kostte eene betrekking vaarwel te zeggen welke hem lief was. En ofschoon de toenmalige leden der Staten - en daaronder niet het minst de schrijver van dit Levensbericht - hem met leedwezen zagen heengaan, omdat zij aldus een degelijk en bekwaam medelid moesten missen, zij konden wel niet anders dan zijn besluit goedkeuren, en zij juichten den eerlijken man toe, die eene geliefde betrekking aan zijn geweten ten offer gebracht had, hoewel niemand hem zou hebben kunnen beletten anders te handelen.

Voegen wij bij een en ander dat hij in 1851 tot Curator van het stedelijk Gymnasium benoemd werd, eene betrekking welke hij tot op zijn vertrek naar den Haag en alzoo gedurende 23 jaar vervuld heeft, dan blijkt overvloediglijk, hoezeer zijne talenten voor de behartiging van openbare belangen, door zijne stad- en gewestgenooten werden gewaardeerd.

Intusschen heeft Lantsheer's werkzaamheid zich niet tot de genoemde openbare betrekkingen bepaald. Ofschoon meer geleerde den praktisch man, was hij, daartoe aangezocht, steeds bereid deel te nemen aan het bestuur van allerlei vereenigingen en instellingen, niet slechts van wetenschappelijken aard, maar ook van algemeen of plaatselijk nut, of ter bevordering van stoffelijke belangen. Toen in 1849 de eerste *Hulpbank* van Nederland te Middelburg werd opgericht, sloot hij zich aanstonds bij de oprichters aan en was gedurende 25 jaar secretaris van die instelling. - Van 1847-1860 maakte hij deel uit van de *Vereeniging tot het bezoeken der armen*. - Hij was in de jaren 1850-1856 en 1858-1861 in het bestuur van het Middelburgsche departement van de Maatschappij *Tot nut van 't algemeen*, en voorzitter er van in de jaren 1852, 1855, 1859 en 1860. - Degelijk muzikminnaar en gelukkig beoefenaar der toonkunst, hielp hij, als mede-

bestuurder van de *Vereeniging tot bevordering der toonkunst*, gedurende vele jaren (1857-1863 en 1865-1871) de muzikale belangen der stad met deskundigen ijver behartigen. - In 1872 was hij de zeer werkzame Onder-voorzitter van de regelingscommissie voor het XIIe *Nederlandsch taal- en letterkundig congres*, in dat jaar te Middelburg gehouden; waar hij, voor het eerst sedert zijne promotie, zijn voormaligen leermeester den hoogleeraar Vreede weder ontmoette, met wien hij, van nu af tot op zijn dood, een drukke gedachtenwisseling onderhield.

Toen in het jaar 1858 door het ministerie van Golstein-van Tets aan de Tweede Kamer een wetsontwerp was aangeboden, tot subsidie-verleening aan verschillende concessionarissen voor den aanleg van spoorwegen in het noorden en in het zuiden des lands, - bij welk ontwerp de Zeeuwsche spoorweg, voor welken reeds sedert 1846 drie verschillende concessiën waren verleend geworden, geheel ter zijde gelaten werd, en toen dien ten gevolge eene zeer hevige verontwaardiging zoowel in Zeeland, als ook in Noord-Brabant en in Limburg zich lucht had gegeven, werd, onder leiding van de heeren Y. Suermondt te Utrecht en P.J. Landry, bankier te 's Hage, een Committé gevormd uit een elftal aanzienlijke en invloedrijke mannen uit de drie provinciën, 't welk zich ten doel stelde, en concessie vroeg tot, het aanleggen en exploiteeren van spoorwegen, welke Rotterdam en Vlissingen met den linker-Rijnsoever alsook met Maastricht zouden verbinden. In dat Committé vertegenwoordigde Lantsheer, met de heeren G.J. Sprenger, te Middelburg, en I.G.J. van den Bosch, te Wilhelminadorp, beiden leden der Staten van Zeeland, de Zeeuwsche belangen. Hij heeft zich in later jaren steeds met groot genoegen de bijeenkomsten van dat Committé en de daarin gehouden beraadslagingen herinnerd, want daarin had zich voor hem een nieuwe wereld ontsloten. Uit het stille studeervertrek zag hij zich

verplaatst in het volle praktische leven; dáár was opgewekte discussie; dáár was strijd van meening en wisseling van gedachten onder bekwame en deskundige mannen, omtrent eene praktische aangelegenheid, voor de welvaart van Zeeland van 't hoogste gewicht. En Lantsheer, die zooveel belangstelde in 't welzijn van het gewest zijner geboorte, genoot deze discussiën, welke den horizon van zijne kennis zoo ongedacht verruimden, met volle teugen. - Dertien jaar later, in 1871, werd hij andermaal geroepen zijnen steun te verleen aan de bevordering van stoffelijke belangen, en wel als lid van een *Committé ter bevordering van eene transatlantische vaart*, door de Kamer van Koophandel te Middelburg in 't leven geroepen, ten gevolge van besprekingen met den oud-kapitein ter zee M.H. Janssen, wiens onvermoeide pogingen om *Een brug over den oceaán* te zien slaan, in den vorm van een geregelden stoomvaartdienst tusschen Vlissingen en eene der havens van Noord-Amerika, jammerlijk zijn verijdeld geworden door de tegenwerking van hen, die uit lokaal belang in geen geval wilden dat de haven van Vlissingen zich zou ontwikkelen, of de mededingster zou worden van de Hollandsche havens. Het is te begrijpen, dat de zeer ijverige werkzaamheid van dit *Committé*, gedurende ruim twee jaren, om dezelfde reden vruchteloos is gebleven. Maar uit al het medegedeelde is te zien hoe veelzijdig en uitgebreid Lantsheer's werkzaamheid geweest is op maatschappelijk gebied.

Van al de instellingen of vereenigingen, van welke Lantsheer medebestuurder geweest is, was geene hem zoo lief als het *Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*. In 1849 tot lid benoemd, kwam hij in 1856 in het bestuur en was daarvan herhaaldelijk onder-voorzitter en voorzitter. Zijne leiding van de vergaderingen was welwillend en vlug. In de *afdeeling voor historische wetenschappen*, welke hij als lid getrouwelijk bijwoonde, deed hij zich

meermalen in al zijne kracht kennen. Wanneer hij daar een betoog leverde, ter verklaring uit het Germaansch en Saxisch recht, van de beteekenis van: *'the second best bed'*, door Shakespeare bij testament aan zijne huisvrouw gemaakt; of wanneer hij over den staatsman Appellius sprak, naar aanleiding van het aan dezen toegeschreven, te Leiden in 1801 naamloos verschenen, geschrift: *De staatkundige omwenteling van 1795, in haren aart, loop en gevolgen beschouwd*; of wanneer hij eene beschouwing leverde van *Mercator*, den grooten aardrijkskundige van de XVIe eeuw, - telkens was men in de gelegenheid zijne veelzijdige kennis, zijne gemakkelijke wijs van spreken, zijne oordeelkundige kritiek te bewonderen.

Voor het Genootschap had hij alles over; herhaaldelijk begiftigde hij diens bibliotheek met zeldzame boeken of belangrijke handschriften; aan 's Genootschaps belangen was een groot deel van zijn beschikbaren tijd gewijd; zijne *Zelandia illustrata* is een werk, 't welk zijner nagedachtenis tot roem en eer zal strekken, zoolang ook nog maar één exemplaar er van bewaard zal blijven. De aanleiding tot de samenstelling er van was de volgende. Het was 't Genootschap in 1863 gelukt 12 portefeuilles met kaarten, portretten, platen, enz., betreffende de oudheid en geschiedenis van Zeeland, indertijd door den bekenden Zeeuwschen geleerde Mr. Jacob Verheye van Citters verzameld, door aankoop machtig te worden. Zou echter deze verzameling bruikbaar zijn, dan was het noodig, dat die meer dan 3000 stukken werden beschreven, toegelicht en verklaard, waartoe alléén een man als Lantsheer volkomen berekend scheen. Ofschoon aarzelend ondernam hij dien omvangrijken arbeid, en volbracht dien (voor het grootste deel) op zulke wijs, dat de *Zelandia illustrata*, van welke hij de vier eerste afleveringen bewerkt heeft, na de voltooiing een boek zal zijn, voor de kennis van Zeeuwsche toestanden en personen in vroegeren tijd, verre overtref-

fende alles, wat de litteratuur van Zeeland tot dusver wist aan te wijzen. Voor zooveel noodig wordt ieder stuk toegelicht; de historische en kritische aantekeningen zijn vol belang, degelijk en geleerd, en eene onschatbare bron voor de kennis van Zeeland; de waarde der verzameling is er door vertiendubbeld, doordat zij onder Lantsheer's hand, van eene *indigesta moles*, een voor ieder bruikbare *Historische atlas van Zeeland* geworden is. Hij werd naar den Haag geroepen, toen hij vier van de vijf afleveringen bewerkt had - zij zijn op kosten van 't Genootschap in de jaren 1866-1874 uitgegeven -; de verwijdering dientengevolge van de bibliotheek van het Genootschap met zijn schat van handschriften en van het Archief en de Bibliotheek van Zeeland, welke voortdurende raadpleging hij voor zijne aantekeningen behoefde, maakte hem de voortzetting er van zoo goed als onmogelijk, en hij moest de voltooiing aan een ander overlaten. Het opgeven van de taak, welke hij op zich genomen had, was één der vele offers, welke hij bracht aan de vervulling der eervolle taak, welke hem in den Haag wachtte. Want hij had Middelburg en zijne instellingen lief; drie jaar te voren gehuwd leidde hij een allergelukkigst en tevreden leven, gelijk hij te voren nooit gekend had; hij had daar oprechte vrienden, die hij noode verliet, om op 55-jarigen leeftijd naar eene hem bijna vreemde stad te verhuizen en alzo eene onzekere toekomst te gemoet te gaan. Maar hij vond geen vrijheid de eervolle roeping af te wijzen. 'Behoef ik u te zeggen,' schreef hij destijds (Oct. 1874) aan een vriend, 'hoeveel mijn vertrek mij zal kosten? Ik weet te goed wat ik zal verlaten, hoe gelukkig ik mij in mijne tegenwoordige positie bevind en welk eene onzekere toekomst ik te gemoet ga. Ik had dan ook wel gewild niet in de verplichting te zijn gebracht eene keuze te doen, doch nu die gedaan is, wil ik ook de nieuwe taak met al hare bezwaren met moed aanvaarden en de

lichtpunten van wat mij nu nog donker voorkomt opzoeken.'

Een treffend bewijs hoezeer zijne verdiensten jegens het Genootschap door diens Bestuur en leden erkend en gewaardeerd werden, levert het feit, dat hem, op denzelfden dag waarop hij als lid van den Hoogen Raad zitting nam (5 Dec. 1874), een vleierend schrijven van het Bestuur gewerd, waarin hem werd medegedeeld, dat in de daags te voren gehouden vergadering van het Genootschap besloten was hem een gouden gedenkpenning met toepasselijk inschrift aan te bieden, als een rechtmatig blijk van erkenning zijner verdiensten jegens het Genootschap. Voorwaar eene niet alledaagsche, maar in dit geval wel verdiende dankbetuiging.

Dat Lantsheer's verdiensten als staatsburger en als wetenschappelijk man werden erkend, was niet meer dan billijk, en dat is ook geschied. Ter gelegenheid van 's Konings bezoek aan Zeeland in 1862 werd hij tot Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd, en, zoo iemand, hij had deze onderscheiding ten volle verdiend. Hij was lid van het *Historisch Genootschap* te Utrecht, sedert 1860; van de *Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, sedert 1868; van het *Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen* te Utrecht, sedert 1872. Ook het buitenland erkende zijne verdiensten als geleerde; hij was corresponderend lid van de *Société académique de Cherbourg*.

Bovenstaand Levensbericht zou, meen ik, niet volledig zijn, wanneer ik ten slotte niet een enkel woord zeide over Lantsheer's karakter, voor zooveel zich dat naar buiten geopenbaard heeft. Ik treed daarbij niet in eene beschouwing van zijn intiem leven. Moge dit in eene *biografie* een vereischte zijn, niet alzoo in een *levensbericht*, 't welk ten doel heeft eene zoo volledig mogelijke vermel-

ding van het openbaar leven des afgestorvenen, - van hetgeen hij voor de maatschappij geweest is en gewerkt heeft.

Welke reden hij kan gehad hebben zich bij zijne inschrijving als student enkel *Lantsheer* te noemen en, noch toen noch later, zijns vaders vollen naam van: *de Kokelaar Lantsheer* te voeren, laat zich slechts gissen. Ik ga daarom dat punt voorbij; te eer, daar ik onzeker ben, of het feit zelf wel iets met zijn karakter te maken gehad hebbe. Lantsheer was niet enkel een gemoedelijk man, gelijk wij reeds zagen, hij was bovenal een humaan man. Hij was goed, niet in den negatieven zin van zoovelen, maar in den positieven zin des woords. Weldadig en liefdadig naar vermogen, was hij bovenal hulpvaardig en stond hij een ieder met zijne kennis en wetenschap steeds gewilliglijk ten dienst. Vraagdet gij hem eene inlichting omtrent eene zaak, een historisch persoon, of een zeldzaam boek, en wist hij u daarop niet aanstonds te antwoorden, hij ging naar huis, liet alle ander werk liggen, doorzocht den schat van bronnen, welke zijne rijkvoorziene bibliotheek bevatte, en des anderen daags ontvingt ge eene nota vol geleerde of merkwaardige bijzonderheden, veel meer dan ge zoudt hebben durven verwachten of verlangen. Zijne humaniteit kwam vooral uit in zijn oordeel over anderen; het was steeds zachtmoedig en vergoelijkend, ook soms dáár, waar af te keuren of te misprijzen viel. Gelijk hij, naar mij verzekerd is, als rechter nooit het *schuldig* zou hebben uitgesproken, zoolang er nog *eenige* kans, hoe gering ook, bestond, dat een nader onderzoek de schaal wellicht nog ten gunste van den beschuldigde zou kunnen doen overslaan; zoo was hij ook in het private leven nooit geneigd iemands slechte hoedanigheden aan te nemen zonder stellige bewijzen, en trachtte hij ook dan nog steeds de goede zijde van den besprokene te doen gelden, of uit de omstandigheden allerlei redenen van versooning af te leiden.

Het kan intusschen niet ontkend worden, dat hij deze zijne goede hoedanigheid soms overdreef, en dikwerf wat al te optimistisch oordeelde. Dit hing samen met, of had misschien zijn grond in eene eigenaardige zijde van zijn karakter, 't welk zich in zijn openbaar leven menigmaal kenmerkte door gemis aan zelfvertrouwen.

De oorzaak daarvan zal moeten gezocht worden in de omstandigheden, waaronder hij was grootgebracht. Geslingerd tusschen zijne eigen liberale neigingen en de streng conservatieve begrippen van zijne naaste omgeving, heeft zijn karakter zich niet zelfstandig genoeg, althans niet in den zin van zijnen vooruitstrevenden geest, kunnen ontwikkelen, maar iets weifelends, iets schuchters gekregen, waaruit gemis aan zelfvertrouwen ontstaan is; dit deed hem meermalen terugdeinzen voor de toepassing van beginselen, welke hij in zijn gemoed wel als waar erkende, maar uit welker toepassing hij vreesde, dat gevolgen mochten voortvloeien, welke minder wenschelijk zouden blijken.

Dit zal ook wel de reden geweest zijn, waarom hij - een man van zóó uitgebreide kennis en geleerdheid - buiten zijne dissertatie, niets in druk heeft nagelaten dan de *Zelandia illustrata*; welk verdienstelijk werk hij zelfs gewenscht had zonder zijn naam te zien uitgeven, doch aan welk verlangen zijne medebestuurders van het *Zeeuwsch Genootschap* terecht niet hebben toegegeven.

Opmerkelijk is, dat Lantsheer zich nooit openlijk bij eene der staatkundige partijen heeft aangesloten; ten gevolge waarvan zijne politiek aan de meesten onbekend was en menigmaal onjuist beoordeeld werd. Meer met de wetenschap dan met de politiek vertrouwd, heeft hij blijkbaar over de laatste te weinig nagedacht. Zijn scherpzinnig verstand zou hem anders de waarheid hebben doen erkennen van hetgeen een Fransch schrijver zeide, 'qu'un parti n'est qu'une idée servie par beaucoup d'hommes, ce que dans

le domaine religieux on appelle une église', en hem hebben doen inzien, dat iedere partij, op welk gebied ook, het uitvloeisel is van eene gemeenschappelijke overtuiging, die de gelijkgezinden als van zelf dwingt zich te vereenigen ter verdediging en verbreiding van hetgeen zij voor waar houden; hij zou het dan ook waarschijnlijk plicht geacht hebben partij in 't politieke te kiezen, in welken zin dan ook. Zoo als het was, is het voor zijn roem gelukkig te achten, dat hij noch het aanbod van eene ministersportefeuille, noch dat van eene kandidatuur voor de Tweede Kamer heeft aangenomen; op dat gebied vooral is, na bekwaamheid en eerlijkheid, zelfvertrouwen een eerste vereischte. De redenen, waarom hij beide aanbiedingen heeft afgewezen, zijn waarschijnlijk alleen aan zijne naaste betrekkingen bekend. Maar ééne er van is toch van algemeene bekendheid, en deze strekt zijner nagedachtenis tot eer. Hij onderscheidde zich namelijk door eene zeer bijzondere gehechtheid en toewijding aan zijne moeder, met wie hij gedurende haar geheele leven heeft samengewoond. Sedert deze, door het overlijden van haren tweeden echtgenoot Jhr. Mr. J.G. Schorer, in 1860, andermaal weduwe geworden was, had Lantsheer het vast besluit genomen, haar niet te verlaten en geenerlei betrekking op zich te nemen, welke hem noodzaken zou 't zij de stad zijner geboorte te verlaten, 't zij daaruit dikwerf afwezig te zijn. Aan dit voornemen is hij getrouw gebleven, en van dáár dat hij niet vroeger lid van den Hoogen Raad is geworden. Want zoowel die Raad als de Tweede Kamer waren met dat besluit bekend en beiden onthielden zich dienvolgens, tot na het overlijden van Lantsheer's moeder, van aanbeveling en voordracht, welke zij reeds lang vóór 1874 gewenscht hadden te kunnen doen.

Waarschijnlijk is ook daarin eene der redenen te zoeken, waarom hij eerst op betrekkelijk gevorderden leeftijd gehuwd is. Hij trad in 1871, dus op 52-jarigen ouderdom,

in het huwelijk met Jonkvr. Anthonia Jacoba Maria barones van Lijnden, de even begaafde als liefvallige oudste dochter van wijlen Graaf van Lijnden, den toenmaligen Commissaris des Konings in Zeeland, op wiens graf de Zeeuwen onlangs een monument hebben opgericht, ter dankbare herinnering aan de vele en gewichtige diensten, door dien hooggeachten staatsdienaar, gedurende 16 jaren, met onverdroten ijver en zelfopofferende toewijding, aan Zeeland bewezen.

Moge Mr. Meinard Frederik Lantsheer, gelijk uit het bovenstaande blijkt, evenmin als ieder ander mensch, vrij geweest zijn van gebreken, het door mij aangewezen kan hem nauwelijks worden toegerekend; terwijl, naar ik meen, niemand, die van dit *Levensbericht* kennis neemt, zal kunnen ontkennen, dat hij een in vele opzichten voortreffelijk man is geweest, die zich door kunde en geleerdheid zoowel als door een werkzaam leven verdienstelijk gemaakt heeft jegens het Vaderland.

Middelburg, Februari 1878.

Mr. G.A. FOKKER.

Levensbericht van H.J. van Lummel.

Of de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde leden telt, omtrent welke men met eenigen twijfel zou mogen vragen, wááran zij de eer van hun lidmaatschap te danken hebben, - ik weet het niet en wil het ook niet onderstellen; maar dit weet ik, dat Hendrik Johan van Lummel die eer in 1876 ten volle verdiend had. Een taalgeleerde was hij niet, wanneer men slechts dengenen zoo mag noemen, die op het gebied der taal gelukkige ontdekkingen doet en zelfstandige beschouwingen levert, en dus de wetenschap der spraak verder brengt; maar, daargelaten dat van Lummel als onderwijzer de in zijne jeugdige jaren geldende taalregelen naar behooren wist in te scherpen, uitnemend verstond hij de kunst om de taal dienstbaar te maken aan de uitdrukking zijner levendige denkbelden, zoo in bezielde redevoeringen tot bevordering van nuttige kennis of tot opwekking tot alles goeds, als in leerrijke geschriften, meestal in verhalenden vorm en van historischen inhoud. Door eenvoudigheid beveelt zich zijn stijl zoo zeer aan, dat wij daaraan onzen lof niet

kunnen onthouden, vooral wanneer wij in zoo menig voorbeeld zien, hoe mannen, wien het niet gegund was hunne wetenschap uit de eerste bron op te doen, en die zelve van ginds en her hunne kennis hebben moeten opgâren, vaak zekere ingenomenheid met hun weten in de keus hunner uitdrukkingen verraden en de leemten hunner geleerdheid achter een omhaal van woorden trachten te verbergen. Voor waan en valsche praal beide was van Lummel bewaard, doordien het hem om de zaak te doen was, niet om zelf eenigszins met kunde of talent te schitteren. Wie liefde heeft voor zijn onderwerp, wie nut wil stichten met de woorden, die hij spreekt, is voor zulke gebreken van stijl en samenstelling behoed, als den man van smaak en van degelijk denken kwetsen.

En hiermede heb ik van Lummel in het algemeen gekenschetst als een voortreffelijk spreker en schrijver in den bepaalden kring, door beroep en stand hem aangewezen. - Welk was dat beroep? - Hij was onderwijzer en onderwijzerszoon.

Den 19den November 1815 werd hij te Amersfoort geboren, waar zijn vader, na huisschilder geweest te zijn, genoemde betrekking bekleedde¹. Reeds toen hij eerst zestien jaren oud was, verloor hij dien vader. Onverzorgd bleven zijne moeder en twee zusters achter. Aan alle toekomstdroomen moest vaarwel gezegd worden. En welke waren die droomen? Zij waren samengeweven uit het verlangen om de wereld in vreemde landen te zien en de begeerte om wat zijn jeugdige geest met ingenomenheid en vertrouwende vroomheid had opgenomen, aan onkundigen mede te deelen. Behoef ik te zeggen, dat hij het voornemen had opgevat om zich aan de zending onder

1 Mijne bekendheid met de levensbijzonderheden van van Lummel weet ik dank aan de mededeeling van zijnen oudsten zoon, den Heer H.B. van Lummel, hoofdonderwijzer te Zeist.

de heidenen te wijden? Thans was daaraan niet meer te denken, daar hij trachten moest hoe eer hoe beter voor zich en de zijnen een bestaan te verwerven. Gelukkiger in dat opzicht is zijn vriend Roskott geweest, met wien dat voornemen beraamd was, en die werkelijk als zendeling van het Rotterdamsche Genootschap is uitgegaan. Maar al is van Lummel niet mede naar onze Oost-Indische bezittingen getogen om het Evangelie onder de Javanen of andere bevolkingen te verkondigen, hij is niettemin een waar zendeling geweest, een dienaar van hetgeen men de *inwendige zending* noemt. Of is hij niet, daargelaten wat hij als leermeester in zijne school den discipelen inprentte, in stad en land uitgegaan om voor het volk de zaak der zending of der afschaffing van sterken drank met waren zendelingsijver te bepleiten, of wel voor hoofd en hart, handel en wandel heilzame leering onder zijne minbedeelde landgenooten, die hij lief had, te verbreiden? Die landgenooten had hij lief, niet slechts als menschen en burgers, maar ook als ingezetenen van hetzelfde vaderland, dat hij met hart en ziel aanhing, welks vroegere daden en lotgevallen hij met bewondering en ernstige deelneming had leeren gadeslaan. Geen wonder dat de geschiedenis van zijn land een voornaam deel uitmaakte van de leer, tot wier verkondiging in spreekzaal en geschriften hij zich als uitgezonden mocht achten.

Maar daar hij dan de hoop om als zendeling, in den eigenlijken zin des woords, uit te gaan, door den dood zijns vaders moest opgeven, - hoe heeft de zestien-jarige knaap toen aan den eisch om voor de met hem achtergelaten betrekkingen te zorgen, getracht te voldoen? Eerst beproefde hij de school van zijnen vader voort te zetten. Doch de autoriteiten konden dit niet toestaan. Dus schoot hem niets anders over, dan ondermeester te worden en les te geven. Zoo trad hij dan in de school van den onderwijzer Schoenmaker tegen een jaarlijksch

salaris van f 75 in dienst, en gaf daarbij lessen van den morgen tot den avond.

Bij al die inspanning vond hij nog tijd en opgewektheid tot het gezellig verkeer. Onder de ambtgenooten zijner jongelingsjaren waren hem vooral de Heeren Moesveld en v.d. Snoek goede vrienden. Beiden zijn reeds overleden, de een als hoofdonderwijzer te Soesterberg, de ander in dezelfde betrekking te Stad aan 't Haringvliet. - Wie van Lummel in die jaren gekend hebben, beschrijven hem als een vlug en spraakzaam jonkman, die zich zoo goed in gezelschap van ouderen als van jongeren kon bewegen. Het liet zich denken. Immers was hij levendig van geest en niet ijdel van zin.

Aan het houden van lezingen en het doen van mondelinge mededeelingen van min of meer wetenschappelijken aard onttrok hij zich reeds toen niet, en tevens legde hij den grondslag van den goeden naam, dien hij als onderwijzer heeft verworven.

Bij zulk een gevuld leven over dag, moest op zijne nachtrust de tijd voor eigen studie gevonden worden. Daaraan liet hij het dan ook niet ontbreken. Zoo bracht hij het reeds toen tot eene tamelijke hoogte in de wiskunde en de moderne talen, Toen hij later zijnen lust om vreemde landen te bezoeken kon voldoen, kwam hem, zoo als hij zelf het uitdrukte, 'zijn bagatel Fransch, Engelsch en Hoogduitsch' uitnemend te stude. De reis ging in die latere jaren vooral naar Duitschland, waar hij zich in de Barmensche kringen en de Saksische Broedergemeenten als te huis gevoelde.

Doch nog te Amersfoort op de verwerving van allerlei kennis uit, mocht hij toch niet verzuimen zich bepaaldelijk te bekwamen tot het examen, vereischt om onderwijzer van den tweeden rang te worden. Dit examen legde hij dan ook naar behooren af, en in 1840, op vieren twintigjarigen leeftijd, werd hij, na te vergeefs naar eene

onderwijzersplaats te Diemerbrug gedongen te hebben, als hoofdonderwijzer te Houten geplaatst.

Nauwelijks aldaar in dienst getreden, verbond hij zich in het huwelijk met Maria Elisabeth Vergeer, die hij te Amersfoort had leeren kennen, een huwelijk rijk met kinderen gezegend, die de ouders met eere hebben grootgebracht. Vier van zijne zeven zonen zijn onderwijzers, meer dan een hunner aan het hoofd eener bloeiende school.

Dat van Lummel het echter niet zonder zuren arbeid en groote zorgen zoo ver gebracht heeft, laat zich denken. In Houten werden hem vier kinderen geboren en kwam zijne moeder na den dood van hare twee dochters bij hem inwonen. Tot verzwareing zijner zorgen strekte dat hij in het eerste jaar van zijn huwelijk, als borg voor een' vriend, die bankroet ging, *f* 500 te betalen had, bijna zijn geheele jaarlijksch traktement. - Toch was hij niet angstvallig of bekrompen, ja, terwijl hij voor een goed deel van het schoolgeld, door de ouders der kinderen opgebracht, moest leven, had hij bij de slechte betalers den naam, dat 'de meester goedschiks' was. - Zoo was hij en zijn gezin een bewijs dat, om rond te komen, de man niet noodig heeft zich van het huwelijk te onthouden, noch de echtgenooten het getal hunner kinderen moedwillig te beperken; maar dat, evenmin als een lelie des velds het verbruik harer levenselementen behoeft af te passen om te wassen en te bloeien, evenmin de huisvader, in den gezonden bodem der maatschappij geplant en door den arbeid met het vruchtbare leven in betrekking, immer te schande komt. Althans van Lummels leer was het, met woord en daad zijnen kinderen gepredikt, 'dat veel geven de zekerste weg is om veel te hebben'. Inderdaad, als de plant ophoudt hare geuren te verspreiden, hare bloemen te ontplooien en hare vrucht te geven, houdt zij op uit bodem en lucht te ontvangen en te leven.

Maar met ijver gearbeid moest er worden en geener ijdelheid bot gevierd. Des zomers had de onderwijzer van Houten aan ruim honderd, en des winters aan bij de tweehonderd jongens en meisjes 'van de klei', zonder eenige hulp, onderwijs te geven. Eenige uren werden voor huisonderwijs bestemd en allerlei bedieningen, aan het dorpschoolmeesterschap verbonden, door hem waargenomen. Tot die bedieningen behoorde ook het ambt van voorzanger, en melding verdient, dat hij bij die taak een voortdurenden strijd had te voeren met het schreeuwen der Houtensche boeren. Aan zijne pogingen om bij dat schreeuwen niet overschreeuwd te worden en zoo doende het gezang in de kerk te verbeteren, mag men de heeschheid en hardheid zijner stem, zonder welke zijne voordracht liefelijker zou geweest zijn, en de ziekelijke gevoeligheid zijner keel toeschrijven, die eene groote rol gespeeld heeft in de ziekte, welke zijnen dood heeft veroorzaakt.

Niet alleen van de muziek, ook van de schilderkunst was hij op zijn dorp de gewaardeerde vertegenwoordiger. Hier kwam hem te pas dat zijn vader vroeger huisschilder was geweest. Hoe dit zij, hij wist, niet onverdienstelijk, met het schilderspenseel om te gaan: wapens in de kerk, uithangborden, opschriften en wat niet al, waarmede de dorpschilder geen' weg wist, werden bij den meester besteld, die ze 'klaar maakte, als de beste'.

Maar de hoofdzaak, het onderwijs op de school, veronachtzaamde hij daarbij zoo weinig, dat hij na een achtjarig verblijf te Houten genoeg aanbeveling vond om naar elders geroepen te worden. Toch zou hij niet licht, zoo als hij nu gedaan had, naar eene andere standplaats gedongen hebben, ware zijn bestaan te Houten niet ernstig bedreigd geworden. In het begin had hij aldaar wel allerlei moeilijkheden gehad, niet alleen met den pastoor, maar ook met den predikant, daar hij tegenover den een'

zoowel als den ander het rechtmatig gezag van den onderwijzer moest doen gelden. Doch ten slotte konden beiden, evenzeer als alle dorpelingen, het goed met 'meester' vinden. Maar in het jaar 1848 kwam er sprake van de oprichting eener katholieke school. Daar nu zijne meeste leerlingen katholiek waren, zoo stond bij de verwezenlijking van dat plan een aanmerkelijke achteruitgang in zijne inkomsten te duchten. Vandaar dat hij eerst naar Benschop solliciteerde, en toen deze poging niet geslaagd was, naar Utrecht, waar hij de aanstelling bekwam als hoofdonderwijzer aan de vierde Diaconie-school der Nederduitsch Hervormde Gemeente. In deze betrekking gevoelde hij zich te beter op zijne plaats naarmate de aard der Staatsschool hem meer zou genoopt hebben zijne zucht om zijn Protestantsch Christelijk geloof uit te spreken, aan banden te leggen. Hij heeft deze betrekking tot zijn' dood, in September 1877, vervuld, hoewel de inrichting wijziging en uitbreiding onderging. De vierde Diaconie-school, namelijk, werd in 1857 door den Baron van Boetzelaer van Dubbeldam van de Diaconie overgenomen, tot Tusschenschool verheven, met eene Opleidingschool voor aankomende onderwijzers verbonden, en later in de Marnix-stichting, welke aan de milde schenking van denzelfden edelman en zijne echtgenoot haar aanzijn dankt, ingelijfd. Hier bepaalde van Lummels werkzaamheid zich niet tot de gewone vakken; neen! van kerkelijke en zendingsgeschiedenis, van technologie, teekenen en muziek werd meer werk gemaakt, dan in dien tijd bijna ergens geschiedde. Welk een geest er van hem op zijne helpers in de school uitging, kan uit niets beter blijken, dan uit hetgeen een der hulponderwijzers bij zijn graf heeft uitgesproken, dat er aan zijne school zeer weinig verwisseling van personen voorviel, gelijk hij, die dit meldde, gedurende de twaalf jaren, welke hij aldaar had doorgebracht, opgemerkt had. Wie aan die school werkzaam was, en

niet door omstandigheden genoodzaakt werd te vertrekken, bleef er. De liefde en trouw van den hoofdonderwijzer en de schoone gelegenheid van zich in theorie en praktijk te bekwamen, boeiden hen, die er eenmaal aan verbonden waren.

Hebben wij zoo even verscheidene vakken genoemd, waarin van Lummel, buiten de gewone vakken van lager onderwijs, gaarne lessen gaf, nog waren het die onderwerpen niet alleen, welke hem bezig hielden. Eene groote menigte schriftelijk werk van allerlei inhoud, door hem nagelaten, getuigt van zijne zucht om zoo veel mogelijk algemeene kennis op te doen: teekeningen, kleine toonzetstukjes en gedichtjes bewijzen, dat hij allerlei zaken beproefde. En dat niet uit ijdelen weetlust; neen! alles kwam hem te stade voor zijnen arbeid op de school, voor zijne spreekbeurten in nuttige vereenigingen, en vooral ook voor de geschriften, die hij van nu aan begon uit te geven, eerst voor de jeugd, later voor het volk. Voor de geleerde of de groote wereld heeft hij nooit geschreven, ja aan die sferen bij zijn schrijven zelfs niet gedacht, waarmede ik niet zeggen wil, dat zijne Schriften niet goed genoeg waren voor volwassenen en geleerden, integendeel, ook de man van wetenschap en de lieden van de hoogste beschaving kunnen in menig geschrift van v. Lummel welgevallen en leering vinden. - Ook de gelegenheid, die de Akademiestad hem tot vermeerdering zijner kundigheden aanbood, werd door hem ijverig gebruikt. Hij zag er geen bezwaar in, met zijne leerlingen te zamen eene les of collegie te gaan bijwonen. Vooral ook de uitstapjes, waartoe de vacanties hem de gelegenheid gaven, maakte zijne opmerkzaamheid en algemeene belangstelling tot eene rijke bron van kennis, die hij dan weder in gesprek, les of geschreven opstel uitstortte. Hoe de liefde tot zijn vaderland en de zucht om zijn volk door de herinnering van de daden en het lijden van het voorgeslacht

op te leiden, hem de onderwerpen zijner studie en zijner openbare geschriften aan de hand gaf, blijkt reeds uit de volgende titels: *Hervormingsdag*, *Heiligerleedag*, *Geuzendag*, *Kozakjesdag*, *Waterloodag* en *Bartholomeusnacht*. De Vaderlandsche feestdagen maakten zijnen geest vaardig. De '*Volksblaadjes ter herinnering aan de schoonste bladzijden uit onze geschiedenis*', onder den titel: 'vóór driehonderd jaren' uitgegeven, waren eene onderneming, voor hem als afgepasst: menig '*blaadje*' in die verzameling is dan ook van zijne hand.

Bijzondere vermelding verdient vooral zijne nieuwe uitgave van de '*oude Geuzenliedekens*', waarin hij uit de verschillende uitgaven eene zoo veel mogelijk volledige verzameling bijeengebracht heeft, en waar het noodig is, eene korte vermelding van de aanleiding tot elk lied en aan den voet der bladzijde eene verklaring van voor den min kundigen lezer kwalijk verstaanbare woorden geeft.

Maar ook door het zintuig van het oog wilde hij de jeugd de geschiedenis leeren, zoo van zijn vaderland, als van het Joodsche volk. In de jaren 1856 en 1857 verscheen de eerste Reeks van de platen ten gebruike bij het onderwijs, waarvan sedert een vierde druk in het licht is gekomen. Zij werd door eene tweede Reeks gevolgd, en deze weder door eene eerste Serie platen ten gebruike bij het onderwijs in de bijbelsche geschiedenis, meer bepaaldelijk bestemd om het maatschappelijk leven, de godsdienstige plechtigheden en heilige voorwerpen, in den bijbel vermeld, voor te stellen. Eene latere Serie levert tafereelen uit de geschiedenis van Israël. - Met den Heer J.H. Sonstral gaf van Lummel in 1865 de *Jaarboeken van het Godsbestuur* uit. - De Tijdschriften, in welke hij van tijd tot tijd bijdragen leverde, zijn het *Christelijk Zondagsblad*, *De Christelijke familiekring*, *Het Maandschrift voor opvoeding in school en huis*, *De Hope des Vaderlands*,

De Christelijke school, De Volksvriend, De goede Raadgever, De Zaaier en andere. - Hoe v. Lummel ook de kennis der natuur en der aarde bij de jeugd heeft willen bevorderen, blijkt uit zijn *Vrienden en bekenden uit het Dierenrijk*, en *Schetsen uit de Dierenwereld*, en uit zijne *Aardrijkskunde van Palestina*. Zijne laatste krachten besteedde hij aan eene kerkelijke geschiedenis van Nederland, slechts tot 1580 gebracht. Later zal deze arbeid, ben ik wel onderricht, door eene uiterst bevoegde hand verder voltooid, in het licht verschijnen. Ook zal er nog een leesboek over de vaderlandsche geschiedenis, door hem bewerkt, uitkomen.

Niet al wat van Lummel geschreven heeft, hebben wij vermeld. Eene volledige lijst zijner werken stelden wij ons niet voor te leveren. Liever gewaag ik nog van de groote voldoening, door hem gesmaakt, toen, den 11den September 1873, het 25ste jaar zijner ambtsvervulling te Utrecht voltooid was. Van deze gebeurtenis heeft de liefde en de erkenning van de Bestuurders zijner school, van zijne medeonderwijzers aan andere scholen, van zijne leerlingen en stadgenooten in het algemeen een feest gemaakt. Van alle kanten waren belangstellenden opgekomen. Des morgens werd het feest door de blaasinstrumenten zijner kweekelingen in den tuin aangekondigd. Den geheelen dag wisselden de afgevaardigden van verschillende Vereenigingen, die van Lummel tot medebestuurder of medewerker hadden, elkander af om hem te begroeten. In een der schoollokalen, feestelijk versierd, richtte de even waardige als beminnelijke medebestuurder der school, de Heer A. van Beeck Calkoen, op zijne wijze, dat is welsprekend in zijne trouwhartigheid, het woord tot den man, die de ziel van dit gedeelte der Marnix-stichting uitmaakte. Nog anderen spraken bij deze gelegenheid, en van Lummel antwoordde dus dat er wel geen twijfel kon bestaan, of hij genoot in deze hulde de

belooning voor een leven aan een gewichtig ambt gewijd¹.

Nog twee jaren mocht hij daarna met lust en ijver arbeiden; maar in het begin van 1876 werd hij door rhumatieke aandoeningen aangetast, die zijne beweging belemmerden en zijne blijmoedigheid op eene te zware proef stelden. Scheveningen, door hem bezocht, baatte hem evenmin als later Kreuznach. - Onvoltooid is een stukje gebleven, zinrijk en lief in zijne eenvoudigheid, getiteld *een Hollandsch burgerman op eene buitenlandsche badplaats*², te Kreuznach geschreven. - Vandaar kwam hij te huis met de gedachte dat zijn leven ten einde liep. Zijne zieke keel veroorzaakte hem ontzaggelijk veel pijn. Zijn voor het overige, naar het scheen, gezond gestel verlangde voedsel, maar de keel liet het niet door. Nog altijd evenwel bleef hij op de been en liet hij zich ook nog in de school zien. Maar het was hem niet meer mogelijk luide te spreken. Tegen het voorjaar 1877 kwam er verandering; de pijnen verminderden; de keel slonk. Men scheen het gewonnen te hebben: een uitstapje tot verder herstel werd beraamd; doch daarbij schudde de lijder het hoofd: hij verlangde naar geen aardsch uitstapje, maar naar den overstap tot zaliger oord. Hoe geduldig en onderworpen was hij! Zóó als het den man, die vertrouwen op God gepredikt had, betaamde. Niet meer door zijne woorden, slechts door zijne houding en gebaar kon hij lijdzaamheid prediken. Toch rustte zijne hand niet, al weigerden de voeten al meer en meer hunnen dienst. Ten laatste bleef ook de hand machteloos rusten. Waterzucht folterde het lichaam; zitten was niet meer mogelijk,

1 Zie een opstel van den Heer J.v.d. Have, in *Stemmen voor Waarh. en Vrede*, Oct. 1877.

2 Geplaatst in *Paedagogische Bijdragen, verzameld door Schaberg en and.* Jaarg. V. bl. 214 enz. Van Lummels stukje wordt hier voorafgegaan door een opstel van den Heer Eerdbeek, een leerling van v.L., getiteld *in memoriam*.

liggen benauwde. Desniettegenstaande waren de laatste weken door eene hemelsche kalmte gekenmerkt. Met een dankbaar hart zag hij het einde naderen, en wat de mond niet meer zeggen kon, de opgeheven vinger duidde aan, wáárheen al zijn wenschen en bidden opging. - In den avond van den 18den September verlangde hij verlegd te worden. Een zijner zonen voldeed aan dat verzoek en zette zich neder aan het bed; hij luisterde - en bemerkte dat de ademhaling had opgehouden. Niet door een leven van ijverigen arbeid alleen, ook door een sterven, van geduldig lijden voorafgegaan, had de voortreffelijke man anderen en zich zelven moeten leeren.

Eenige dagen later vonden velen van degenen, die zijn 25-jarig gedachtenisfeest hadden bijgewoond, elkander bij zijn graf terug. Onderwijzers, bijzondere - ook het hoofd eener Roomsche Katholieke school - en openbare: want voor edele persoonlijkheden bestaat geene afscheiding tusschen bijzondere en openbare onderwijzers, - voorts vertegenwoordigers van Afschaffings- en Zendelingsgenootschap, schoolkinderen en oud-leerlingen, - allen legden door hunne eerbiedige tegenwoordigheid getuigenis af van hetgeen v. Lummel voor hen geweest was. Twaalf hoofdonderwijzers droegen op het kerkhof de kist; vier hoofdonderwijzers hielden de slippen van het lijkkleed. Na het woord vol van erkentenis, door den Baron van den Boetzelaer, zoon van wijlen den grondlegger der Marnix-stichting, gesproken, volgde de stem van nog menig spreker, en de zang der kinderen, die van hem zingen ter eer van den Heer van leven en dood geleerd hadden, besloot de aandoenlijke plechtigheid.

Nog eenmaal klonk der kinderen lied aan van Lummels graf. Het was op den eersten Mei, 1878. Op den schoonsten lentedag, onder het reeds volle groen van het Utrechtsche kerkhof, werd toen, bij monde van den predikant Wolf, aan de weduwe en de kinderen het graf en

de lijksteen opgedragen door vrienden, vereerders, leerlingen en oud-leerlingen, als blijk hunner erkentelijkheid geschonken. Daarop werd door een der kinderen een groene krans om het steenen kruis gehangen, dat aan het hoofd van den lijksteen staat, en ten besluite zongen de zwakke kinderstemmen een lied der dankbare herinnering.

Utrecht.

W.G. BRILL.

Levensbericht van Jacques Arnould Obreen.

Den 29sten Januari 1877 overleed ten huize zijner ouders te Leiden de heer Jacques Arnould Obreen, oud-Kapitein der Infanterie. Ontbrak hem gedurende zijne militaire loopbaan de gelegenheid, om op schitterende wijze blijk te geven van de hem eigen talenten; liep zijn leven, schijnbaar slechts opgemerkt door zijne naaste betrekkingen en vrienden, stil ten einde, toch was het in onderscheiden opzichten merkwaardig, inzonderheid als protest tegen het leven naar sleur en gewoonte, waardoor zooveler kracht verlamd wordt en nutteloos verloren gaat. Gaarne maak ik van de gelegenheid gebruik, mij door het Bestuur van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde geboden, om door het geven van een levensbericht, in den geest der statuten van de Maatschappij, den afgestorvene meer algemeen te doen waardeeren in den kring harer leden, waartoe ook hij sedert 1871 heeft behoord.

Obreen werd den 30sten November 1838 geboren uit het huwelijk van Mr. Herman Obreen, notaris te Leiden, en Vrouwe Augustina Gerardina Wilhelmina Besier, doch-

ter van den Kolonel, Commandant van het Korps Mariniers, J.A. Besier, naar wien hij de namen Jacques Arnould ontving.

Door zijn vader bestemd voor Academische studiën en daartoe aanvankelijk opgeleid aan het Leidsch gymnasium, boezemde hem het voorbeeld zijns grootvaders grooten lust in voor de militaire loopbaan, en zoo kwam hij, na bijzondere voorbereiding op eene kostschool te 's Heerenberg, in 1855, als cadet op de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Na volbrachte studiën werd hij in 1859 benoemd tot 2de Luitenant bij het 3de Regiment Infanterie te Maastricht en reeds in 1861 bevorderd tot 1ste Luitenant. Reeds in dien tijd gaf hij blijk van zijnen lust tot het voortzetten zijner studiën en vervaardigde hij ten dienste van het onderwijs der onderofficieren, dingende naar den rang van Officier, uittreksels uit handboeken over de algemeene geschiedenis, die, in later jaren onder den titel van *Beknopt overzicht van de oorlogen van 1789 tot op onzen tijd* verzameld, in 1869, door hem uitgegeven werden bij A.W. Sijthoff te Leiden.

De begeerte tot het vermeerderen zijner kennis deed hem in 1865 eene plaatsing verwerven bij de toenmaals aan de Militaire Academie verbonden applicatieschool van officieren; - eene plaatsing, die door een toevalligen samenloop van omstandigheden een beslissenden invloed op zijn levensloop heeft geoefend. Aan de applicatieschool vrijgelaten in de keuze van een te behandelen krijgskundig onderwerp, tot het leveren eener bijdrage over de ontwikkeling der tactiek en strategie na de groote omwenteling in de techniek der vuurwapens en in de middelen van vervoer en gemeenschap, koos hij eerst de krijgsgeschiedenissen in Denemarken in 1864, maar toen het bleek, dat dit onderwerp reeds in bewerking was *door* een zijner medeleden aan de applicatieschool, vestigde hij zijne aandacht op den Noord-Amerikaanschen oorlog van 1861. Door de behan-

deling van dit grootsche drama spoedig aangetrokken en geboeid, toonde hij dat eene oppervlakkige studie hem niet kon bevredigen. Niet alleen de bronnen, die de Academie hem verschaffen kon, maar een groot aantal andere, die hij met geldelijke opoffering verkreeg, werden met nauwgezetheid door hem geraadpleegd en vergeleken, en na korten tijd had hij in een aantal schetsen de grondslagen vervaardigd voor eene serie van opstellen, die achtereenvolgens in de Militaire Spectator werden opgenomen.

Na het eindigen zijner studiën aan de applicatieschool, in 1865, werd hij geroepen tot een werkring aan de Koninklijke Militaire Academie. Hem werd bij die inrichting een gedeelte van het onderwijs in de Nederlandsche taal- en letterkunde en de algemeene geschiedenis opgedragen. Toen vestigde hij zich te Breda en trad hij in den echt met Mejuffrouw Maria Machteld van Herwerden, uit welk huwelijk een drietal kinderen werden geboren. Slechts korten tijd mocht hij zijne gade bezitten; reeds in het voorjaar van 1869 openbaarde zich bij haar de kiem eener ongeneeslijke ziekte, die na langzaam en smartelijk lijden op eersten Kerstdag van hetzelfde jaar een einde aan haar jeugdig leven maakte. In zijn werkring, dien hij steeds met grooten ijver vervulde, en in den arbeid aan zijne schetsen over den Noord-Amerikaanschen oorlog vond Obreen eenige afleiding voor het leed, dat zoo spoedig en met zoo groote hevigheid zijn huiselijk geluk kwam verwoesten. Maar toen de slag gevallen was, en hij zich verlaten en eenzaam gevoelde, werd het leven in Breda's omstreken hem te moeielijk, en dit nam toe, toen hij, door het verminderen van het aantal leeraren aan de Academie, wederom in den gewonen dienst bij het 6e Regiment Infanterie moest terugkeeren, - een dienst, die geheel onevenredig was aan zijne werkkraft. Nu rijpte bij hem het besluit om van nabij het land en het

volk te gaan zien, waarmede hij in de laatste jaren, al schrijvende over den Amerikaanschen oorlog, zoo vervuld was geweest. Inmiddels nog tot herstel zijner geschokte gezondheid in het Ginneken wonende, werkte hij zijne schetsen over dien oorlog breeder uit en verzamelde hij ze in een boekdeel, dat in 1871 volledig in 't licht kwam bij A.W. Sijthoff te Leiden onder den titel van: *de Noord-Amerikaansche oorlog van 1861-1865*. Tot dusver is dit het eenigste krijgskundige werk in onze taal over dien geduchten burgeroorlog. In vele opzichten bezit dit geschrift eene blijvende waarde, en duidelijk toonde het dat de schrijver iemand was, die aan het talent eener gemakkelijke schriftelijke voordracht een geest van onderzoek paarde, die zich niet licht door moeite en bezwaren liet afschrikken. In het voorjaar van 1871 ondernam hij de voorgenomen reis naar Noord-Amerika, voornamelijk om ter plaatse zelve te beoordeelen of zijn voornemen om het vaderland en de oude wereld te verlaten en eene betere, naar zijne levensopvatting aangenamer toekomst te zoeken in het vrije Noord-Amerika voor verwezenlijking vatbaar zou zijn. Slechts kort, misschien te kort, bleef hij daar vertoeven. In het vaderland teruggekeerd was hij nog meer ingenomen met het Amerikaansche leven, dan toen hij de reis begon, en hoezeer hem kennis en bedrevenheid in landbouwzaken en handel geheel ontbraken, was dit voor hem geen bezwaar om het leven in Holland vaarwel te zeggen en zelfs krachtige pogingen aan te wenden om andere landgenooten tot emigratie naar Noord-Amerika te bewegen. In het najaar van 1871 gaf hij een bondig geschrift uit onder den titel van: *Opwekking tot landverhuizing naar de republiek der Vereenigde Staten van Noord-Amerika* (A.W. Sijthoff te Leiden). Eene enkele zinsnede daaraan ontleend moge zijne toenmalige geestdrift, zijne goede bedoelingen en de drijfveeren zijner handelingen doen kennen. 'Wij hechten voor den lezer

vooral waarde aan cijfers,' zoo schreef hij, 'en die roepen luide genoeg tot den ambachtsman en den landbouwer: trek daarheen en begin een nieuw leven; ontvlucht de doodende concurrentie, den slecht betalenden patroon, de bekrompen, ongezonde woning, den gevaarlijken tijdgeest, die tot genieten aanspoort waar de middelen ontbreken, de oorlogen der vorsten, de grèves der werklieden, het woelen der Internationale. Bereid u een ander te huis, waar gewerkt wordt, niet maar om u den mond open te houden, maar om goed gevoed, goed gekleed en goed gehuisvest te zijn; kies u een tweede vaderland, waar de beginselen van vrijheid en gelijkheid ruimer zijn toegepast, waar allen aandeel hebben aan de behandeling van rgeeringszaken, waar allen tot alle betrekkingen benoembaar zijn, waar ge in de ontwikkeling uwer krachten en gaven en in het volgen uwer goede neigingen niet belemmerd wordt door slender- en jansaliegeest'.

Dadelijk na zijne terugkomst uit Amerika vroeg Obreen zijn ontslag uit den krijgsveld, en nadat hem dit op de meest eervolle wijze, met toekenning van den kapiteinsrang, op 28 October 1871 was verleend, trad hij den 8sten November daaraan volgende ten tweeden male in het huwelijk met Mejuffrouw Maria Adriana Cornelia Speenhoff. Daarna begon hij zich gereed te maken om met zijn gezin te vertrekken naar Noord-Amerika, waar hij eene landbouwonderneming wilde tot stand brengen. In Mei 1872 verliet hij het vaderland en reeds in Januari van het volgende jaar was hij met zijn gezin gevestigd te Santa Rosa in de vallei Sonoma (County Californië). Onder moeilijke omstandigheden werkte hij daar aan de verwezenlijking zijner plannen voor eigen welstand en voor hen, die hem in 't nieuwe vaderland gevolgd waren. Voor zijne vroegere landgenooten bleef hij zijne belangstelling toonen door hen te waarschuwen tegen pogingen, door de Noord-Amerikanen in het werk gesteld, om Nederlandsche landver-

huizers naar Minnesota te trekken. Zijn brief in N° 69 van *het Vaderland*, van 21 Maart 1873, is daarvan de welsprekende getuige.

Hoezeer hij zich door geestesgaven, welwillenden omgang en goede trouw weldra vele vrienden in het onbekende land verworven had, bleek het na korten tijd, dat hij de voornaamste eigenschappen van den Noord-Amerikaanschen pionier miste. Zij, die ter vestiging der landbouw-onderneming met hem kwamen, waren spoedig teleurgesteld en gingen heen, en terwijl hij onder steeds ongunstiger omstandigheden voortwerkte, werden zijne krachten naar lichaam en geest ten laatste zoo hevig aangetast, dat hij den strijd niet langer kon volhouden, zijne onderneming moest opgeven en terugkeeren naar Nederland. Den 20sten December 1876 bereikte hij de ouderlijke woning te Leiden, in zulk een toestand dat zijn levenseinde nabij scheen te zijn. Reeds den 29sten Januari daaraanvolgende legde hij aldaar, na liefderijk verpleegd te zijn door zijne naaste betrekkingen, het moede hoofd ter ruste.

Wel was zijn leven rijk aan vele en groote teleurstellingen; wel doorleefde hij op smartelijke wijze den ondergang zijner schoonste illusiën, zoodra hij met de werkelijkheid der wereld in aanraking kwam, - nochtans bleef hij op waardige wijze volharden in pogingen om door eigen arbeid en inspanning eene goede toekomst zich te openen en voor anderen te zorgen. Dat zijn naam een goeden klank had behouden te midden der bevolking, onder wie hij drie jaren werkzaam was geweest, bleek kort na zijn overlijden uit eene beknopte necrologie, voorkomende in de *Santa Rosa Democrat* van 26 Februari 1877. Na eenige berichten omtrent zijn levensloop en zijne werken wordt daarin getuigd, dat 'Captain Obreen was a man of fine natural attainments improved by education. His Californian friends will cherish a pleasant recollection of him.'

Moge dit eenvoudige levensbericht er toe leiden om menige goede herinnering aan hem ook hier levendig te houden en zijn naam te bewaren in den kring der leden onzer Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde.

Kampen, Januari 1878.

A. POMPE.

Levensschets van Jan Pieter de Keyser.

Op Zaterdag, den 5^{den} Januari 1878, bevond zich een talrijke schare van allerlei rang en stand op de begraafplaats buiten Arnhem om nog een blijk van hulde te geven aan een ontslapene, wiens dood terecht diep en levendig wordt betreurd.

Het zijn niet alleen zijn naaste betrekkingen en tal van vrienden die zijn verscheiden innig beweenen, maar ook allen, die zijn deugden en talenten wisten te waardeeren, gevoelen hoe groot een verlies geleden werd door het afsterven van Jan Pieter De Keyser.

Weinig had ik, die zooveel ouder was dan hij, gedacht, dat ik aan zijn opdracht aan mij om zijn levensschets te geven¹ zou moeten voldoen.

Reeds heb ik getracht aan die roeping, zooveel mijn krachten toelieten, te beantwoorden door op verzoek van De Keyser's vriend, den uitgever van *De Tijdspiegel*, in

1 Te vinden in een gedrukten brief vóór een bundeltje verzamelde schetsen, door De Keyser uitgegeven onder den titel: *Levensvormen*.

het Februari-nommer van dat Tijdschrift een woord te plaatsen bij de beeltenis van De Keyser. Ik neem de vrijheid naar dat levensbericht te verwijzen allen die met de bijzonderheden van zijn leven nader wenschen bekend te worden, welke in deze schets niet allen kunnen worden herhaald.

De Keyser was den 12 Juli 1818 te Rotterdam uit burgerouders geboren.

Bestemd voor het leeraarsambt in de Nederlandsche Hervormde kerk, voleindigde hij, na behoorlijke voorbereiding, zijne studiën aan de Utrechtsche Hoogeschool.

Dáár gaf hij reeds een proeve van zijn ontwaakten lust om zijn wiken op letterkundig gebied uit te slaan door het vertalen van *Jordan's* werk, hierachter nader omschreven.

Tijdens hij proponent was, van 1842-45, zat hij niet stil, maar verrijkte onze letterkunde met een vertaling van *Bretschneider's kerkhervorming in Duitschland*.

Den 18 Juni 1845 in het huwelijk getreden met mejuffrouw Louise Maria Kramer, werd hij den 6 Juli van dat jaar te Varseveld als predikant bevestigd.

Spoedig bleek het aldaar wat er van hem niet alleen als kanselredenaar, maar ook als strijder voor licht en vrijheid was te wachten.

In 1849 verliet hij zijn eerste gemeente om zich aan die van Noordeloos te verbinden.

Slechts twee jaren mocht men dáár den prediker bezitten, die zijn licht steeds helderder liet schijnen, en het zwaard des geestes krachtig zwaaide tegen het obscurantisme en fanatisme, allermeeest tegen huichelarij en eerloosheid.

Daarop volgde hij een roeping naar Oudewater, waar men te spoedig het gemis moest betreuren van den man, met zulke uitnemende gaven des verstands en groote eigenschappen van het hart bedeed, om hem af te

staan aan Arnhem's gemeente, wie het voorrecht te beurt viel den bezielenden redenaar, den vrijzinnigen leeraar, den nauwgezet trouwen herder, den genialen mensch meer dan vijfentwintig jaren te bezitten.

Doch wij schetsen hier niet zoo zeer het beeld van den predikant De Keyser. Wie hij was als zoodanig, heeft zijn vriend, D^r. L.H. Slotemaker, die meer dan twaalf jaren zijn ambtgenoot was in Arnhem, uitgesproken en beschreven¹ met een warmte en gloed, die getuigt hoe hoog zijn hart hem waardeerde, met een nauwkeurigheid, die bewijst met hoeveel ernst hij die taak - het schetsen van zulk een beeld - opnam, met een waarheidsliefde, die den stempel draagt, dat hij de verzoeking heeft weerstand geboden om den grooten, maar zoo bescheiden en nederigen man na zijn dood te bewierooken. In dat woord vinden wij De Keyser voorgesteld als profeet, overal, zoo binnen als buiten de kerk, aan den dienst van het reine en verhevene, van het goede en groote zich wijdend; overal, op den kansel, in het catechiseervertrek, aan het ziekbed en waar men hem als raadsman om licht en leiding vroeg.

Is het aan ons hier meer bijzonder opgedragen, van De Keyser's letterkundigen arbeid en daarmee van zijn verdiensten op dat gebied melding te maken, die arbeid stond in zulk een nauwe betrekking tot zijn geheele persoonlijkheid, dat wij de laatste van den eersten niet kunnen afscheiden. Zijn geschriften zijn hem niet doelloos uit de pen gevloeid of waren slechts de vruchten van zijn rijke phantasie, maar alles wat hij schreef had een *tendenz*

1 Een woord ter nagedachtenis van J.P. de Keyser, in leven predikant te Arnhem, uitgesproken in de groote kerk te Arnhem op 6 Januari 1878, en de toespraak bij zijn graf door Dr. L.H. Slotemaker, predikant te Arnhem. Arnhem, firma Stenfert Kroese & van der Zande.

en moet als zoodanig beschouwd en gewaardeerd worden.

Al vroeg had hij een oog voor de behoefte van het kind aan afwisseling, en *Fuhri's Groot Prentenboek*, dat hij met zijn vriend Kindermann bewerkte, verscheen om de jeugd aangenaam en nuttig bezig te houden.

In dienzelfden tijd gaven zijn brieven, die hij in *Flora* schreef, reeds te kennen wat er in zijn ziel sluimerde, dat later in volle kracht ontwaakte: zijn belangstelling in en zijn toewijding aan het onderwijs en de opleiding der vrouw.

Een der groote verdiensten van De Keyser's letterkundigen arbeid is, dat hij daarbij steeds op de behoeften van zijn tijd het oog had.

Wat hem als theoloog belangrijk en wetenswaardig toescheen van buitenlandsche schrijvers, ontging zijn aandacht niet, en om dat voor velen toegankelijk te maken, richtte hij het *Repertorium voor Buitenlandsche Theologie* op, waaraan hij zelf een der ijverigste medewerkers was.

Vond de Nederlandsche auteur dikwijls weinig gelegenheid of aanmoediging om zijn opstellen onder de oogen van het publiek te brengen, De Keyser gevoelde welk een schade zijn landgenooten daardoor leden, en het plan, in zijn helder en scherpziend brein ontworpen, werd verwezenlijkt toen hij het Maandschrift *Nederland, prosa en poëzie van Nederlandsche auteurs*, in het leven riep en daardoor zooveel voortreffelijks van vele letterkundige corypheeën bijeenhield en aan de vergetelheid onttrok.

Toen de *Nederlander* de groene vaan ophief, en daarmede, naar De Keyser's meening, het licht dreigde te dooven en de vrijheid aan banden te leggen, liet hij de *Morgenster* verrijzen, een Week- en Maandschrift *ter bevordering van het levend Christendom*. Niet door strijdlust werd hij daartoe aangevuurd, maar omdat hem hierdoor de gelegenheid gegeven werd om er op te wijzen, dat niet alleen het kerkelijk, maar ook en bovenal het huise-

lijk, het maatschappelijk en het letterkundig leven doordrongen moet worden met den zuurdeesem van het Evangelie, dat niet door strijd over zijn inhoud, of wat een kerk daaromtrent bepaalde tot zijn recht komt, maar wel door ernstige toepassing er van op het leven.

De Keyser was protestant in den vollen zin des woords, en toen de eerst gelaakte, maar later gerechtvaardigde Aprilbeweging van 1853 ontstond, vatte hij niet alleen de pen op om de worsteling van het Protestantisme tegen de herstelling der hiërarchie in het licht te stellen, maar nam hij ook een werkzaam aandeel aan die worsteling door als medestichter op te treden der Evangelische Maatschappij, wier ziel en leven hij gedurende een reeks van jaren was.

Geen onverdraagzaamheid deed hem zich scharen in de voorste gelederen van wie voor waarheid, licht en vrijheid streden, waar en door wie ook belaagd, maar wel heilige overtuiging dat het zijn roeping was niet moedeloos te rusten waar de inspanning van al zijn krachten gevorderd werd.

Waar hij ook optrad om voor de hoogste belangen der menschheid en van ons volk bovenal zijn bezielend woord te laten hooren, daar greep hij met zijn redenaarstalent zijn hoorders in de ziel, schudde hij met overweldigende kracht de gewetens wakker en sleepte hij onwederstaanbaar ook hen mede, die, zijn wijze van spreken nog niet kennende, eerst zich stootten aan zijn zonderlinge uitvallen en bijtend betoog soms - en dat alles door de macht van zijn woord.

De Keyser heeft geen geleerde en wijsgeerige boeken geschreven, maar wat hij schreef was goed doordacht, scherp onderzocht, met den hem eigenaardigen critischen blik gepeild en vrij van alle oppervlakkigheid.

Getuige daarvan zijn *Wartburg*. Die grijze veste werd hem een middelpunt van ernstig geschiedkundig onderzoek, en met zijn schrijverstalent laat hij ons met hem bepeinen, gevoelen, genieten, wat hij zelf er bepeinsd, gevoeld en genoten had gedurende zijn herhaalde bezoeken.

Welk een edele geest er in zijn *Menschen Zoon* (twee bundels, verzameld uit zijn *Stichtelijke overdenkingen* en belangrijk aangevuld) doorstraalt, welk een schat van gedachten daarin is neêrgelegd en hoe hij zich ook daarin doet kennen als de machtige kampstrijder tegen dwaling, vooroordeel en bekrompenheid, moet ieder, die er kennis meê gemaakt heeft, ongetwijfeld toestemmen.

Bewonderen wij in vele zijner geschriften zijn diepe menschenkennis, zijn omvangrijke grepen uit het leven, zijn van vernuft tintelende karakterstudiën, - voor het goede in de maatschappij en onder de menschen had hij een even open oog, als voor maatschappelijke gebreken en menselijke ondeugden.

Genoot zijn hart als hij het eerste opmerkte, de laatste ontgingen zijne geeselslagen niet. Lei hij de wondeplekken des maatschappelijken levens bloot, en openbaarde hij zijn ziekteverschijnselen, stelde hij het kwaad en de ondeugd ten toon, hoogen ernst wisselde hij af met gevoelige speldenprikken, geestigen humor met bijtend sarcasme of bitteren spot.

Men heeft hem daarom vaak voor ‘scherp’ uitgekreten, maar 't was een scherppte, zooals ik die in mijn woord bij zijn beeltenis aanduidde, tegen alles wat laag en verachtelijk is, scherppte tegen valsheid en bedrog, hoogmoed en geveinsdheid en al wat zonde is. Tegen het kwaad toornde hij, niet tegen den ongelukkig afgedwaalde, gestruikelde en gevallen.

Welk een aanwinst het voor de Nederlandsche letterkunde was, dat hij in 1857 de redactie van *De Tijdspie-*

gel op zich nam, bewijst de steeds toegenomen opgang van dat Tijdschrift, dat door menige zaakrijke pennevrucht van zijn hand verrijkt werd, en waarin men zijn geestig vernuft telkens in het *Suum cuique* herkennen kon.

Nog bewees hij der letterkunde geen geringen dienst door zijn uitgave van *Neêrland's Bibliotheek*, waarin hij oorspronkelijke romans, schetsen en verhalen van hedendaagsche auteurs verzamelde.

Zijn rusteloos werkzame geest, die steeds met den tijd woekerde en in de behoeften van zijn tijd indrong, vestigde zich, allengs helderder, op het onderwijs in het algemeen en meer bijzonder op dat van de vrouw, wie, naar zijn overtuiging, onrecht werd aangedaan. Het was te veel voorbijgezien, dat zij de kweekster voor een krachtig Nederlandsch volksleven kon worden. En niet zoodra had het denkbeeld post gevat in zijn ziel, of hij werd, gesteund door gelijkgezinden als hij, de schepper van de Arnhemsche Kweekschool voor Onderwijzeressen, die in nadruk zijn geesteskind werd.

Wij zwijgen van de geestkracht, die hij daar onafgebroken moest aanwenden, het met onwrikbaren wil overwinnen van tal van bezwaren aan de oprichting dier Kweekschool verbonden, maar verheugen ons dat de onverdroten arbeider aan dat grootsche werk is mogen heengaan in zijne ruste met den dank van honderden vrouwen, die als degelijk ontwikkelde onderwijzeressen in School en Huisgezin een haar waardigen werkkring gevonden hebben.

Had hij, behalve elders, die zaak krachtig ondersteund door zijn geschrift: *De Nederlandsche vrouw en haar onderwijs*, opgenomen in zijn *Sprokkeling*, hij ging voort met haar te steunen door de uitgave van: *Een bloemkrans, Leesboek voor meisjesschool en huisgezin*.

Nog een ander grootsch plan rijpte in den schier onuitputtelijken geest van De Keyser. Nog een offer moest er gebracht op het altaar van Neêrland's letterkunde.

Het reuzen- en standaardwerk: *Neêrland's Letterkunde in de Negentiende eeuw. Bloemlêzing, ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde*, verscheen en werd voltooid in 1877, zijn laatste levensjaar.

Dit werk alleen zou hem een eereplaats hebben verzekerd in de rij van Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkundigen.

Waar hij, de man van het volk, welks belangen hem steeds ter harte gingen, bij dien nauwelijks overzienbaren arbeid van uitging, wij hooren het uit die weinige woorden in zijn kort Voorbericht voor het werk: 'Uit vaderlandsliefde geboren wil dit boek vaderlandsliefde wekken, en daarbij den zin voor al wat waar is en goed en schoon.'

Kort is dat Voorbericht, gelijk hij altijd niet meer woorden bezigde dan noodig waren om zijn denkbeelden uit te drukken, terwijl in bijna iederen volzin een gedachte lag opgesloten.

Nog een enkel voorbeeld daarvan uit dat Voorbericht: 'Taal verloren, volk verloren. Met Neerland's taal staat en valt het Nederlandsche volk. Daarom, zal het Vaderland nog een toekomst hebben, houde het volk zijn taal in eere, leere het zijn letterkunde kennen, verstaan, waardeeren.'

'Dat er nog edele en grootsche gedachten leven in ons volk, wilden we doen zien. Dat we nog niet behoeven te wanhopen aan Nederland, daarvan wilden we ons overtuigen.'

Zijn vele hier en daar verspreide geschriften, waaronder ook die op de politiek en de burgerplichten betrekking hebben, kunnen we hier niet alle vermelden. Meer richtte hij in het Voorbericht van *Neêrland's Letterkunde* een zijner laatste woorden tot het volk, toen hij, 'de afgemartelde lijder', zooals hij zich zelf noemde, voor het laatst tot herstel zijner uitgeputte levenskrachten zich te Samaden (Engadin, in Zwitserland) bevond; dáár nam hij nog eens de pen ter hand om in de Levensberichten van de

afgestorven medeleden der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde het beeld te schetsen van zijn fieren, vromen en vroeden, zoo helder denkenden en warm gevoelenden vriend J.C. Kindermann.

We vernamen het: De Keyser's geschriften staan in nauwe betrekking tot zijn persoonlijkheid, ja, zijn er de uitdrukking van. En zoo mocht ik dan aan deze mededeeling wel den titel van Levensschets geven.

De Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde nam hem in 1853 onder hare leden op, en de Koning der Nederlanden vereerde hem in 1876 met het kruis der Orde van den Nederlandschen Leeuw, welk bewijs van erkenning zijner verdiensten honderden zijner vereerders toejuichten.

Op den eersten dag dezes jaars ontsliep De Keyser.

Aan de zijnen ontviel een geschat echtgenoot en vader, een gewaardeerd aanverwant; aan het Vaderland een uitstekend burger; aan het volk een warm volksvriend; aan zoovelen een wegwijzer, een raadsman, een deelnemend reisgenoot op den levensweg.

Edele, wakkere De Keyser, trouwe vriend! ik heb getracht aan uw verlangen te voldoen en met zwakke trekken gepoogd uw beeld te schetsen.

Gij allermeeft waart overtuigd, dat gij niet zonder gebreken waart, als niemand onzer.

Maar in onze herinnering van u blijft gij leven als de man van karakter, die steeds bij het woord de daad voegde, en in alles en te allen tijde toonde te zijn een man uit één stuk.

A.H. VAN DER HOEVE.

Keppel, Mei 1878.

Lijst der Geschriften van J.P. de Keyser.

1839. De Jezuïtenorde, haar oorsprong en rigting, bedoeling en leer. Uit het Hoogd. van S. Jordan, door J.P. de Keyser. Amsterdam, Gebr. Diederichs.
1843. Geschiedenis der Kerkhervorming in Duitschland, vrij naar het Hoogd. van Bretschneider, door J.P. de Keyser. Utrecht, van Dorp en Heringa.
1848. Omnibus. Nederlandsch Prentenboek, door J.C. Kindermann en J.P. de Keyser. 's Gravenhage, Fuhri.
1849. J.P. de Keyser. De zendingzaak, de zaak voor onzen tijd. Utrecht, W.H. van Heyningen.
1849. De apokryfe Evangeliën, benevens de geschiedenis der Apostelen van Pseudo-Abdias, volgens de uitgaven van Fabricius, Thilo en Norberg, overgezet en met inleiding en aanteekeningen voorzien, door J.P. de Keyser. 's Hage.
1852. R. Morier. Geen volksheil zonder Christendom. Een woord aan volken en regeringen. Met een Voorbericht door J.P. de Keyser. Oudewater, A.J.A. Roldanus.
1852. Werkelijk leven en nijverheid in het licht des Christendoms, door J.P. de Keyser. Arnhem, G.W. van der Wiel.
1853. J.P. de Keyser. De worsteling van het Protestantisme tegen de herstelling der hiërarchie. Arnhem, G.W. van der Wiel.
1854. J.P. de Keyser. Geloofsversterking. Stichtelijke overdenkingen. Arnhem, G.W. van der Wiel.
1855. J.P. de Keyser. Blikken in en op den mensch. Drie Voorlezingen. Arnhem, D.A. Thieme.

1855. Charis. Proza en poëzie van Nederl. auteurs, door de Keyser verzameld en uitgegeven, geheel ten voordeele van de noodlijdenden door den watersnood in Gelderland. Arnhem, G.W. van der Wiel.
1860. J.C.L. Gieseler. Kerkelijke geschiedenis van den jongsten tijd. Uit het Hoogd. vertaald door J.P. de Keyser. Utrecht, Post Uiterweer & Co.
1860. J.P. de Keyser. De Zoon des menschen. Beschouwingen over Christus en Christendom. Eerste bundel. Arnhem, D.A. Thieme.
1861. Zondagsboek voor het Christelijk gezin, ten gebruike bij den Evang. Volksalmanak, door H.A.C. Denier van der Gon en J.P. de Keyser. Arnhem, G.W. van der Wiel.
1861. J.P. de Keyser. Uit het leven. Drie voorlezingen. Arnhem, D.A. Thieme.
1862. J.P. de Keyser. De Wartburg, 2 Dln. - Van dit werk verscheen ook een volksuitgave in de Ev. Bibliotheek der Evang. Maatschappij. De derde druk 2 Dln. in 1866. Arnhem, D.A. Thieme.
1863. J.P. de Keyser. De Zoon des menschen. Tweede bundel. Arnhem, D.A. Thieme.
1864. Een steen voor Schoonoord's kerk, aangeboden door Ernestine. Lectuur, bijeenverzameld door J.P. de Keyser. Assen, J.O. van Houten.
1865. J.P. de Keyser. De kerk, leidsvrouw tot humaniteit. Een tijdvraag beantwoord in drie leerredenen. Arnhem, D.A. Thieme.
1865. J.P. de Keyser. Levensvormen, verzamelde schetsen. Arnhem, D.A. Thieme.
- 1865-69. Neêrland's Bibliotheek. Oorspronkelijke romans, schetsen en novellen van hedendaagsche auteurs, op nieuw uitgegeven door J.P. de Keyser. Tien deelen. Arnhem, D.A. Thieme.
1871. J.P. de Keyser. Een bloemkrans, Leesboek voor meisjesschool en huisgezin. Arnhem, D.A. Thieme.
1872. J.P. de Keyser. Sprokkeling. Arnhem, D.A. Thieme.
1877. J.P. de Keyser. Neêrland's Letterkunde in de Negentiende eeuw. Bloemlezing, ten gebruike bij de beoefening onzer Letterkunde. 2 Dln, inhoudende 1975 bladzijden. 's Hage, D.A. Thieme.

Bovendien vele boekbeoordelingen en losse stukken, vooral in *De Tijdspiegel*, onder meerdere een reeks artikelen over het onderwijs der vrouwelijke jeugd. Hij is ook redacteur geweest van de volgende periodieke werken:

Repertorium voor Buitenlandsche theologie. Utrecht 1848-52.

Nederland, proza en poëzie van Nederlandsche auteurs. 1-5 jaargang, 13 Dln. Utrecht, 1849-53.

De Morgenster, Weekblad (Maandschrift) ter bevordering van het levend Christendom, 9 Dln. Arnhem 1852-54.

Nieuwe Boekzaal (met R. Bennink Janssonius). Arnhem 1853-56.

Het Brood des levens (met A.H. van der Hoeve), 4 Dln. Doesburg 1856-59.

De Tijdspiegel van 1857 af.

Christelijk Album. Arnhem 1865-70.

Het Morgenlicht (later vervolgd met Dr. L.H. Slotemaker). Arnhem 1858-70.

Levensschets van H.M.C. van Oosterzee.

Hendrik Marinus Christiaan van Oosterzee, gestorven te Haarlem 8 Nov. 1877, emeritus Predikant van Oirschot in Noord-Brabant, heeft, behalve eene door hem vervaardigde *Lijst van Geschriften*, ook, als bron zijner Levensbeschrijving, achtergelaten eene *Schets van mijn leven*.

Die schets is tamelijk uitvoerig en zeer getrouw. Ik meen dus niet beter te kunnen doen, dan, in plaats van het door hem geschrevene geheel en al te gaan omwerken, hemzelf te laten spreken en dus, behoudens enkele bijvoegselen en eenige door .... aangeduide uitlatingen, hier eenvoudig te geven zijne

AUTOBIOGRAPHIE.

‘Die de eer had, lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te zijn, geniet na zijn overlijden de eer eener biographie. Dikwijls zijn deze Levensbeschrijvingen onschatbare bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, maar dikwijls ook kunnen zij niet veel meer behelzen dan: ‘hij leefde, nam een vrouw en stierf;’ t zij, omdat van den afgestorvene niet veel

meer te zeggen viel, 't zij, omdat zijn biograaf niet op de hoogte was van de taak over welke hij zich ontfermd had, 't zij door andere oorzaken.

Om het dengene, die mijnen naam plaats en zal in de verzameling Levensbeschrijvingen, gemakkelijk te maken, zal ik hier eenige gegevens voor hem opteekenen, aan hem overlatende het gebruik dat hij er van maken zal. Van mijne uitgegeven schriften heb ik eene Lijst opgemaakt, waarbij eenige Aanteekeningen.

Ik zou kans zien om mijne levensbeschrijving tot een hoogst leerzaam boek te maken, waarin het niet ontbreken zou aan belangrijke wenken ten opzichte van opvoeding, onderwijs, beroepskeuze, en wat dies meer zij. Maar dan zou ik moeten treden in bijzonderheden, die voegzamer in de vergetelheid worden begraven; dan zou ik namen moeten noemen, die het beter is te verzwijgen. Ook dan nog zou ik veel leerzaams kunnen te boek stellen ten opzichte van het verband tusschen mijn maatschappelijk, huiselijk, letterkundig en inwendig leven. Maar ook daarvan zie ik af. .... Dit ééne slechts: uit mijn leven en lot laat het zich verklaren, dat eensdeels de meeste mijner schriften slechts weinige bladzijden beslaan en anderdeels zich op zoo veelzijdig gebied bewegen..... Onder het schrijven valt mij in, hoe men al licht zou kunnen denken, dat er wonders wat achter stak, dat ik zoo velerlei en meest korte stukjes in het licht gaf. Dat is zoo niet. 't Heeft oorzaken in mijn aanleg en mijn letterkundige loopbaan.

Ik was vlug, maar daardoor wel eens vluchtig; aan assidueit heeft het mij altijd ontbroken. Ik moest afwisseling hebben; en daarbij was er meer dan ééne omstandigheid, die dezen aanleg in de hand werkte. Op mijne eerste standplaats leefde ik, vooral in den winter, zeer geïsoleerd. Daar ik gaarne las, en het mij aan genoegzame middelen ontbrak om veel boeken te koopen, knoopte

ik betrekking aan met de Letteroefeningen tot het recenseeren. Dat heb ik volgehouden van 1831 tot 1875, toen het Tijdschrift ophield. Daardoor kreeg ik van lieverlede allerlei boeken in handen, en maakte van zelf kennis met eene menigte uiteenlopende onderwerpen. Daarbij kwam dat ik, eenmaal aan dit Tijdschrift verbonden, en de dertig of veertig eerste jaargangen voor een kleinigheid gekocht hebbende, er mij op ging toeleggen het geheel compleet te hebben, zooals mij dan ook bij gedeelten gelukte. Nu had ik in dat Tijdschrift alleen eene bibliotheek, waaruit ik veel en velerlei wetenswaardigs putte, maar ook een: *van alles wat*.

In later jaren kwam daarbij, dat ik een der voornaamste medearbeiders werd aan Sijthoff's nieuwe bewerking van Nieuwenhuis' Woordenboek (van de C af); dit bracht mij opnieuw in aanraking met allerlei onderwerpen. Zoo kreeg ik van lieverlede eene algemeene (zoo niet kennis van, dan toch) bekendheid met eene menigte uiteenlopende zaken, waardoor ik doen kon wat anders voor één mensch moeilijk zou zijn: het opzicht te hebben over en belast te zijn met het bijwerken en vertalen van het in de latere uitgaven van 'Das Buch der Erfindungen, Gewerbe und Industrien' opgenomene, als ook om zoo vele artikelen in de Navorscher te schrijven.

Doch ik dien mijne Biographie te beginnen.

Ik was de oudste zoon (geb. 29 Aug. 1806) van Wouter Leonardus van Oosterzee, A.L.M. Phil. Doct. en Pred¹. te Brakel¹, en Jacoba Laurentia Beudt. Toen ik vier jaren oud was, vertrokken mijne ouders naar St. Philipsland, waar mijne moeder al spoedig (5 Maart 1811) overleed. Ik beklaag ieder kind, dat vroeg zijne moeder verliest. Die geen moeder gehad heeft, heeft geen jeugd

1 Overleden in 1860 te Goes, waar hij Predt. was sints 1821.

gëhad. Ik had twee jongere zusjes, waarvan de oudste het ouderlijke huis verliet om bij de familie van Royen in den Haag (verre familie van ons) te worden opgevoed. De jongste was van beperkte geestvermogens en drie jaren jonger dan ik, zoodat ik er weinig aan had. Het spelen met de dorpsjeugd werd mij bijna nooit toegestaan. Daar nu mijn vader met een meid huisde, had ik weinig vroolijks, want mijn vader was een doorgeleerd, hoogst scherpzinnig en daarbij welwillend man, maar hij ging op dat eenzame, afgezonderde eilandje (hij noemde het later altijd zijn Patmos) zwaar gebukt onder het verlies mijner moeder. - Speelgoed had ik niet en had er ook lang groote vrees voor. Ik herinner mij, dat ik eens een trom (voor speelgoed een grooten!) gekregen had. In mijne onervarenheid spande ik de snaar te sterk, zoodat ze brak. Ik werd in een afzonderlijk vertrek gesloten en kreeg dáár eten; hoelang dat duurde weet ik niet meer, maar wel, dat ik, toen de straftijd om, en ik in genade aangenomen was, zoo vreeselijk bang was om iets aan een stuk speelgoed te breken, dat ik een ander voorwerp, dat eene tante eens voor mij medebracht (ik weet niet meer wat), niet eens durfde aanraken en volstrekt geen speelgoed meer begeerde, zoodat al mijne recreatie zich bepaalde tot prentenkijken. De niet groote en bovendien theologische bibliotheek van mijn vader bood daartoe weinig aan; alleen bezat hij een exemplaar van de oude, groote bijbelverklaring van Patrick, Polus en Wells, waarin een vroeger eigenaar honderden van allerlei bijbelsche platen had ingevoegd.

Leeren moet ik nog al goed gedaan hebben; dat ik ten minste vóór den dood mijner moeder lezen kon, bleek mij later uit een van hare hand gevonden brief.

In 1815 werd mijn vader naar Zonnemaire beroepen, en hertrouwde daar in 1816 met L. Moolenburgh. Hij onderwees mij in schrijven en rekenen, wat later ook in Latijn, Grieksch en Wiskunde. Fransch en Nederduitsch

eerde ik een tijdlang bij zijn nabuur, Ds. van Exter te Noordgouwe. In het voorjaar van 1821 werd mijn vader te rade mij naar de Latijnsche school in het naburige Zierikzee te zenden. Indien daarmede bedoeld werd, dat ik meer zou leeren, is het plan totaal mislukt wat het rectorale onderwijs aangaat, maar voor mijne beschaving was de leiding van de moeder des rectoris C.J. van de Palm zeer nuttig, en het aemuleeren met commilitones had ook op mijne vorderingen eenen niet onbelangrijken invloed..... In Sept. 1823 werd ik tot de Academie gepromoveerd, niet zonder ruimen lof.

Ik vertrok naar de Utrechtsche Academie als student in de Theologie. .... Het schijnt van zelf gekomen te zijn, dat ik met twee mijner Zeeuwsche schoolmakers als theologant naar Utrecht ging. Ik herinner mij niet, ooit mijne toestemming tot die keuze te hebben gegeven, wel weet ik nog, dat mijn vader met mij over studievakken enz. sprak. Ik had geen trek naar de Academie; voor theologie voelde ik geen sympathie. Medicijnen - ik had toen reeds (wat mij altijd is bijgebleven) eene onoverwinnelijken afkeer van en vrees voor lijken. Rechten - daarop antwoordde mijn vader altijd: 'men kan er wel een scheepslading van naar Amerika zenden.' Letteren behaagde mij niet, en, ofschoon ik te Zierikzee mathematisch onderwijs had genoten van den, als leermeester der Wiskunde, onovertreffbaren J.A. Dompeling (van 15 Jan. 1815 tot Aug. 1822 Predikant te Zierikzee, waarna hij als Professor naar Deventer vertrok), en ik in de Wiskunde wel lust had, voor afzonderlijke studie in de vijfde faculteit was toen geen uitzicht. Ik was, toen ik van de Latijnsche school kwam, liefst op een Notaris-kantoor besteld geworden, maar waarom mijn vader dat niet inwilligde, weet ik niet. Ofschoon ik voor theologie geen sympathie voelde, was er toch in het predikantsambt iets dat mij aantrok: nl. dat ik op mijn drie en twintigste jaar mijn eigen

brood zou kunnen eten. .... Ik werd dan theologant, maar zonder den waren lust voor het vak en passief daaromtrent, heb ik op mijn tijd mijne examens gedaan en de studiën gevolgd. Volkomen juist was dus de berisping, die Heringa mij eens, bij het begin van mijn laatste studiejaar, toevoegde: ‘Gij gaat achteruit. Toen gij in de propaedeutica studeerdet, behaaldet gij den lof uwer leermeesters. Toen gij bij ons kwaamt, studeerdet gij het eerste jaar *eximie*, het tweede *egregie*, het derde *bene*; wat moet het nu worden? Zult gij met *mediocriter* van de Academie gaan?’ - Ik durfde niet zeggen wat mij op het hart lag: ‘het ontbreekt mij aan lust voor de theologische studie.’ Ik trachtte er slechts te komen, hopende op vergoeding, indien ik als prediker (zegge: openbaar spreker) *telle quelle* eenigen opgang maakte, en met het meisje mijner keuze zou verbonden zijn. Verder zag ik niet en vooral ook niet dieper, want in het gemoedelijke element, voor een predikant zoo noodig, had ik nooit een blik geslagen. Dat was niet mijne feil alleen, maar het was eene feil van dien tijd; opgang maken als prediker was der meesten ideaal, de ernstige zijde der zaak (s.v.v.) werd te veel verward met eene orthodoxe richting, die een fatsoenlijk student beneden zich rekende. Kunstig schetsengeknutsel was de hoofdzaak der homiletiek, en naar ‘mooi preken’ regelden zich de nominatiën en beroepingen, ook in de steden. Hoogere eischen waren mij althans niet bekend.

Geen hart dus hebbende voor de theologische studie, maar toch geen bepaalden afkeer van het predikambt meer gevoelende (vooral toen mijne studenten-preken nogal met bijval gehoord werden), deed ik mijn proponentsexamen en trad, na een beroep te hebben aangenomen, met mijne lieve Clasina Geertruida Uyttenhooven in het huwelijk. Terwijl ik dit schrijf (1877) is zij zevenenveertig en een half jaar lang mijne levensvreugde, mijn levenssteun. .... Zij is de grootste zegen, ooit door mij genoten.

Den 10^{den} Januari 1830 werd ik door mijn vader te Elkerzee, op het eiland Schouwen, bevestigd met Jos. I:7-9; en deed mijne intrede met Openb. III:20-22. Bijna vijftien jaren lang heb ik te Elkerzee veel goeds genoten. Ik was er in de nabijheid van Brouwershaven, de standplaats van mijnen schoonvader Adr. Uyttenhooven; van dien schranderen, opgeruimden man heb ik veel geleerd, en zijne vrouw, Ida van Cuilenborgh, was mij een paar jaren een liefdevolle moeder. ....

De illusiën van opgang en promotie verdwenen; ik begon zeer naar verplaatsing te wenschen, omdat wij reeds vier kinderen hadden, en het onderwijs te Elkerzee zeer slecht was. Welkom was het mij daarom, door tusschenkomst van mijnen getrouwen vriend Prof. J.F. van Oordt, eene beroeping te ontvangen naar Oirschot, in Noord-Brabant, waar eene goede Protestantsche kostschool was. Den 27sten Oct. 1844 preekte ik te Elkerzee afscheid met Matth. XXVIII:20. Te Oirschot werd ik 10 Nov. bevestigd door mijnen vader met Joh. XVII:17-21, en deed intrede met Eph. IV:15.

Bijna vijftien jaren had ik gediend in eene landgemeente, die mij en mijne vrouw genegen was, en bij welke geen zweem bestond van intriges. Onze conversatie met ambtsbroeders en vrienden, waaronder de uitgebreide familie mijner stiefmoeder, was onder gulle, goede Zeeuwen geweest. Wij hadden nooit 'op ons tellen te passen.' Argeloos kwamen wij dus te Oirschot; daar was eene partij die liever een ander had gewenscht. .... Wij hebben er dus veel onaangenaamheid te verduren en te verduwen gehad. Stoffelijke oorzaken werkten mede; bovendien was de classicale vergadering van Eindhoven volbloed modern.

Toen ik nu, na den dood van Ds. G.J.C. Harmsen.... te Valkenswaard, als secundus in het provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant was opgetreden, deed men

geen recht aan mijne *liberale*¹ richting, maar verkoos mij uit moderne eenzijdigheid niet: dit was mij eene zware grievende, er kwamen onaangenaamheden in de Gemeente bij².... en ik vroeg mijn Emeritaat; ik trad te Oirschot den 28sten Juli 1872, voor het laatst op doch met geene afscheidsrede, en vestigde mij 1 Aug. te Haarlem, omdat mij daar uitzicht geopend was op het huisvesten van leerlingen der Hoogere Burgerschool, die ik echter slechts twee gehad heb³.

Wat overigens mijn letterarbeid betreft, verwijs ik naar de bijgevoegde Lijst mijner uitgegeven schriften. .... In 1840 werd ik lid van het Zeeuwsch Genootschap; in 1845 van het Noord-Brabantsch, dat mij in 1847 tot corresponderend lid, later tot medebestuurder, en, bij mijn vertrek uit de provincie, tot honorair lid benoemde. In 1854 werd ik lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde en in 1859 Membre d'honneur van de Cercle artistique, littéraire et scientifique te Antwerpen.

Onze nog in leven zijnde kinderen zijn:

Wouter Leonhardus, geb. 17 Febr. 1831 gehuwd en te Antwerpen woonachtig; Ida Johanna Cornelia, geb. 17 Juni 1836, gehuwd geweest met B.P. de Jong te Oirschot; Lena Jacoba, geb. 11 Febr. 1839; Anna, geb. 16 Maart 1842 gehuwd; Louisa Debora, geb. 4 Maart 1845; Dirk Jacobus, geb. 2 Juni 1847, eerst Officier van administratie bij de Marine, thans Luitenant-Kwartiermeester bij het Oost-Indische leger, gehuwd; Joan Frederik Nicolaas, geb. 7 Nov. 1850 (naar mijnen vriend van Oordt genoemd), eerst Luitenant ter zee, thans Oost-Indisch Ambtenaar, gehuwd.'

1 *Liberale*: hij bedoelt Groninger, of *soi disant* Evangelische.

2 o.a. werd zeer tegen den zin van v.O. besloten dat de Gemeente voortaan zelve den kerkeraad zou samenstellen.

3 Lang geleden, 1849, had v.O. den eenigen zoon van Mr. S P. Lipman één jaar bij zich in huis gehad.

Tot zooverre de eigenlevensbeschrijving van H.M.C. van Oosterzee. Ik heb er maar weinig aan toe te voegen en zal op den tekst geen *commentarius perpetuus* leveren. Wat de afgestorvene min oorbaar achtte uit te pluizen, blijft best ook door zijn beschrijver omhuld. En wat aangaat eene volledige karakterschets en de beschrijving der ontwikkeling van den persoon, onze van Oosterzee heeft niet zoo grooten invloed uitgeoefend op het maatschappelijk leven, of wat men noemt, op de wereld, dat het in 't licht stellen van zijn leven en werken raadselen oplossen en gewichtige vragen beantwoorden zou, in één woord, dat het de moeite zou loonen.

Van Oosterzee toch was meer een veel-schrijver envertaler, dan een schepper van nieuwe denkbeelden, die de menschheid eene groote schrede vooruitbrengen op den weg der ontwikkeling en volmaking. In zijne dorpspastoriën opgesloten, worstelende, zooals honderden, met vele levensbehoeften en een armzalig traktement, was werken en schrijven voor hem minder nog een lust dan een plicht, meer eene noodzakelijkheid dan vrije keuze. Zijn groot gezin en de groote en moeilijk te bevredigen eischen van het werkelijke leven, deden zijne pen zoo vlug over het papier vliegen, waardoor hij een schat van lettervruchten uit het buitenland voor Nederland heeft genietbaar gemaakt, welke zonder hem misschien nooit tot onze kennis gekomen was. - Zóó zou men, gelijk Sue eene verdediging der zeven hoofdzonden heeft geschreven, ook eene pleitrede kunnen houden tegen den overvloed, en vóór de armoede en het gebrek! Zeker is het althans, dat, hadden de Predikanten niet gewoonlijk voor echtgenoot en kinderen te zorgen; en werden ze niet, wat hunne bezoldiging betreft, meestal tot half hongerlijden veroordeeld; zulk een stortvloed van vertalingen zich over ons land niet zou uitstorten, of uitgestort hebben; terwijl nu, sinds de Hervorming in ons Vaderland werd inge-

voerd, 'het onafgebroken geklepper van de hollandsche vertaalmolen, waarin zoo zelden goed meel gemalen wordt' bijna onophoudelijk wordt gehoord. Deze aanhaling uit de Gids (Octob. 1869 blz. 138.) geef ik hier, zonder ze daarom op van Oosterzee's vertalingen, die vele zijn, van toepassing te willen maken. Integendeel houd ik het er voor, dat hij zeer gelukkig was in de keuze der stukken, die hij in onze taal overbracht, evenals in de wijze waarop hij dat deed.

Het bekende gezegde: 'Men kan zich wel zalig, maar niet rijk preeken' is de ondervinding van velen en was ook die van onzen van Oosterzee. Eere den man die met zijne gaven woekerde, om ten minste in den nood van zich en de zijnen, op eene betamelijke wijze, te voorzien, en die, behalve dit, door zijne overvruchtbare pen het genoegen en de kennis van velen mocht vermeederen, al kwam dan ook de grootste geldelijke winst niet in zijne, maar in anderer beurs terecht.

Dat van Oosterzee niet, wat men noemt 'met hart en ziel' Predikant was, getuigt hij zelf, en als ik deze zijne verklaring logenstrafte, zouden anderen mij logenstraffen; wij kunnen ze dus wel voor waarheid aannemen. Maar waarom dan ook Predikant geworden; - als de ware ambitie er voor ontbrak, als het niet de waarachtige levenskeuze was, als hij er de heilige, zoo onmisbare roeping niet toe gevoelde? Ja, waarom? - Deze vraag laat zich gemakkelijker doen, dan beantwoorden. Maar ik weet wel, dat er een woord is van Bilderdijk, dat we op van Oosterzee, en op vele anderen moeten toepassen (in de eerste plaats op Bilderdijk zelven) en dat nog al veel in van Oosterzee's leven verklaart; opklaart ten minste; namelijk: 'Wij zijn, 't geen de *causae determinantes* ons gemaakt hebben, en weten dikwijls niet, wat wij zijn en waarom of hoe wij 't geworden zijn; maar wij zijn 't daardoor met des te beter goede trouw'.

Als ik een eigenlevensbeschrijving lees, is het mij dikwijls alsof ik een oud man hoor vertellen wat in zijn leven den meesten indruk op hem heeft gemaakt; hetzij dat het beuzelachtig, hetzij dat het waarlijk belangrijk was; en hoe hij leeft, vooral in de herinneringen van oude dagen. Toen mijn Vader (Prof. H.W. Tydeman, te Leiden), blind van ouderdom, twee, drie en tachtig jaren oud, eenige 'Fragmenten van herinneringen en opmerkingen uit en aangaande zijn eigen leven' dicteerde (een afschrift hiervan bezit de Leidsche Maatschappij), ging hij veel voorbij wat het nageslacht werkelijk belang zou ingeboezemd hebben, en waarover hij nog wel het een en ander had kunnen mededeelen, wat anderen niet wisten en zeker zoo nauwkeurig niet konden weten; terwijl hij soms vrij lang stilstond bij kleine familie-aangelegenheden, die zelfs toen weinig waarde meer hadden en die nu zeker niemand meer raken.

En zoo is het ook met deze eigenlevensschets van H.M.C. van Oosterzee. - Hij leefde ja, meest op een of ander boerendorp, van de groote wereld afgesloten, en bracht wel den grootsten tijd van zijn bijzonder werkzaam leven excerpeerende en vertalende voor zijn lessenaar door; maar toch, als hij gewild had en de geest was vaardig geweest, hoe vele merkwaardigheden van werkelijk aanbelang had hij ons kunnen mededeelen, van invloed door dezen of genen op hem uitgeoefend, van be- en mishandeling van anderen ondervonden, van teleurgestelde hoop, van vervulde verwachting enz. Doch zijne schrale bekentenissen laten ons maar even toe een blik in zijn huis en in zijn hart te slaan. Daarentegen is hij zooveel te uitvoeriger in de opsomming en zelfs in de beoordeeling van zijne schrikbarende vele geschriften, waarvan de opgave zoo aanstonds volgt.

Dat van Oosterzee zoo veel daarover en zoo weinig of niets over zijne gemeenten en het gemeente-leven, over

zijne Evangelieprediking en zijne pastoraal heeft gezegd, doet den lezer al wel vermoeden, hetgeen hij trouwens in zijne Levensschets ook niet verbloemt, dat hij meer was een man van letteren, en in de kerkelijke Reglementen doorkneed, dan een Herder en Leeraar van de hem toevertrouwde Gemeenten.

Omtrent de eersten heeft hij zich inderdaad gansch zeer bijzonder verdienstelijk gemaakt.

Rozendaal.

H.W.T. TYDEMAN.

Lijst van geschriften, uitgegeven door of onder medewerking van H.M.C. van Oosterzee.¹

I. Afzonderlijk uitgegeven geschriften.

1) Oorspronkelijke.

A. Met vermelding van naam, op den titel of onder het voorbericht of de narede.

Redevoering over de vaderlandsliefde. Zierikzee. van de Velde Olivier 1833.

Leerrede bij het herstellen der Kerk te Elkerzee. Ald. 1838.

Feestrede bij het 25 jarig bestaan van het Bijbelgenootschap. Ald. 1840.

Viertal Leerredenen. Ald. 1841.

Uitspraakleer der Nederlansche taal. 's Hertogenbosch. Gebr. Muller 1848. (later herdrukt).

Leerrede over de vrijheid des Evangelies. Ald. 1848.

Leerrede ter gelegenheid der Cholera. Ald. 1849.

De helft der XIX eeuw. (In een bundel).

Zendingsrede. Ald. 1852.

De Synode van 1851. Ald. 1852.

Het beeld van J.F. van Oordt J. Wz. Ald. 1853.

De Synode en de Bijbelvertaling. Ald. 1854.

1 Deze lijst is opgemaakt in 1875, doch volledig is zij waarschijnlijk niet, daar ik niet al het door mij uitgegevene bezit en er geene aantekening van heb gehouden. Dat ook kleine artikelen afzonderlijk genoemd zijn, geschiedde omdat sommige kortere opstellen ook nog verzameld zijn uitgegeven.

Feestgave van geloof en liefde. (In een bundel).

Woordenboekje van Uitvindingen. 's Hertogenbosch. Gebr. Muller 1855.

Schets der Bijbelsche Aardrijkskunde. Ald. 1857.

Korte vertellingen.

De Nederlandsche Hervormde kerk. 2 deelen. Schiedam. Roelants. 1856.

De Synode en de leervrijheid. Ald. 1865.

Jaarboekje voor de Nederlandsche Hervormde kerk. 1870. Ald. 1872.

Bijdrage tot reorganisatie der Nederlandsche Hervormde kerk. Amsterdam.

Kirberger 1873.

B. Zonder naam of met verdichten naam.

De 5de Juni 1848. 's Hertogenbosch. Gebr. Muller 1848.

H. van Brakel. Gullivers reis naar Bogghoef. Amsterdam. Stemvers 1848.

Naar Tilburg. Ald. 1849.

Vier vertellingen van een dorpspredikant. Ald. 1849.

Handleiding tot het omòrespel. 's Hertogenbosch. van der Schuyt z.j. (1850).

Ireneus Alethophilus, de strijd der partijen. Ald. Gebr. Muller 1851.

Het middelbaar onderwijs enz. door een Protestant. Amsterdam. Loman 1863.

Nederlandsche vrouwen. (Kinderboekje). Leiden. Sijthoff z.j.(1863).

Christianus Sincerus. Beantwoording van Broeder Jonathan. Tiel. Mijs z.j. (1867).

Wat zou Vader Molenaar van de Nieuwe Gezangen gezegd hebben? (door een niet-modern Evangelie-dienaar). Ald. 1868.

Lijkplegtigheden in de Grieksche kerk. (Met het artikel Grieksche kerk vermeerderd herdrukt). Ald. 1865. Toen uitgegeven bij gelegenheid der begrafenis van H.M. Koningin-Moeder.

Het Kiesstelsel in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Utrecht. Andriessen.

Het geïllustreerde boek voor iedereen, drie deeltjes. *a*: Spijzen en dranken, *b*: Kleeding en opschik, *c*: Huizen en huisraad. (Deze boekjes zijn compilaties uit: Het boek der uitvindingen).

Giovanni's marmot. Leiden. Sijthoff. (Een kinderboekje bij een plaatje).

2. Vertalingen.

A. Met vermelding van naam.

De St. Nicolaas-kinderen. Middelburg. Gebr. Abrahams. 1853.

- De heer van Hagen en zijne kinderen. Ald. 1854.
 Kist. De Grieksche kerk. 's Hertogenbosch. Gebr. Muller 1854.
 Bungener, Christus in onzen tijd. Schiedam. Roelants 1857.
 Bungener, e.a. Het Christendom in de drie eerste eeuwen. Ald. 1857.
 Bungener, Zie de dienstmaagd des Heeren. Leeuw. 1859.
 - Ambrosius in de vierde eeuw. Leeuw. 1859.
 Mevr. Cherbuliez, Amalia's Dagboek. Dordrecht Lagerweij 1859.
 In de Familie-Bibliotheek:
 Ule, Wonderen van den sterrenhemel. - Livingstone, de zendeling. - Wagner, Vogel in Afrika enz. - Wagner, Duchailu in Afrika enz. Leiden. Sijthoft 1860.
 Barth, Reizen in Afrika. 5 dln. 's Bosch. Gebr. Muller 1858-1860. (De naam v.d. vertaler in een Naschrift genoemd).
 Rougemont, De mensch en de Aap. Amst. Höveker 1863.
 Kinderboekjes z.j. meest van 1862-64: Lodewijk van Eikenschot. Middelburg. gebr. Abrahams. - Willem en Emilia. - De kleine schoenmaker. - Klopt en u zal opgedaan worden. - De jonge bedelaar. - De kleine helden. Middelburg. Gebr. Abrahams 1863.
 Mevrouw Bernard, Noordsche, Celtische, Indische, Egyptische en Perzische Godenleer. 2 stukken. 's Hertogenbosch. van Heusden 1864.
 Lehon, De mensch en de Voorwereld. Leiden. van den Heuvel en van Santen. 1869. (Vertaling met enkele aantekeningen.)
 J. Verne, Reis naar de maan. Leiden. v. Santen 1876.

B. Zonder naam.

- Carlèn, Emma. 2 dln. 's Bosch. Gebr. Muller 1851.
 (Toen later bleek, dat er reeds eene vertaling van was opgenomen in eene bibliotheek van romans, is deze uitgave zoo veel mogelijk vernietigd; er zijn echter nog exemplaren in omloop.)
 Dressel, Over de Openbaring van Johannes. 2 dln. 's Bosch. 1852.
 Hamm, De Wijn. Schoonhoven. v. Nooten 1868.
 -- De Sleutel van den wijnkelder. Ald. 1870. (verkorting van het vorige).
 De ouderlingen en diakenen volgens het Nieuwe Testament. Leiden. Engels. z.j.
 Figuiet, Leven na sterven. Leiden. v.d. Heuvel en van Santen 1872. Herdrukt 1873.
 de Jonghe, Handleiding tot cultuur der camellia's. 's Bosch. Gebr. Muller.

Strousberg, Leven en Werken door hemzelve beschreven. (Vertaling met verkortingen.)

II. Boekwerken en kleinere geschriften, tot welker uitgave ik meer of minder heb medegewerkt.

G.A.B.M., Over de zeegaten van Zierikzee en Brouwershaven. Rotterdam. v.d. Meer en Verbrugge 1841. (Dit stukje heb ik geschreven, maar mag het mij niet toeigenen, daar de zaken mij zijn opgegeven door loodsen enz.)

Van de Watering, Adres over geneeskundige onderwerpen. Zierikzee. Olivier 1843.

Id. Genezing van Breuken. Ald. 1844.

(Deze brochures heb ik gesteld, naar mondelinge mededeelingen van den 'Auteur'.)

Del Campo, Leven van Chassé. 's Bosch. Muller 1849. (Geredigeerd naar opgegeven tekst).

v. Sijpestein, Leven van Dumonceau. Ald. 1852. (De stijl hier en daar geretoucheerd.

Evangeline: De Kajuitsjongen, De kleine Mijnwerker, De Reis naar Java, Drie maanden onder de Sneeuw. Leiden. Sijthoff. 1856. (Deze vier boekjes heb ik vertaald en hier en daar met aantekeningen voorzien. Zij zijn tegen mijne bedoeling op naam van 'Evangeline' uitgegeven.

Gedenkschrift van het standbeeld van de Ruijter. Vlissingen. 1850. (De gegevens zijn door mij geredigeerd tot een geheel.)

Blanqui, Geschiedenis der Staathuishoudkunde, vert. door Versfelt. twee dln. 's Hertogenbosch. Gebr. Muller 1851. (Deel 1 hier en daar nagezien. Deel 2 geheel overgewerkt.)

L. Figuiet en O. Fraas, Geschiedenis der Voorwereld. De Aarde voor den zondvloed. Rotterdam en Leiden. Nijgh en v.d. Heuvel en van Santen. 1867. (Deze vertaling staat op naam van Dr. Beima, die door omstandigheden verhinderd werd verder dan bladz. 158 te vertalen. Het overige, dus ver het grootste gedeelte der vertaling is van mij. Het boek telt 800 blz., waarvan het tweede gedeelte met eenigszins beknopter letter werd gedrukt.)

Niemeyer, Opvoeding en Onderwijs, drie deelen. Schiedam Roelants 1863. (Dit werk is door Görlitz vertaald tot d. III blz. 565. Na diens overlijden heb ik het overige bewerkt, meer dan vertaald.)

Het boek der Uitvindingen. Leiden. Sijthoff. (Tot deze uitgave heb ik vele vertaalde gedeelten geleverd. Van de Prachtuitgave, welke uitgave in 1874 bij afleveringen begonnen is, (het eerste deel ver-

scheen in 1875) heb ik al de zeven deelen herzien en volgens den laatsten Duitschen tekst bijgewerkt).

Van der Aa, *Woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem Noorduijn. 1839-1851. (In dit werk schreef en behandelde ik B-Z. de artikelen uit Schouwen en Duiveland, ook nog enkele anderen. L-Z, ook die over de Meierij van den Bosch).

Nieuwenhuis' *Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen*, tien deelen. Leiden. Sijthoff 1854-1868. (Hierin schreef ik eene groote menigte artikelen, van C-Z. over Godsdienstwetenschap, Theologie, Astronomie, Aardrijkskunde, Algemeene, Kerkelijke, Letterkundige en Vaderlandsche Geschiedenis, Muziek enz. Vele dier artikelen zijn geheel of ten deele vertaald uit het *Conversations-Lexicon* en andere bronnen; vele ook oorspronkelijk. Naamloos).

De Aardbol. Negen deelen. Amsterdam. Laarman 1839-1854 In het derde deel: *Beschrijving der Nederlanden*, schreef ik, met mijnen naam, Zeeland).

Van Pellecom, *Gedachtenisrede*. 's Bosch. Gebr. Muller, 1841. (Hiervoor schreef ik eene voorrede, bij vorm van een brief aan den schrijver).

Zondagsboek. Schiedam. Roelants. z.j. Hierin schreef ik: Cornelis Planker. blz. 45. - Groote markt en Stadhuis te Brussel. blz. 81. - Jacob Westeling blz. 102.

Gladius. *Godgeleerd Nederland*, drie dln. 's Bosch. Gebr. Muller. 1856. Hierin schreef ik, met mijnen naam, het artikel A. Uyttenhooven.

Handelingen van het Noord-Brabantsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen; daarin is opgenomen mijne in 's Genootschaps Vergadering voorgelezen verhandeling over de Beoefening der sterrekunde in verband tot die der geschiedenis.

Handelingen van het Taal- en Letterkundige Congres te 's Hertogenbosch 1860. Hierin staat een bijdrage van mij tot bevordering van eenparigheid in 't gebruik onzer taal.

Galerij van Nederlandsche Geloofshelden, door Ds. B. Gladius en mij uitgegeven, maar met stuk 1 en 2 gestaakt. Tiel. Campagne. 1853. Daarvan schreef ik: Inleiding, bl. 1 en J. Pistorius, bl. 39.

Kerkelijke Reglementen. Meermalen herdrukt; zesde uitgave 1876. Schiedam. Roelants.

Stukken in Periodieke Werken.

A. Jaarboekjes.

Dorkas, Rotterdam. Nijgh. 1851. Een zonderling.

Almanak voor Vaderlandsche Geschiedenis en letteren. Stemvers. Am-

sterdam. 1845. Het was eene proeve om eenen Almanak te vereenigen met bloemlezingen uit Nederlandsche schrijvers over Nederlandsche Geschiedenis, b.v. 3 Oct. (1574) Hoofds beschrijving van Leidens Ontzet enz. Maar ofschoon ik het denkbeeld nu nog niet verwerp, moet ik, het boekje, dat ik alleen redigeerde, en dat bij eene proeve bleef, zelf als mislukt aanmerken.

Geïllustreerde Almanak. Leiden. Sijthoff. 1858. De Hemelteekenen 1861. De stormen. - De vallende sterren en luchtsteenen: 1863. - De kometen.

Miniatuur-Almanak. Utrecht. Bosch. 1847 of daaromtrent, een versje.

Studenten Almanak. Utrecht. v. Schoonhoven. 1827 of daaromtrent, Twee vrienden, get. v.O.

Zeeuwsche Volks Almanak 1836-1847 onder redactie van J. Berman en mij, 1836-46 Zierikzee v.d. Velde Olivier; 1847 ald. de Looze. 1836-1847 Voorberigten en Kalenderwerk. - 1838. Maria van Haamstede. - Op de Bruiloft van een Zeeofficier. - 1840. De kustlichttoren op Schouwen. - 1842. Over de planeten. - Weergesteldheid in Zeeland. - Over de Zon. - Toast bij eene bekroning. - Over zware branden in Zeeland. - 1844. Over de maan. - Naschrift op een stukje van Dr. Römer. - Op een zilveren bruiloft. - W. Beukelsz. - 1846. Overzicht van jaargang 1-10. - Zeeuwsche stedestemmen. - Bijzonderheden van het Zeeuwsche taaleigen. - Stra in Schouwen. - 1847. Over Zeeuwsche maten en gewigten. - Het darinkdelven. - Aan J. ab Utrecht Dresselhuis. - Dit laatste rijmpje sluit den Zeeuwschen Volks-Almanak. In 1848 gaf ik, ten einde de zaak levendig en aan mij te houden, eenen *Zeeuwschen Kalender* in het licht, te Amsterdam bij Stemvers. Daarop volgde:

Nehalennia. Middelburg. Gebr. Abrahams. - In dit door mij geredigeerd jaarboekje schreef ik, behalve voorberichten en opdrachtsbrieven: 1849. Latijnsche school te Brouwershaven. - Kerkelijke curiositeiten. - Kleine mededeelingen. - Vragen. - 1850. Drooge gasterijhouders. - Boeken in de kerkekamer te Brouwershaven. - Oude policie-bepalingen te Zierikzee. - Kleine mededeelingen. - Beantwoordingen van vragen. - Vragen. Van *Nehalennia* werd geen volgende jaargang uitgegeven, en in 1851 sliep de geheele zaak. Maar 1852-1856 gaf ik bij Gebr. Abrahams uit:

Zeeland. Behalve het voor- en kalenderwerk schreef ik er in: - Een koopdag. - Pieter Wereeusens. - 1853. Sprokkelingen. - De Nieuwe kerk te Middelburg. - W. Teelinck. 1854. M.v. Reigersbergh. - Fransche Mie. - Nasprokkeling. - 1855. Leven van

A. Uyttenhooven. - Kerkelijke curiositeiten. - 1856. Alles vergeefs.

In het jaarboekje *Cadzandria*, door J.H. van Dale uitgegeven, gaf ik in 1857: Vader en Zoon. Ten volgenden jare werd van dat jaarboekje eene nieuwe serie geopend onder redactie van van Dale en mij. - In 1858 en 1859 is het kalenderwerk van mij. Voorts: Schouwensche legenden. - 1859. Reinier de klerk. - Een Zuidbevelandsche overlevering. - Winzenburg.

B. Maandwerken.

Album (Christelijk). Haarlem Kruseman; Z. Bommel. Noman; Arnhem. Thieme. - 1862. Jezus Christus, de Leidsman van het geheele mensdom tot zaligheid. - 1864. Het Rijpsterlicht. Alsmede vóór 1862: Graswinkel en Hartigvelt. - Eene waarschuwing van Johannes. - Een banvloek van Paulus. - De hangkap. Vert. n. Beecher Stowe.

Album der Natuur. Over reuzen. - Het mijnwezen in den Hartz. - Sept moucel.

Bijdragen (Godgeleerde). Amsterdam. Brave 1846. Iets over Joh. XIII: 14, 15.

Brood des levens (Het) Zutphen. Thieme 1876. 29 Januari, 10 Febr., 21 April, 25 Mei, 8 Aug., 19 Aug., 9 Oct., 1877. 24 Jan., 2 en 3 Mei.

Buitenman (De). Amsterdam. Stemvers. Onder dezen titel gaf ik in 1850 een Maandschriftje uit, voor den burgerstand, vooral ten platten lande, bestemd. Elk maandnummer bevatte een godsdienstig verhoog, voorts geschied- en letterkundige opstellen, huishoudelijke en tuin-voorschriften enz. Het is bij dat ééne jaar gebleven, doordien de uitgever naar buitenslands ging; de eenvoudige stukjes behoeven noch verdienen afzonderlijke vermelding.

Dagschrift (Bijbelsch). Dordrecht. Lagerweij. Op verzoek van Ds. Rienstra, den Redacteur, schreef ik er zeer enkele stukjes in.

Dames-Maandschrift. Hierin gaf ik onderscheidene stukjes, waaronder, een over Olympia Fulvia Morata een der voornaamste is; ook geschiedkundige herinneringen over vrouwen enz.

Euphonia. In 1825 of 1826 schreef ik in dat door Ds. Decker Zimmerman geredigeerde en meest door hem geschreven tijdschrift: Iets over een teregtgebrachten misdadiger. het was het eerste wat van mij gedrukt is.

Europa. Dordrecht. Lagerweij, later ald. Revers. Een Wonder-

man. - 1858. Eene gelderisis uit vroeger dagen. - 1859. Over oude en nieuwe natuurkennis. - De zwarte dood (Pseud. H. van Brakel). - H. Bardt. - De Hondsdagen. - Diamanten. - 1863. Japan en Japanneezen. (Ps. H. v. Brakel). - 1865. Choke. - 1869. Over opdragten van boeken. - Toch kwam hij er. - 'Onze Toon.' - Achthonderd gulden. (Ps. H. v. Brakel.) - Don Antonio Magino. - W. Raleigh. - 1870. Lord Lyttelton. - 1872. Klaas Klim. - 1873. Gerstäcker. - Art. 1091 Burgerlijk Wetboek (Ps. H. v. Brakel). - 1874. Op groote schaal. - 1875. Leven van A. Moens. - 1861. 'Afgestorven.' (Iets over Puckler-Muskau). - 1876. Koopman Peter. - Geldswaardig papier. - Een keizer die Paus wil worden. - 1875. Praatziek Minister. - Frederik de Groote als prelaat. - 1876. Een moeilijk onderzoek. - Antwerpen in 1549. - 1877. De Zeeslang. - Brief aan Blücher.

Evangeliespiegel. Van dit door hem aangekochte godsdienstig Maandschrift droeg de Hr. Muller te 's Hertogenbosch mij de redactie op. Ik verrichtte dit werk 1850-1855, toen de firma Gebr. Muller het tijdschrift verkocht en de Redactie aan Dr. L.P.S. Meyboom overging. Ik schreef er in: 1850. Bloemen, ook vruchten? Get. v.O. - Zomerbeelden. Later: Herfst- Winter- en Lentebeelden. - Heer, Waar dan heen? Get. B.¹ - Gods zorg voor weduwen en weezen. - Jezus het volmaakte beeld van werkzaamheid. - Nieuwjaarsdag. - 1851. De weg tot het leven. - Jezus gestorven en herleefd. - Opmerkingen. - Jezus en Thomas. - Christelijke behandeling van dienstboden. - Jezus niet meer op aarde. - De eerste christenen. - Armoede buiten-, rijkdom in Christus. - De Tentoonstelling te Londen. - Een zestal vrouwen in den Bijbel. - Willebrord. - Gedachten. - Twee Oudejaarsdagen. - 1852. Nieuwejaarswensen. - Een kinderbezoek. - Het vasten. - Procula. - Jezus en zijne vrienden na zijne opstanding. - Een woord van Gellert. - Het voorbeeld van Jezus. - De Jacobussen der Evang. Geschiedenis. - De kerkhervorming. - De Verlosser der wereld beloofd en verwacht. - 1853. Een woord tot onze lezers. - Herinnering aan J.F. van Oordt JWz. - Vollenhovens kruistriomf herdacht. - God met ons. - De Emmausgangeren. - Zelfwerkzaamheid. - Bekeering en bekeerden. - De godzaligheid en haar nut. - Oudejaarsgedachten. - 1854. Kerst-

1 Ten einde niet te schijnen zoo veel in den Evangeliespiegel alleen te schrijven, heb ik mij nu en dan van pseudonymen bediend, waaronder meest Marinus, ook B(rabantus), Z(elando-) B(rabantus) en anderen.

dag en Nieuwjaar. - Gods heerlijkheid in den winter. - De vermoorde Galileërs. - De voetwassching. - Jezus het beeld van volmaakte dienstvaardigheid. - Bladvulling. - 1854. Dankbaarheid. - Langzame voorbereiding, snelle ontwikkeling. - Het Christendom gekend aan zijne werking. - Het Oostersche vraagstuk. - De geroepenen en uitverkorenen in Gods rijk. - De gewoonte van goed te doen. - De zachtmoedigheid van Jezus - Barzillai. - De grootheid van Johannes den Dooper. - Het einde vrede. - Paus Adriaan VI. - De Ruijter te Napels. - Cranmer. - De wachters bij Jezus' graf. - Jorams nagedachtenis. - De naam 'Protestanten.' - B. Nieuwentijt. - A.H. Francke. - H. Egede. - G. Groote. - Het Christendom in het dagelijksche leven. - De Godsdienstvrede van Augsburg. - A.M.v. Schurman. - Philips van Marnix.

Geloof en Vrijheid. Rotterdam. D.J.P. Storm Lotz 1873. In Extremis (naamloos). - 1877. De tijd van Jezus' geboorte.

Gracieuse. Leiden. Sijthoff 1862-1864. Het maandelijksch Overzicht van merkwaardigheden, volksgewoonten enz. ten deele vertaald. Zonder naam. - 1862. De banknoot. Vert. zonder naam. - Charlotte Chorley, id. id. Het laatste gedeelte is oorspronkelijk; het verhaal scheen al te lang te zullen worden, de uitgever verzocht mij het naar eigen vinding te eindigen, op de wijze zooals het laatste gedeelte van Schiller's Geestenziener ook van eene andere hand is; hoe de auteur zelf zijn verhaal eindigt, bleef mij onbekend.

Huisvriend (Christelijke). Leiden. Noothoven van Goor 1874. Goeden en kwaden, naast één. enz.

Iris. Utrecht. Andriesen. 1864. Fata morgana. - De marentakken. - Bolla (vertaald).

Lectuur voor de huiskamer. Leiden. Sijthoff. 1854-1858. Met de redactie der drie eerste deelen belast heb ik hier en daar kleine bladvullingen, anecdoten enz. geschreven, die niet afzonderlijk zijn opgenoemd. Ook zijn er naamlooze stukken bij. - 1854 Eene pagode op Java. - Het dansen. - Het lood. - Willem I en zijne graftombe. - Jacob Jans. - De huismusch (Marinus). - Een koning van Fingataboe en de schrijfkunst (id.). - Machteld Stans. - Een gezigt op IJsselstein (Marinus). - Het paleis te Amsterdam. - Poudre de succession (H.v. Brakel). Te goed bewaard (Marinus). - Drika. - Tontines. - Hoe de kroon van Frankrijk aan St. Cloud kwam. - Teekenen aan kraam- en sterfhuizen. - 1855. De nieuwe kerk te Amsterdam. - Eene ware geschiedenis (Herinneringen van een Med. Doct). Abdul Rahman III. (Zonder naam). - Iets over de Godsdienst der Chineezen. id. - Overblijfselen van het huis ter Kleef. id. - Zonder-

ling huwelijk. id. - Iets over de lampen. id. - 's Winters. id. - Belegeringswerktuigen der ouden. id. - Watersnood. id. - De zweedsche Nachtegaal. id. - Streng en zachte winters. id. - Een timmermansknecht. (Marinus). - Maskerade (Zonder naam). - Iets over Telegrafie. - Eene baker. - Eene weddingschap. - Tegenwoordigheid van geest. (Zonder naam.) - Een gevaarlijk gesprek. id. - Mijmering op klassieken bodem. id. - Twee merkwaardige kunstwerken in China. (Marinus). - Mary Delany. (Zonder naam). De Keizer van China. (Marinus.) - Nog een paar strikredenen. (Zonder naam). - Een duchtige les. id. - Wandeling in een weinig bezocht oord. - 1856. Iets over de teekenen van den Dierenriem. - Iets over de Zon. - Haken en oogen (Marinus). - De snelheid van het licht. - Nog een haagsche wandeling (Zonder naam). - Iets over de Maan. - De brievenpost. (Zonder naam). - De Eclipsen. - De faizanten. (Zonder naam). - Te duur gekocht. (Marinus).

Letteroefeningen (Vaderlandsche) Amsterdam. v.d. Kroe en Yntema. - Stemvers - Ellerman; Gorinchem. v.d. Mast. Utrecht. Bosch; Zalt-Bommel Noman; Leiden. van Santen. - 1831 en de volgende jaren, tot 1875, heb ik in dit Tijdschrift honderden aankondigingen en beoordeelingen van boeken geschreven. Slechts zeer enkele zijn met v.O. geteekend, de overige zonder naam. Voorts in het Mengelwerk: 1833. Toespraak op den Biddag 2 Dec. 1832. (Zonder naam). - 1834. Iets over Joh. V:3.4. - Iets over D. Wacywel. - 1837 De kastelein. Vertaald naar Schiller (Zonder naam). - 1838 Het avondbezoek. Vier verhalen. Herdrukt. - 1839. Publius. Over het recenseeren. (Zonder naam). - 1841. Liefde zoekt list. (Zonder naam). - 1847. Twee vertaalde fragmenten uit: Hope, Historical essay on architecture. (Zonder naam). - 1848. Aan H.H.M.M. Bij den dood van Prins Alexander. 1856. Het taalcongres te Antwerpen. - 1856. Bruintje of ruintje. Vertaald. (Zonder naam).

Museum (Christelijk). - 1850. De Christelijke loopbaan. - De wijnberg van Naboth.

Navorscher (De). Amsterdam. Muller, later ald. Loman. - 1852. D. II en vervolgens eene menigte bijdragen, ten deele met naam, ten deele get. H.M.C.v.O. en v.O.

Nederland. Amsterdam. Loman. 1853. Robbert. - 1859. Eens vorsten huwelijk. - 1860. Een schat. - 1863. Brunhilde. - 1868. Nooit opgehelderd. - 1873. W. Tell. - Cecilia. - 1877. Utopia. - Nog zijn twee van mijne beste novellen in 'Nederland' geplaatst, doch met pseudonymen, anders niet gebruikt. Ze zijn, 'Geld nalaten' door E.N. Rico, en 'Teveel om te sterven, te weinig om te leven' door?

Onderzoeker (De). Kaap de Goede Hoop. v.d. Sande en Villiers. Van 1860-1866 heb ik in dit Godsdienstig Maandblad in 'Brieven uit Nederland' behandeld wat hier te lande op het gebied van godgeleerdheid en godsdienst werd uitgegeven. In 1866 nam *De Onderzoeker* het modernisme aan, en legde ik dezen arbeid neder.

Preken (zoogenaamde *Dubbeltjes*-) 1) Arnhem. v.d. Wiel 1853. Leerrede over Hand. I:4-7. No. 5. 2) Koevorden. v.d. Scheer. - 1854. David en Uria. No. 6. - 1859. De ouderdom. No. 11. - 1860. Simeon in den tempel. No. 2. - 1861. De verontschuldiging tegen een christelijk leven. No. 1. - 1862. De rust voor Gods volk. No. 8.

Stemmen voor waarheid en vrede. Amsterdam. Kirberger. - 1869. Orgelstatistiek der Ned. Herv. kerk. - 1873. Hoe het reglement van 1816 is ontvangen. - Het ondertekening-formulier. - 1874. De lijken-verbranding. - 1875. De nieuwe organieke artikelen. - Standplaatsen-ruiling van predikanten. - 1876. Ons kerklied. - Voormalige opleiding van theologanten. - Vervolg op dit laatste. - 1877. Blik op de Ned. Herv. kerk.

Tijd (De). 's-Gravenhage. v.d. Vliet 1840 en volg. Eenige kleine opstellen met en zonder naam, die ik niet nader kan aanduiden.

Tijdspiegel (De). Arnhem. Thieme. 1852. Een uit velen. - 1854. Twee banknoten (Get. Marinus). - 1863. Acht duizend gulden (G. van Braband).

Tijdstroom (De). Tiel. v. Wermeskerken 1860. Het kersenfeest te Naumburg. - Holland of Leuven. - Iets over het kunstcongres te Antwerpen (Zonder naam). - Ceylon (Vertaald). - Nog iets over het verhaal aangaande Karel den Stoute. - Treurig lot van eenige schipbreukelingen.

Vesta. Zwolle. v. Hoogenstraten en Gorter 1865. Schijn van schuld. - Vergissing van een staatsman.

Volksboek (Praktisch). Sneek, v. Druten en Bleeker. 1864. Over het bepalen van den afstand der hemellichamen.

C. Week- en dagbladen.

Hervorming (De). 1847-1850. Zaltbommel. Noman. Dit blad was eerst Maandblad, later Weekblad, eigenlijk veertiendaagsch blad, later werkelijk Weekblad. 1847. Over oud-ouderlingen als leden van kerkelijke besturen. - 1848. Aanmerkingen over het gerevideerd Algemeen Reglement art. 24, vervolgd in 1849.

Kerkelijke Courant. 's-Hertogenbosch. Gebr. Muller. Dit officieel Blad der Nederd. Herv. Kerk werd, toen de uitgave met 1 Jan. 1854

aan Gebr. Muller te 's Hertogeubosch werd opgedragen, onder mijne redactie uitgegeven. Hetgeen ik er dus in dat jaar in plaatste, behoeft niet afzonderlijk te worden vermeld. Met 1855 had eene inéénsmelting van het Kerkelijk Weekblad (1854) met de Kerk. Courant van den Heer Kits van Heijningen plaats. Deze trad met mij als redacteur op. Doch reeds spoedig werd ik van mijne plaats verschoven en met 1862 ontslagen. - 1856. De opleiding tot de Evangeliedienst. - Over kloostervereenigingen in de Protestantsche kerk. - Bevestiging van lidmaten. - 1857. De Utrechtsche kerk. - Kritiek op eene antikritiek. - Stemmen uit den voortijd. - Lijkplechtigheden in de Grieksche kerk. - Eens Duitschers oordeel over de Ned. Herv. kerk. - Het Protestantisme in de Zuidelijke Nederlanden. Toen en later onderscheiden boekbeoordeelingen.

Zondagsblad (Het). 1840-1852. 's-Gravenhage. v.d. Vliet. Eene menigte kleine stukjes, boekaankondigingen (meest geteekend Z.B.), raadsels enz.

Voorts Bijdragen van den dag in:

Haagsche Dagblad.

's-Hertogenbossche Courant,

Middelburgsche Courant.

Zierikzeesche Courant enz.

Levensbericht van Johan Marinus Obreen.

‘Als onvermoeide werkzaamheid van geest, naauwgezetheid in pligtsbetrachting, opregtheid van gemoed en groote belangeloosheid eigenschappen zijn, die den tijdgenoot achting inboezemen, en hem, die ze bezat, het aandenken van den nakomeling waardig maken, dan zal het wel geene verontschuldiging behoeven eenige regelen aan de nagedachtenis des mans gewijd te hebben van wien deze eigenschappen ten volle kunnen worden getuigd.’

Met deze woorden, door J.M. Obreen gebezigd in het door hem geschreven levensbericht van den kapiteinluitenant ter zee J. Modera, kan ik gevoegelijk ook het zijne aanvangen; want hij zelf bezat al de genoemde goede hoedanigheden en nog andere, die later ter sprake zullen komen. De verhouding, waarin hij stond tot het personeel der Nederlandsche marine, bragt hem op verschillende wijzen in aanraking met de meeste onzer tegenwoordige zeeofficieren. Velen hunner zullen zich ongetwijfeld

met genoeg den even bekwamen leeraar, als humanen examiner herinneren.

Volgaarne heb ik op mij genomen, eenige bijzonderheden uit zijn levensloop mede te deelen, hoewel onze kennismaking eerst van 1856 dagteekent. Bereidwillig hebben de familie des overledenen, Dr. K.M. Giltay te Rotterdam, de heer W.J.M. Asmus, ambtenaar aan het departement van Marine, en anderen, die Obreen in vroeger tijd gekend hadden, mij eenige zeer gewenschte opgaven of bijdragen verstrekt.

Johan Marinus Obreen, de middelste der vijf zonen van Willem Marinus Obreen en Hermina Catharina van der Speck, werd den 6^{den} April 1810 te Amsterdam geboren. Zijn vader, die reeds in 1796 eene voorname rol had gespeeld bij de buitengewone werving van zeevolk te Rotterdam, bekleedde te Amsterdam eene betrekking bij het departement van Marine, en werd, bij de invoering van het Fransche bestuur in 1811, als adjunct, aan den chef der Maritieme Inscriptie te Rotterdam toegevoegd. Het gezin vestigde zich aldaar en in Januarij 1813 te Dordrecht, waar de heer W.M. Obreen, tijdens de omwenteling, nog bij de Maritieme Inscriptie werkzaam was, uit welke betrekking hij eerst met het einde des jaars werd ontslagen. Er volgde toen weer eene verhuizing naar Amsterdam, en nadat hij, bij Kon. besluit van 23 Januarij 1816, tot secretaris van het departement van Marine te Vlissingen benoemd was, eene tweede naar de plaats zijner nieuwe bestemming.

Te Vlissingen ontving Johan Marinus, als zesjarige knaap, het eerste onderrigt in de school van den heer A. Kz. van Noppen, die als een uitstekend onderwijzer bekend stond. Nadat zijn vader met den 1sten Januarij 1824 in dezelfde betrekking van Vlissingen naar Rotterdam was overgeplaatst, bezocht hij in laatstgenoemde stad de Fransche school van den heer Görlitz. Voorts genoot hij onderwijs

in de wiskunde van den heer Arbon, dien hij weldra bij de lessen aan anderen behulpzaam kon zijn. Reeds voor 1830 gaf hij onderwijs in meetkunde en algebra aan leerlingen der Clinische school te Rotterdam, terwijl hij de gelegenheid niet verzuimde, om de voordragten van Dr. G.J. Mulder, toen leeraar aan die inrigting, later hoogleeraar te Utrecht, bij te wonen.

Toegerust met hetgeen hij op de bovengemelde wijze had geleerd, vulde hij door zelfoefening het ontbrekende aan. Door gezetten arbeid, die letterlijk eerst met zijn dood ophield, verwierf hij zich eene uitgebreide kennis op wis- en natuurkundig, en eene meer dan alledaagsche op letterkundig gebied. Door veel lezen, waarbij hij altijd aantekende en niet rustte voor dat elk hem duister punt genoegzaam was opgehelderd, bouwde hij voort op de grondslagen in de Fransche school gelegd, zoodat hij later Fransch, Engelsch en Duitsch verstond, tamelijk bekend was met het Italiaansch en het Deensch, alsmede zeer goed op de hoogte van de aardrijkskunde en de geschiedenis, vooral van die onzer zeemagt. Evenals vele autodidacten, was hij een scherpzinnig opmerker. Zonder ooit pijn te doen, kon hij, bij een oordeel over het werk van anderen, zoo vernuftig den vinger op eene wonde plek leggen. Zou het gewaagd zijn te vermoeden, dat hij dien ten gevolge zich zelven te hooge eischen stelde; dat hieruit een zeker wantrouwen in eigen kracht geboren werd, dat hem weerhield de talrijke vruchten zijner overdenkingen, voornamelijk op wis- en natuurkundig gebied, door den druk in ruimer kring verkrijgbaar te stellen? Doch laat ons niet verder uitweiden, en liever den draad van zijn levensloop weer opvatten.

Hierop hadden de gebeurtenissen van 1830 een overwegenden invloed. Zoodra toch de roepstem van koning Willem I weerklonk, om al zijne getrouwen op te wekken tot het aangorden der wapenen tegen de Belgen, vond zij

bij den twintigjarigen J.M. Obreen gehoor. Den 3^{den} December van hetzelfde jaar trok hij, als vrijwilliger, met de derde compagnie van het tweede bataljon Rotterdamsche schutterij naar Breda. Als flanker bij de veldschutterij, bleef hij eerst gekantonneerd op de grenzen, daarna in het kamp te Rijen, tot hij den 8sten Julij 1831 met de compagnie van hier naar Tilburg ging.

Over hetgeen hem verder in de krijgsdienst wedervoer, verspreiden de brieven, aan zijn oudsten broeder geschreven, eenig licht. Na te Alphen gebivouakeerd te hebben, rukte de compagnie, waartoe hij behoorde, 's morgens te vier uren op, door Baarle-Nassau en Baarle-Hertog, regts van Ravel, hetwelk daags te voren stormenderhand was ingenomen, tot op de Ravelsche heide, waar rust gehouden werd. Zij gevoelden er behoefte aan wegens de hitte, en hadden tot dusverre van de vijandelikheden niets gemerkt, dan enkele schoten, gedurende het marcheren. De hertog van Saxon-Weimar stond met zijne troepen voor het bosch, dat zich van de heide tot Turnhout uitstreckte. Hij trok met de zijnen het bosch in, gevolgd door de anderen. Onder een luid hoera! rukte de compagnie, waarbij Obreen zich bevond, 's namiddags te twee uren Turnhout binnen. Hier moest, volgens zijn eigen zeggen, een wijnkelder het ontgelden, doch werd overigens niet geplunderd. Nadere bijzonderheden van zijn wedervaren ontbreken, daar uit de brieven slechts blijkt, dat hij, eenige dagen na het einde van den Tiendaagschen veldtogt, weer te Moergestel lag, en eerst in het begin van October een kort verlof kon erlangen, tot het bezoeken zijner familie te Rotterdam.

Hij vond allen in welstand, en genoot er tevens gedurende vier dagen het gezelschap van Dr. Giltay, toen student in de medicijnen te Leiden, thans practiserend geneesheer te Rotterdam, met wien hij levenslang de innigste vriendschap heeft onderhouden.

Teruggekeerd van verlof in zijn kwartier te Loon op Zand, vier uren van de grenzen en alles op voet van oorlog, begon hem en anderen de werkeloosheid te verdrieten. Hij beklagde zich vooral over het tijdverlies, te midden zijner studiën, nu toch het lieve vaderland er weinig mede gebaat was. Dr. Giltay herinnert zich nog, dat Obreen, om met den tijd te woekeren, in dienst een klein zakboekje bij zich droeg, waarin hij allerlei formules had opgeteekend, die hij, op post staande, zich in het geheugen prentte. Aan geregelde studie was niet te denken. En het ergste was, naar zijne meening, dat niemand kon berekenen, hoe lang die staat van onzekerheid zou duren. Te midden der vrij algemeene teleurstelling, nu de krigsbedrijven, in de eerste opgewondenheid met geestdrift ondernomen, zoo weinig aan het oogmerk beantwoord hadden, mogt hij de voldoening smaken, dat hij den 28sten Maart 1832 geregtigd werd verklaard tot het dragen van het Metalen Kruis. Duurzame verandering bragt dit echter niet in de stemming der meeste vrijwilligers. Den 9^{den} Junij 1832 schreef Obreen uit Oisterwijk: 'Ons clubje wordt door remplaceren hoe langs hoe kleiner en weldra blijft er niemand over.' Sommigen, die niet wilden remplaceren, vroegen onbepaald verlof, waarnaar hij zelf begon te verlangen. Den 8sten Augustus meldde hij uit het kamp van Rijen, dat zijne compagnie het aanstaanden Zaterdag zou verlaten, na er zeven en vijftig dagen geweest te zijn. Hij verklaarde tevens nu in nagenoeg twee jaren niets geschreven te hebben, dan brieven, en dat hij, om het verzuimde wat in te halen, eerlang een paar weken verlof zou vragen, en dan hiervan gebruik zou maken tot het verkrijgen van een langer verlof. Tegen het einde van September, terwijl hij te Baardwijk lag, deed hij de aanvraag, die alles behalve snel tot het doel leidde; want, volgens eene aantekening van zijn vader, werd hij, na een ander in zijne plaats gesteld te

hebben, eerst den 8sten Maart 1833, in het kantonnement te Raamsdonk op zijn verzoek ontslagen, bij een paspoort gegeven door kolonel J. 's Jacob, kommandant van de tweede afdeeling Mobiele schutterij van Zuid-Holland.

Een jaar later zette hij de eerste schreden op zijne ambtenaarsloopbaan. Na een zeer voldoende examen bij den hoogleeraar C. van Heynsbergen afgelegd, en vervolgens eene maand blijken van praktische bekwaamheid gegeven te hebben, werd hij bij Kon. besluit van 5 Mei 1834, met ingang van den 1sten dier maand, voor een jaar benoemd tot onderwijzer in het regtlijng en zeevaarkundig teekenen aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik. Hier kon hij zich aan de studie wijden en kwam hij in aanraking met anderen, die naar hetzelfde doel streefden. Den 1sten April 1835 werd hij lid van het wiskundig genootschap te Amsterdam, onder de zinspreuk 'Een onvermoeide arbeid komt alles te boven.' Den 8sten Mei volgde zijne definitieve aanstelling als onderwijzer aan het Koninklijk Instituut.

Sedert kon hij meer ongestoord arbeiden en zich tevens plannen vormen voor de toekomst. Onder hen, die hij te Medemblik meer van nabij had leeren kennen, behoorde ook de kapitein-luitenant ter zee J.C. Pilaar, te dien tijde aan dezelfde inrigting met het onderwijs in de zeevaarkunde belast. Een onmiddellijk gevolg dier kennismaking was beider voornemen, om gemeenschappelijk, in den trant van het vroeger gestaakte (van Tromp en Verveer), uit te geven een 'Tijdschrift, toegewijd aan het zeewezen'. Het periodieke werk, dat in 1841 onder bovenstaanden titel verscheen, bevat wel het meeste, dat Obreen van zijne hand liet drukken. Hij besteedde er veel zorg aan, en besloot de redactie van het tijdschrift alleen voort te zetten, nadat zijn mederedacteur hem den 16^{den} October 1849 door den dood was ontvallen. Andere redenen noopten hem eerlang er van af te zien. In

1850 overleed de wed. Vermande, uitgeefster te Medemblik, en ging het tijdschrift over in de handen van de firma Stemler en Kraay te Amsterdam, waar in 1852 nog een jaargang het licht zag onder redactie van Obreen. Deze was intusschen te gelijk met het Instituut overgeplaatst.

Gedurende zijn verblijf te Medemblik, was hij bij Kon. besluit van 4 December 1844, dat eenige wijziging bragt in het reglement voor het Instituut, met ingang van den 1sten Januarij 1845 bevorderd tot leeraar der 1ste klasse in de wiskunde, tevens belast met het onderwijs in het regtlijng en zeevaartkundig teekenen. Den 6^{den} December 1846 had koning Willem II hem benoemd tot ridder van de Eikenkroon.

Obreen, die evenmin als zijn vader een staatkundig ambt bekleedde, had nogtans van der jeugd af, zooals hiervoor bleek, den invloed der staatkundige gebeurtenissen in ruime mate ondervonden. Na de eindschikking met België en de regeling van den binnenlandschen toestand zou hij daarvan weder eene nieuwe ervaring opdoen. Bezuiniging was sedert 1843 de algemeene leus in dagbladen en vlugschriften, welker stem in 's lands hoogste vergadering weerklank vond. Onder allerlei voorstellen tot dat einde gedaan waren er, die het Koninklijk Instituut, en dien ten gevolge ook Obreen en andere ambtenaren betroffen. Deels ter bezuiniging, deels in verband met den gezondheidstoestand der adelborsten, die volgens sommigen te Medemblik minder gunstig was, kwam de opheffing van het Instituut en de vereeniging daarvan met de Koninklijke Militaire Academie te Breda ter sprake. De minister J.C. Rijk, die door het afschaffen en het vereenvoudigen der rijkswerpen reeds veel in de verlangde rigting had tot stand gebragt, verklaarde echter in November 1848, dus kort na de grondwetsherziening, dat hij de voorgestelde vereeniging vooralsnog niet wensche-

lijk achtte. Eerst zijn opvolger, de vice-admiraal Lucas, toonde zich bereid haar te beproeven. Nadat bij Kon. besluit van 11 Augustus 1850 de Koninklijke Militaire Academie te Breda ook ter opleiding van adelborsten was aangewezen, gelastte de minister, in September 1850, de overplaatsing der 72 adelborsten van Medemblik naar Breda. Onder het personeel, dat in de overplaatsing begrepen was, behoorde Obreen.

Hij werd aan de Koninklijke Militaire Academie tijdelijk aangesteld, en den 27sten Januarij 1852 vast, als lector der 2de klasse in de wis- en natuurkunde. Zijn verblijf te Breda was echter niet van langen duur. Onder het bestuur van den vice-admiraal Enslie, toen minister van Marine, werd besloten tot eene opleiding van adelborsten aan boord van Z.M. schepen van oorlog, waarmede in October 1854 op Z.M. wachtschip te Willemsoord een aanvang werd gemaakt. Een Kon. besluit van 7 April 1855 bepaalde, dat de opleiding voortaan uitsluitend aan die inrigting zou geschieden. In den tijd, die verliep tusschen het gemelde besluit en dat van 25 April 1857, waarbij de inrigting ter opleiding van adelborsten te Willemsoord tot een Koninklijk Instituut voor de Marine verheven werd, kreeg Obreen eene andere bestemming.

Bij Kon. besluit van 7 April 1856, was hij met den 1sten Julij daaraanvolgende benoemd tot directeur van het Depôt van kaarten, plans, modellen en de bibliotheek bij het departement van Marine, alsmede tot lid der commissie tot het examineren van zeeofficieren en adelborsten. Na het overlijden van den hoogleeraar C. van Heynsbergen, werd Obreen, bij Kon. besluit van 13 Mei 1863, bevorderd tot president der commissie, in welke hoedanigheid hij, sedert dien tijd, telken jare de eind-examens der adelborsten te Willemsoord bijwoonde.

Onderwijl had men de wetenschappelijke verdiensten van hem, die zich nooit op den voorgrond stelde, opge-

merkt en waren hem uit dien hoofde verschillende onderscheidingen te beurt gevallen. Den 29sten Julij 1854 was hij opgenomen onder de leden van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam; den 15^{den} Junij 1857 onder die van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden; den 8sten Maart 1860 onder die van de Vereeniging voor Statistiek te Amsterdam; den 6^{den} Junij 1863 werd hij lid van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië; bij besluit van 18 Februarij 1868, benoemde koning Willem III hem tot ridder van den Nederlandschen Leeuw.

Wat hij, na de staking van het Tijdschrift, toegewijd aan het zeewezen, voor de pers bewerkte, bepaalde zich tot kleine stukken, en na zijne plaatsing aan het departement, voornamelijk tot hetgeen in regtstreeksch verband stond met zijne nieuwe betrekking. In Mei 1857 verscheen de Catalogus der bibliotheek van het Ministerie van Marine, door hem bewerkt, waarvan later het eerste vervolg liep tot 1 Julij 1859, het tweede tot 1 Julij 1862, het derde tot 1 October 1865, en het vierde tot 1 November 1868. Een Catalogus der verzameling modellen van het departement van Marine, door hem gemaakt en met aantekeningen verrijkt, zag in 1858 het licht. De Catalogus der verzameling van kaarten van het Ministerie van Marine, die eerst in 1872 gedrukt werd, is volgens het door Obreen geteekende voorberigt nagenoeg geheel door den heer P.A. Leupe vervaardigd. Onder zijn toezigt werd gedrukt de reeks van 'Mededeelingen op last van het departement uitgegeven', en hij bewerkte nog kort voor zijn overlijden het eerste jaarboek, waarvan hij evenwel de uitgaaf niet beleefde.

Omstreeks 1858 verscheen te Parijs een werkje van slechts een vel druks, royaal octavo, dat blijkbaar veel moeite heeft gekost, onder den titel: 'Vocabulaire hollan-

dais-français des termes de la marine à vapeur, publié sous la direction de M.E. Paris, contre amiral, auteur du dictionnaire de marine à vapeur, par J.M. Obreen.' Het exemplaar, dat voor mij ligt, bevat noch jaartal, noch voorberigt, noch eenige aanwijzing, waaruit blijkt, waaraan deze woordenlijst haar ontstaan verschuldigd is. Dienaangaande leest men echter in het voorberigt van den tweeden druk van den Dictionnaire de marine à vapeur, deze woorden van den admiraal Paris: 'Pour parvenir à cette réunion (de toutes les expressions dans huit langues européennes) j'ai fait imprimer mon ancien Vocabulaire anglais-français et je me suis présenté dans toutes les ambassades où l'utilité d'un pareil travail fut généralement appréciée. Je me trouvai bientôt en relation avec des marins instruits et amis de leur art, auxquels j'exprime ici ma reconnaissance pour m'avoir adopté pour centre de cette oeuvre utile. - (Hier volgen onderscheiden namen.) - Le hollandais fut confié par le Ministre de la Marine à la Haye à M. Obreen, Directeur du dépôt des cartes. Vermoedelijk is die lijst daarom ook afzonderlijk te Parijs gedrukt en stellig niet geheel door Obreen gecorrigeerd, daar men ten minste op den titel, die slechts op den omslag geplakt is, VON i.p.v. PAR leest, hetgeen niet te rijmen is met de nauwkeurigheid, waarmede Obreen voor zich en anderen drukproeven nazag.

Tot de kleinere stukken van zijne hand afkomstig behooren de 'Opmerkingen over de zeekaart van de golf van Tomini, naar de opgaven van 1682'. - Zij werden gevoegd bij eene kaart van de genoemde bogt, vervaardigd in 1682 door schipper Jan van de Wall van de *Brandtgans*, voorkomende in het werk 'C.B.H. von Rosenberg, Reistogten in de afdeeling Gorontalo', uitgegeven in 1865 door het Koninklijk Instituut van taal-, land- en volkenkunde voor Nederlandsch Indië. Omstreeks een

jaar later verscheen eene kaart van de Geelvinksbaai op de noordkust van Nieuw-Guinea, volgens de opneming van Jacob Weyland in 1705, uitgegeven door het departement van Koloniën, naar het exemplaar, berustende in het Rijks-Archief. In de hierbij gevoegde 'Geschied- en zeevaartkundige toelichting' schreef Obreen van bladz. 24 tot 32 iets over de waarde, welke die kaart nog tegenwoordig heeft voor de hydrographie. In 1867 leverde hij, voor de werken van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, het reeds door mij aangehaalde levensbericht van den kapitein-luitenant ter zee J. Modera.

Alles te zamen genomen, kan hetgeen hij voor de pers bewerkte geen flauw denkbeeld geven van den stalen ijver, waarmede hij eene reeks van jaren arbeidde. Wat hij leverde kenmerkt zich door een streven naar juistheid en volledigheid en liet hem zelve meestal ten slotte onvoldaan. Gelijk reeds vroeger gezegd is, zal vermoedelijk dit wei de reden zijn, waarom hij de meeste, ook oorspronkelijk voor het publiek bestemde stukken, in portefeuille hield.

Hij bezat de gave van te ordenen, te rangschikken, hetgeen evenwel om dezelfde reden niet vlug van de hand ging; want het kostte heel wat overleg eer hij de plaats voor een boek of eene kaart in de verzameling met de grootst mogelijke nauwkeurigheid bepaald had. Van een ander sprekende, zeide hij eenmaal: 'die man zoekt altijd naar het meer dan volmaakte, en zou wel vijf pooten aan eene koe willen vinden.' Het was zijn eigen euvel, dat echter waarde bijzette aan het eenmaal door hem voltooide. Zij, die regtstreeks met hem in betrekking stonden, stelden zulks op prijs. Zoo vereerde het bestuur van het Bataafsch Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam hem den 9^{den} Julij 1870 eene zilveren medaille voor het maken van een catalogus der verzameling van kaarten, die het genootschap bezit.

De laatste onderscheiding, die hem te beurt viel, was de benoeming op den 13^{den} Augustus 1874 tot lid van het collegie van curatoren van het gymnasium te 's Gravenhage.

Obreen was een krachtig gebouwd man, die zich geheel aan zijne veelvuldige ambtsbezigheden en de studie wijdde. Hij bleef steeds ongehuwd. Voor de leden zijner familie en zijne vrienden was hij goed, deelnemend, hartelijk en hulpvaardig. Waar hij kon en mogt, gaf hij gaarne raad en inlichting aan vreemden. In den omgang was hij doorgaans stil en teruggetrokken, deels ten gevolge eener eigenaardige bescheidenheid, deels ten gevolge eener zeer natuurlijke vrees om zich uit te laten over hetgeen hij alleen ambtshalve wist. Dit belette niet, dat hij in beperkten kring zeer gezellig en vaak bij uitstek geestig kon zijn. Er was iets aantrekkelijks in de korte, dikwijls eenigzins bizarre gezegden, die hij zoo half knipoogend kon uiten, om den hoorder te doen beseffen, dat er een diepere zin in de woorden verborgen lag. Voor mij was het steeds een waar genoegen hem te ontmoeten, en gaarne erken ik, dat zijne op- en aanmerkingen over hetgeen ik onder handen had, hoewel niet op zijn eigenlijk terrein, mij steeds volkomen gegrond toeschenen en werkelijk gebaat hebben. Hij vestigde bij een onzer gesprekken mijne aandacht op den schat van aantekeningen betreffende het Nederlandsche zeewezen, door wijlen zijn vader nagelaten, waarvan zijn oudste broeder, de heer H.A. van der Speck Obreen, mij op zijne aanbeveling welwillend het gebruik toestond. Voor allen, die hem langer en beter kenden, - Dr. Giltay kan het getuigen - was hij steeds de bereidvaardigheid zelve.

Het laatst, dat ik hem sprak, was met Kersmis 1876, juist tijdens de strengste koude van dien winter. Hij had toen, wegens ongesteldheid, reeds eenige weken het huis gehouden, en klaagde bitter, dat hij het maar niet

regt warm kon krijgen. En geen wonder; want hij zat, terwijl het buiten sneeuwde en vroom, in eene ruime kamer met twee of drie schrijftafels, behalve de groote in het midden, alle beladen met boeken en papieren. Zijne hoop berustte op eene betere afsluiting van den schoorsteen, welk onderwerp dan ook het eerst behandeld werd. In weerwil van die min gunstige omstandigheden en van de kwelling, die reeds te dien tijde het waterzuchtige der beenen hem baarde, kreeg het gesprek spoedig eene andere wending. Met levendigheid beklaagde hij zich o.a. over het onbegrijpelijk slecht stellen van sommigen, die telkens van den hak op den tak springen. Wat hem bezig hield, weet ik niet, en doet trouwens niets ter zake; doch zijne geestige voorstelling van de moeilijkheid om soms uit een eenvoudigen brief, waarin alles dooreengehaspeld is, de ware meening van den schrijver op te duiken, is mij bijgebleven.

Trapsgewijze verergerde zijn toestand, tot hij den 25sten April 1877 overleed. Drie dagen later werd zijn stoffelijk overblijfsel ter aarde besteld op de begraafplaats Eiken-Duinen, in tegenwoordigheid van familieleden en eenige belangstellenden, onder welke vele zeeofficieren. Bij het graf bragt de vice-admiraal Fabius, in gepaste woorden, hulde aan de nagedachtenis van den ontslapene als mensch en vooral ook als examinerator bij de marine. Deze laatste bijzonderheid is ontleend aan een berigt in het Dagblad van 's Gravenhage. Daags te voren behelsde het Vaderland, aan het slot eener beknopte necrologie de merkwaardige lofspraak: 'In den volsten zin des woords was hij een braaf en eerlijk man, en een trouw dienaar van den staat.'

April 1878.

J.J. BACKER DIRKS.

Levensbericht van Mr. Jan Baptist Baron van Hugenpoth tot den Berenclaauw.

Jhr. Mr. Jan Baptist Baron van Hugenpoth tot den Berenclaauw werd geboren te Boxmeer den 10^{den} Januarij 1816 uit een overoud adellijk geslacht, dat van de boorden van de Ruhr afkomstig, sins eeuwen in Nederland gevestigd was. Hetzelfde geslacht had Rusland den bekenden kanselier Nesselrode geschonken.

Den 31sten October 1836 promoveerde hij te Leiden op eene dissertatie 'de fidejussoribus qui lege requiruntur' en vestigde zich als advocaat te Eindhoven.

Bij de invoering der rechterlijke organisatie werd hij, hoewel nog geen 23 jaren oud, benoemd tot substituut-Officier van Justitie bij de Arrondissements-Rechtbank aldaar. Den 25sten April 1859 werd hij bevorderd tot Officier van Justitie bij dezelfde Rechtbank en den 5^{den} Februari 1854 geroepen om op te treden als Advocaat-Generaal bij het Provinciaal Gerechtshof in Noordbrabant.

Door het Ministerie Simons - van der Brugghen werd hij op eene in het oog vallende wijze voorbijgegaan bij de be-

noeming van een Procureur-Generaal en, merkwaardig - alléén omdat hij Katholiek was; het werd hem ook toen niet verheeld.

Den 10^{den} September 1863 verliet hij het Openbaar Ministerie en werd tot Raadsheer in hetzelfde Provinciaal Gerechtshof benoemd. Bij de reorganisatie der Hoven in 1876 werd hij benoemd tot Raadsheer in het Gerechtshof te 's Hertogenbosch.

In zijn verschillende betrekkingen is hij hoog gewaardeerd, als de type van een eerlijk magistraat, die met onverdroten ijver en nauwgezetheid zijn ambt waarnam, zelfs toen lichamelijke zwakte en een pijnlijke ziekte hem alle inspanning verbood.

In 1855 werd hij benoemd tot ridder van den Nederlandschen Leeuw, en in 1857 tot Kamerheer des Konings in buitengewonen dienst. Sints 1861 was hij Lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Van Hugenpoth was eene beminnelijke persoonlijkheid - hoogst welwillend jegens een ieder, eenvoudig en toch van top tot teen edelman in vorm en optreden. Van middelbare gestalte, met zijn vriendelijk en trouw oog, zijn' fijn gesneden neus en eenigszins melancolieken trek van den mond, wist hij onbewust ieder die met hem samenkwam tot zich te trekken, niet het minst degenen die het meest met hem in denkwijze verschilden. Als hij sprak, werden die trekken beziel, en dan deed hij denken aan de bekende portretten van Chateaubriand. - Aangenaam causeur, altijd opgeruimd, was hij nooit gelukkiger dan in den huiselijken kring. Liefhebbend echtgenoot en vader, voor velen een trouw vriend.

En toch zijn weinigen zoo verguisd en beschimpt door sommigen, wier beginselen hij alleen uit overtuiging bestreed. Eenige dier aanvallen gaan zelfs de niet enge grenzen van den 'odium theologicum' te buiten en won-

den alleen den aanvaller. Geene middelen werden nagelaten om den gemoedelijken man verdacht te maken en te honen. Soms kon dit hem bedroeven, doch spoedig was alles vergeven.

In het politiek leven stelde hij levendig belang, nooit nam hij er echter persoonlijk deel aan, hij schuwde alle vertoon en vele politieke grootheden zijner partij kende hij niet, of zij waren hem niet sympathisch. Meermalen werd hij aangezocht zich kandidaat te laten stellen voor de Tweede Kamer in districten waar zijne keuze verzekerd mocht heeten; telkens heeft hij dit van de hand gewezen.

Hij zou zich moeielijk vast aan eenige partij verbonden hebben; niet dat zijne overtuigingen niet pal stonden, doch persoonlijke consideratiën konden nooit bij hem wegen, hij zou zich nooit verzoend hebben met voorstellen door zijne partij aanbevolen, die hij meende te moeten afkeuren.

Hij was steeds afkeerig van verschillende politieke mannen, die grooten invloed hadden, doch door hem verdacht werden hunne denkbeelden prijs te geven of althans niet door te voeren, ter wille van berekeningen om zich te kunnen staande houden, of wel die, om eene meerderheid te verkrijgen, zich vereenigden met hen, van wie hij meende dat zij niet mochten samen gaan. Hierin scheen soms overdrijving, hij rekende niet met de werkelijkheid en hij schiep zich voorstellingen die niet altijd juist waren.

Paradoxen nam hij wel eens voor waarheid, utopieën voor werkelijkheid aan. Had hij als politiek persoon handelend moeten optreden, niet zelden zou hij grievende teleurstellingen hebben ondervonden en in onoverkomelijke moeilijkheden geraakt zijn. Stelde hij zich dan eens gouden bergen voor van sommige zijner denkbeelden, dan weder schiep hij zich schrikbeelden van toestanden, die voorzeker niet gezond, maar ook tevens niet gevaarlijk waren en die, van nabij bezien en ontleed, het geneesmiddel met zich bleken te voeren.

Liefhebber van de vrijheid, duldde hij geen dwang, doch uit vrees voor belemmering zou hij menigmaal de vrijheid zelve beperkt hebben. Hij wilde dan door den staat belangen doen regelen, die voor geen regeling van staatswege vatbaar zijn, en liggen buiten den kring dier bemoeiingen, waarmede de staat zich mag of moet inlaten. Enthusiast voor hetgeen goed en edel was, greep hij de idée die hem trof aan, hij liet er zich geheel door meêsleden, hij dweepte er mede. Doch menigmaal werd die niet genoeg aan alle zijden gezien en slechts aan ééne zijde schel verlicht, de schaduwzijden der voorstelling werden niet genoeg onderscheiden en teleurstelling was het gevolg dier enthustiastische opweelingen.

Kalmer studiën deden hem later inzien, dat de aangeprezen middelen niet langs den kortsten weg tot het beoogde doel voerden, en soms òf overbodig waren òf tot tegenovergestelde van hetgeen gewenscht werd konden leiden.

Fel gekant tegen misbruiken en tegen alles wat hij verkeerd achtte, zou hij soms in het eerste vuur middelen aanprijzen, die minstens even verkeerd waren als het gevreesde kwaad.

Elk nieuw onderwerp uit het leven der maatschappij dat aan de orde kwam, trok onmiddellijk zijne aandacht. Het maakte zich van hem meester, hij trachtte zijne denkbeelden daarover in verband te brengen met de denkbeelden en leerstellingen van de groote en onsterfelijke meesters; maar, laat ik het niet verbergen, niet zelden ook van degenen die zich als zoodanig ‘poseerden.’

Het pittoresque trok hem meer aan dan koude analyse en de vruchten van stille en langdurige studie. Verschillende zijner geschriften wijzen dit te duidelijk uit, en aan hunne blijvende waarde wordt daardoor afbreuk gedaan.

Zoo strekte *Michelet* hem tot gids in zijne studie *over de opvoeding der vrouw*. Voor zijne beschouwingen over den toestand der vrouw onder de Israëlieten, zal hij zich niet

beroepen op den Bijbel maar op de ‘Bible de l’humanité’ van dien daarbij zoo hoog fantastischen schrijver. Zoo wordt de hekserij in de middeleeuwen als de oorsprong van de emancipatie der vrouw, als de opstand van het volk tegen de verdrukking van adel en geestelijkheid aangegeven; van de opkomst en de ontwikkeling der gemeenten wordt schier met geen woord gerept. Wordt hier de zwakke zijde dier studie aangeraakt, met voldoening mag men wijzen op den hoofdtrek van dit geschrift, waardoor het zich verre verheft boven zoovele die later hetzelfde onderwerp behandelden. Men vreeze niet dat van Hugenpoth de vrije liefde gaat idealiseeren of de prostitutie verheerlijken. Hij, de goede huisvader, uit in gespierde taal voortreffelijke en gezonde denkbeelden, die uit het hart komen en tot het hart spreken. ‘Aan wien,’ roept hij uit, ‘behoort het meisje dat ons geboren wordt. Behoort het aan den staat? Neen; behoort het aan de kerk? Neen; behoort het aan de maatschappij? Neen; maar behoort het dan niet aan vader of moeder of aan beide de ouders onverdeeld? Evenmin.

Maar, hoor ik u vragen, aan wien behoort dan mijn kind, aan wien behoort het dochtertje, indien dat bloed van mijn bloed, dat vleesch van mijn vleesch niet aan mij behoort? Ik zal het u zeggen, het behoort aan zich zelf.’

De Inleiding tot de waarheid in Staatsbeleid, in 1865 uitgegeven, was een protest tegen de knoeierij der verschillende partijen. Hij wijst op de ziekteverschijnselen op staatkundig en zedelijk gebied.

Hij had een walg van de wijze, waarop volksvertegenwoordigers werden gekozen.

Een puntige beschrijving van verkiezings-manoeuvres vindt men op bl. 85. ‘De Heer R. wenscht tot lid der volksvertegenwoordiging gekozen te worden. Hij verstaat zich met den Heer M., een invloedrijk man in zijn kiesdistrict.

Het belang en de hartstogten der contractanten zijn de

grondslagen en die van het kiesdistrict de hefboomen dier maatschap.

De Heer R. tracht alsdan door geloofsbelijdenissen parade met beginselen en handige beloften de kiezers gunstig te stemmen. Vergaderingen van vertrouwde stemgerechtigden worden belegd, de onafhankelijke of orthodoxe R. wordt tot candidaat uitgeroepen. Soms indien concurrentie van een derde gevreesd wordt, laat men dezen tot candidaat verkondigen; men wiegt den onnoozele in slaap.

De dag der verkiezing zal voor hem de dag der vergelding zijn.

Eindelijk ontvangen de kiezers hunne stembiljetten. Alsdan worden de rollen in de intrigue tusschen de vertrouwden verdeeld. De bemoeizieke burgemeester te A., de sluwe secretaris te B., de dweepzieke dominé of pastoor te C. spreken borg voor de stemmen in hunne gemeenten. Postenbejagers van allerlei fatsoen staan ter devotie der invloedrijke maatschap. Een zwerm van handlangers en zwendelaars vliegt rond om de stembiljetten voor R. in te vullen en de kiezers naar de stembus te brengen. Beloften, laster, misleidingen, bedreigingen, drinkgelagen worden daarbij niet gespaard. De pers vergeet hare edele roeping.'

In dit geschrift drong hij aan op het geheim der stemmingen en merkwaardig! hij stelde toen reeds voor, hetgeen verleden jaar bij de behandeling der kieswet in België verlangd werd om misbruiken te weren. Herhaalde malen zijn de stelsels om betere en meer zuivere verkiezingen te verkrijgen onderzocht, doch hij vestigde het eerst de aandacht op dit vraagstuk. Reeds bij het internationale Congres van Sociale Wetenschappen te Amsterdam in 1864 had hij de kwestie ingeleid en hij was de eerste die het stelsel van Hare besprak.

Mr. Buys geeft in de Gids eene scherpe en niet geheel onverdiende kritiek van de 'Inleiding.' Hij legt daarbij den

vinger op het zwakke punt van van Hugenpoth's verschillende geschriften.

In de *Gemeente, hare vrijheid en hare finantiën*, ijvert hij sterk voor de afschaffing der gemeenteaccijnsen, hij dringt o.a. aan op den afstand van de personeele belasting aan de gemeenten. Hier worden nog besproken de gewenschte afschaffing der Ministeriën van Eeredienst, de invoering eener belasting op de goederen in de doode hand, de afschaffing der doodstraf en de bezoldiging der Godsdienstleeraren door de (burgerlijke) gemeenten.

Zijn ook hier wellicht te veel zaken, die niet bij elkander behooren, bij een gevoegd en is de hoofdgedachte niet altijd genoeg losgemaakt van de onderdeelen, toch moet erkend worden, dat zijn blik dikwerf juist was. Dat de meeste wenschen die hij toen uitte, door den wetgever verwezenlijkt zijn en dat niemand er aan denkt om er op terug te komen, is de beste lofrede die hem kan gehouden worden.

Het valt ook in het oog dat van sommige woorden, b.v. Socialisme, gebruik wordt gemaakt in een anderen zin dan gewoonlijk. Dit doet soms misverstand ontstaan en maakt omzichtigheid bij de beoordeeling noodzakelijk.

In '*Onze volksvermaken*' wordt een protest aangeteekend tegen een voorstel van het Ministerie Heemskerk om de bevoegdheid te erlangen om in sommige gevallen de kermissen te mogen verbieden. Het is een protest tegen de inmenging der regeering in het huishouden der gemeenten en niet minder tegen het stramme Zondagvieren, tegen het phariseeïsme en de officieele huichelarij onder den invloed der staatskerk in vorige eeuwen.

Niet dat hij de uitspattingen der tegenwoordige kermissen in bescherming wil nemen; met schrille kleuren teekent hij een kermisnacht¹.

1 Bl. 27.

‘Een kermisnacht in onze groote steden is een schouwspel om van te huiveren. Een bonte menigte dronken van drank, maar misschien nog meer dronken van dierlijkheid vult straten en pleinen en verdringt zich in de huizen van ontucht. Mannen en vrouwen, jongens en meisjes, allen hebben slechts één lied, een zinledig lied geijkt voor het feest door eenige klanken van ongebondenheid. Overal galm en overal dans, in de straten en de stegen, in kroegen en in de koffijhuizen, in de kelders en in de bordeelen. Overal zoeken van lafenis voor de schorre keelen en naar lafenis voor de verhitte verbeelding. Dat gegier en gezwier, dat gehots en geklots schijnt zonder einde. De morgen brengt slechts verpoozing, een bereiding voor den volgenden avond’.

Zijn ijver voor het goede bracht hem ondanks zich zelven verder dan hij wilde, en, in strijd met zijn ijveren voor de zelfstandigheid der gemeente en tegen de inmenging van het gezag in belangen buiten zijn kring, eindigt hij met de aanbeveling om alle gemakkelijkheden van de gemeente te doen uitgaan en door de gemeente te doen betalen.

‘*Een droom*’ - een goed gestileerd fantastisch stuk - is een eerste kreet tegen het zoo bekende mandement der bisschoppen tegen de openbare scholen. Aanvankelijk is het in den Spectator verschenen, het is een vurig pleidooi voor de belangen der openbare school, die hem innig lief was.

‘*De Revolutie*’ is een vinnige bestrijding der Jezuiten en der ultramontaansche stellingen, een krachtig protest tegen onverdraagzaamheid en tegen afscheiding tusschen Roomsche-Katholieken en Protestanten. Hij voorspelde toen: ‘hartstochten worden in beweging gebracht, die het doel voorbijstreven en het besef der waarheid verduisteren.’

En is niet, ongelukkig genoeg, die voorspelling in de Nederlandsche samenleving verwezenlijkt?

Is de afscheiding niet wederom tot stand gekomen?

Leven niet de leden der verschillende kerkgenootschappen, helaas! meer naast, dan met elkander?

De schuld ligt niet bij ééne partij, beiden hebben schuld.

Om min edele doeleinden te bereiken wordt niet alleen tegen felle ultramontanen, doch ook tegen alle Katholieken het wapen van verdachtmaking gebruikt.

De overprikkeling van godsdienstige hartstochten roept van alle zijden overdrijving in het leven. Bestrijding van gevaarlijke utopieën der uiterste partijen was de aanleiding tot veroordeeling van het geheele kerkgenootschap.

De overdrijving der ultramontanen was oorzaak van de veroordeeling van al wat Katholiek is, en anderzijds is de felheid der antirevolutionnaireren de grond waarop door vele Katholieken één vonnis over al de Hervormden wordt uitgesproken.

De ware godsdienstzin zelf lijdt de meeste schade door heerszucht der kerkelijke partijen.

'*Anti*', in 1876 in de Gids verschenen, is de vrucht eener uitgebreide lectuur; steeds het oog gevestigd op den strijd tegen het clericalisme, tegen de antirevolutionnaireren niet minder dan tegen de ultramontanen. In hen ziet de schrijver de vijanden der tegenwoordige maatschappij. Hij kenmerkt hen met den stempel van antisociaal, zij zoeken, zegt hij, alléén het gezag, niet het recht. Het werk is geschreven niet in eens achter elkander, het draagt het kenmerk van te zijn verschillende brokstukken die aaneengeregen zijn; zwaar lichamelijk lijden en onnoemelijke smarten hebben het werk menigmaal afgebroken, en mogen de gebreken er van vergoelijken. Soms worden er woorden gebruikt in oneigenlijken zin en niet in de beteekenis, die men er in het algemeen aan hecht, de titel zelf is niet de nauwkeurige aanduiding van hetgeen de schrijver bedoelt. Hij ziet in geheel de geschiedenis een strijd tusschen het recht en het gezag; al zijne beschouwingen leiden daarheen. Er wordt gewezen op de onvruchtbaarheid

der *anti*, aan hen wordt een sociaal ideaal ontzegd. De toestand van Nederland wordt behandeld en de middelen tot verbetering van den maatschapplijken toestand worden besproken; als geneesmiddelen wordt o.a. aangegeven de erkenning der kerkelijke gemeenten als zelfstandige rechtspersonen.

Doch bestaat die niet sinds jaren? en brengt het begrip van zelfstandigheid niet mede, dat de Staat niet kan verbieden, dat eene kerkelijke gemeente het verband met het algemeene kerkgenootschap behoude, als zij dit verlangt, en dat de samenhang van het geheele kerkgenootschap blijve bestaan?

Afschaffing van de privilegiën van den clerus wordt verlangd, meer bepaald dat van militairen dienstplicht, dat der doode hand, zoo wel erkende als vermomde, dat in zake van belastingen en brievenport.

Bij de meeste staatslieden en bij de geestelijkheid zelve zullen tegen de afschaffing van die privilegiën wellicht geen overwegende bezwaren bestaan, doch of daardoor werkelijk zooveel verbetering van den socialen toestand is te verwachten, mag betwijfeld worden. Men heeft recht om voorstellen tot meer ingrijpende hervormingen te verwachten, als het bestaan van die privilegiën wordt geschetst 'als zoovele schendingen van het recht, die niet passen in het kader der sociale rechtsidee, welke in Nederland voorziet en zelfs al ware dit niet, zouden dienen te vervallen in het belang van het regt der wettige zelfsverdediging.'

Op het einde van het werk wordt vluchtig de vraag geuit, of de tijd niet daar is om voor de geestelijkheid van alle kerkgenootschappen de schooldeuren te sluiten.

Te kwader ure uitte de geëerde schrijver zoodanigen wensch. De beraadslagingen over de nieuwe wet op het Lager Onderwijs toonen, dat dit denkbeeld in Nederland geen ingang vond.

Ik heb tot nu toe niet gesproken over het hoofdwerk

van Mr. van Hugenpoth, een werk dat van veel studie en van uitgebreide nasporingen getuigt, dat meer blijvende waarde heeft dan al zijn overige geschriften - ik bedoel *'De kloosters in Nederland in 1861.'*

Het is hier de plaats niet om de juistheid van het juridische betoog in al zijn onderdeelen te ontleden.

Het onderwerp werd in 1853 voor het eerst op uitstekende wijze behandeld in het keurige Academische proefschrift van Jhr. Mr. C.J. van Nispen tot Pannerden: 'Het regt van vereeniging en de burgerlijke regtsbevoegdheid van vereenigingen als regtspersonen beschouwd.'

Met de meeste scherpzinnigheid onderscheidt deze de kloosters, waarop de Fransche decreten van 14 November 1811 en 3 Januari 1812 van toepassing zijn, namelijk alleen op de toen bestaande, en toont hij aan dat degenen, wier leden geen eeuwigdurende beloften doen en die zich toewijden aan verzorging van zieken en aan het onderwijs toe gelaten zijn. Hij onderscheidt scherp tusschen 'klooster' en 'geestelijke vereeniging.'

Hij bespreekt de verbindbaarheid dier verordeningen en betoogt, dat art. 291 en volgende van den Code Pénal niet kunnen slaan op vereenigingen als kloosters.

De schrijver van *'de kloosters in Nederland'* gaat veel verder, hij neemt aan dat de meeste kloosters verboden vereenigingen zijn.

De wet van 22 April 1855 (Stbl. 32) tot regeling en beperking der uitoefening van het recht van vereeniging en vergadering heeft de genoemde artikelen van den Code Pénal en de daarmee in verband staande verordeningen afgeschaft; en het mag ernstig betwijfeld worden, of de uitlegging dat alle fransche wetten en decreten op de geestelijke vereenigingen daaronder niet begrepen zouden zijn, wel kan opgaan.

De wet op de kerkgenootschappen van 10 Sept. 1853 schaft af de wet van 18 Germinal an X en alle met de tegenwoordige wet strijdige bepalingen.

Evenwel wordt door Mr. v.H. beweerd, dat de wet van 18 Germinal, behalve de bepalingen, die uitdrukkelijk met de wet van 10 September 1853 in strijd zijn, is blijven bestaan. Ik twijfel of die leer veel aanhangers zal vinden.

Er is, dunkt mij, niet genoeg uit elkander gehouden of kloosters strafbare vereenigingen zijn, dan wel of zij al dan niet zijn rechtspersonen. Het verdedigen van de laatste stelling is het best bewerkt. Het betoog is klemmend dat het Fransche decreet van 3 Januari 1812, verbindend is geweest tot aan de wet van 22 April 1855. Hoe de rechtstoestand is voor die gedeelten van Limburg, waar de vrijzinnige Belgische wetten tot 1839 geldig zijn geweest, of daar hetzelfde moet gelden als in België, is eene vraag die wellicht voor verschillende beschouwingen vatbaar en, wat de rechtsgevolgen aangaat, van overwegend gewicht is.

Het werk bevat eene merkwaardige verzameling van gegevens en bescheiden over deze aangelegenheid, o.a. de curieuse akte van vennootschap der firma de Villefort en C^o.; weinig bekende koninklijke besluiten, belangrijke mededeelingen over bestaande kloosters, vooral een menigte statistieke gegevens over geheel het land van de bestaande gestichten en het getal aanwezige kloosterlingen. Hier geldt een opmerking: het getal 'kloosters' is in werkelijkheid veel kleiner dan de opgave aanwijst; het opgegeven getal kloosterlingen in de verschillende gemeenten kan men veilig als juist aannemen, dit laatste is nooit tegengesproken, doch er heerscht eenige verwarring in de statistieke gegevens.

Ten onrechte zijn vermeld als op zich zelve staande kloosters - vestigingen van liefdezusters enz. - die aan bestaande instellingen zijn verbonden, instellingen, die hetzij een zelfstandig bestaan hebben, hetzij bijzondere gemeentelijke kerkelijke of gemengde instellingen van weldadigheid zijn, bedoeld in art. 2 litt. a.b.c.d. der Armenwet, of wel aan instellingen van onderwijs, die eigendom zijn

van bijzondere rechtspersonen of van kerkelijke gemeenten.

Men onderscheide wel, in die laatstgenoemde gevallen hebben de geestelijke zusters of verdere kloosterlingen geen het minste recht op die instellingen, zij zijn daarbij in dienst en kunnen naar goedvinden ontslagen worden.

Voor een toekomstige regeling van den rechtstoestand der kloosters uit de schrijver de volgende wenschen:

De wet - geen regeeringsbesluiten - duidt aan de kloosters, die mogen bestaan, de plaats waar zij mogen opgericht worden.

Aan een zeker aantal vrouwenkloosters, wier leden zich met het verplegen van zieken en noodlijdenden en het geven van onderwijs onledig houden, moet wettig bestaan verzekerd worden.

Ook liefdehuizen en andere vrouwenkloosters, voor zooverre daarin bewaarscholen gehouden worden, zijn doelmatige inrichtingen.

Nog een zeker getal voor meisjes bestemde kloosterpensionaten, welke zich onderscheiden door 'voldoend onderwijs en maatschappelijke rigting van de vele anderen, van te zeer uitsluitende strekking', moeten behouden blijven.

Opheffing der mannenkloosters wordt verlangd met uitzondering alleen van die, wier leden zich uitsluitend aan het verzorgen der lijdende menschheid wijden.

Geen schenking aan geestelijke corporatiën, ook door tusschenpersonen, mag worden aangenomen zonder machtiging van de regeering op poene van ontbinding der vereeniging. Ook hij die de gift overlevert wordt gestraft.

Bezit van goederen door tusschenbeidenkomende personen is op dezelfde straf verboden.

De goederen der ontbonden corporatiën worden onder de leden verdeeld.

Dit gedeelte is het zwakste gedeelte van het geheele betoog.

Aan de ééne zijde wordt de persoonlijke vrijheid beperkt; maatregelen worden voorgeslagen die òf onuitvoerbaar zijn òf gemakkelijk ontdoken kunnen worden òf tot niets leiden.

Aan de andere zijde wordt den wetgever opgedrongen dat hij zal beoordeelen, welke kloosters, welke meisjespensionaten voldoende onderwijs geven of aanbevelenswaardig zijn, en welke plaats van vestiging voor deze oirbaar is.

Deze voorstellen zijn ook verder niet verdedigd.

Op het internationale Congres voor statistiek, in 1861 te 's Hage gehouden, heeft mr. v. H. een hoogst belangrijke studie geleverd over '*de doode hand*'.

Deze is met groote zorg en, zooals de aard van de zaak moest medebrengen, nauwkeurig bewerkt. Het bevat gegevens, die men te vergeefs elders zal zoeken, en gaf aanleiding tot hoogst ernstige besprekingen.

Mr. v.H. had gewild 'que le Congrès déclare d'urgence la connaissance de la main morte'. Om tot die kennis te geraken stelde hij echter minder gelukkig voor, dat de instellingen of vereenigingen die geen inlichting wilden geven, hare rechtspersoonlijkheid zouden verliezen, en dat de tusschenpersonen zelfs met gevangenisstraf en zware boeten zouden getroffen worden.

Schier algemeen werd toegejuicht dat men op de hoogte zoude komen van den werkelijken toestand der bezittingen in de doode hand, doch niet minder algemeen en met het meeste vuur werd het voorgestelde denkbeeld van toepassing van straf om tot die kennis te komen bestreden o.a. door mr. J. Heemskerk Az., door Rolin-Jaquemijns, den geestigen Gentenaar, die onlangs lid werd van het Belgische Ministerie, door prof. A. Visschers en verschillende anderen.

Voor de kennis van deze aangelegenheid is een herlezing der debatten van het congres van blijvende waarde.

Thans, na verloop van zooveel jaren, kan men niet na-

laten te glimlachen om de lange en tamelijk hevige discussiën o.a. door Pascal Duprat, die in de openbare vergadering van het Congres werden gevoerd, over de woorden, waarin de wensch van het Congres zou worden ingekleed; gedeeltelijk een twist over woorden, doch tevens een krachtig protest tegen onbehoorlijke inquisitie, waarbij de rechten der persoonlijke vrijheid en van het gewone recht tegenover kwellende en kwetsende onderzoekingen werden gehandhaafd.

De vraag over den rechtstoestand van de geestelijke vereenigingen blijft nog een open vraagstuk; het werk *'de kloosters in Nederland'* levert gewichtige bijdragen voor de beoordeeling dier vraag, maar heeft de oplossing niet gevonden; het voor en tegen verdient nog wel eene opzettelijke, onpartijdige behandeling.

Bespiegeling over sociale toestanden, over het nadeel van kloosters, over het gevaarlijke der uitbreiding van het bezit in de doode hand mogen den jurist niet leiden bij de uitlegging en toepassing der wet. Vooral verdient een nauwkeurige statistiek, niet alleen der geestelijke vereenigingen doch van alle goederen in de doode hand, de aandacht der economisten.

Als men eene nauwkeurige statistiek van de goederen in het bezit der doode hand opmaakt, zal men verbaasd staan over de uitkomsten. De cijfers bij de staatsbegroting van 1877 overgelegd treden niet voldoende in bijzonderheden. Zoo zal men bevinden, dat eene specifiek Protestantsche vereeniging, hoofdzakelijk opgericht tot het in stand houden van kerkelijke Hervormde gemeenten in Noordbrabant, alleen meer onroerende ongebouwde eigendommen bezit dan alle kloosters te zamen in geheel Nederland. Men kan nauwelijks gissen welke verscheidenheid van rechtspersonen er al bestaat. Ik laat stichtingen buiten spel; de statistiek over het armwezen zal hier veel licht verspreiden, en voor de vereenigingen die sinds 1855 zijn opgericht sla men de Staatsbladen open. Zoodra eenige stichting,

eenige vereeniging van personen eigendom bezit, is dit eigendomsbezit der doode hand.

Leerrijk is het na te gaan, waarvoor al rechtspersoonlijkheid is toegekend, societeiten, gymnastiek-of zweminrichtingen, bouwvereenigingen, spaarbanken. Zeer vele vereenigen, die in de laatste jaren rechtspersoonlijkheid hebben aangevraagd, zijn van uitsluitend Protestantsche richting.

De statistiek van de bezittingen der doode hand wijst ook uit, dat verreweg het grootste deel der eigendommen behoort aan gemeente-instellingen van weldadigheid en aan kerkgenootschappen. Uit den aard der zaak heeft de Ned. Hervormde kerk het grootste deel in het cijfer der bezittingen, die aan de kerkgenootschappen behooren, omdat zij tot het laatst der vorige eeuw de staatskerk was.

Eene belasting op de bezittingen van de doode hand is zeer wenschelijk en hoog noodig, doch nog noodiger is het dat de wetgeving op het verleenen van regtspersoonlijkheid worde herzien; de wet van 1838 was niet goed - die van 22 April 1855 is weinig beter.

De Fransche wet van den Code Civil verdient, voor wat betreft de groote beginselen, de voorkeur.

Rechtspersoonlijkheid moet niet verleend worden dan alleen in het algemeen belang.

Vrijheid van vereeniging zij zoo onbeperkt mogelijk, doch deze brengt geen rechtspersoonlijkheid met zich, dit is een voorrecht.

Zoo veel mogelijk moet het houden van goederen buiten het bezit van de ingezetenen, buiten den handel, beperkt worden; alleen om een blijvend algemeen belang te steunen kan de wetgever dit voorrecht verleenen aan bijzondere vereenigingen; het spreekt vanzelf dat publiekrechtelijke zedelijke lichamen (de kerkgenootschappen en kerkelijke gemeenten hieronder m.i. te begrijpen) geen afzonderlijke erkenning noodig hebben.

Thans wordt rechtspersoonlijkheid misbruikt om bijzon-

dere belangen te bevorderen, om aan persoonlijke verantwoordelijkheid te ontsnappen, b.v. als bouwverenigingen en sociëteiten opgericht worden.

Een herziening der wet van 22 April 1855, die het recht van vereeniging eerbiedigt, doch wat minder vrijgevig is met het toekennen van rechtspersoonlijkheid en behoorlijk dit onderwerp regelt, is hoog noodig. De groote gevaren van ophoopen der goederen in de doode hand zullen dan vanzelf vervallen.

De wetgever kan wellicht bepalen dat vereenigingen, die geen rechtspersoonlijkheid bezitten, als zoodanig ook geen afzonderlijk vermogen kunnen hebben, en dat alleen de leden personeel eigendom hebben.

Wellicht dat eenige bepalingen te maken zijn om de persoonlijke vrijheid te verzekeren en om verandering te brengen in de wet op de erfstellingen.

Bevoorrecht van wie ook is af te keuren, doch evenzeer exceptieve wetten, die de persoonlijke vrijheid aan banden zouden leggen.

Reeds onmiddellijk na het verschijnen van 'De kloosters in Nederland' besprak Mr. P.F. Hubrecht in een open brief aan mr. v. H. die vraag en verdedigde krachtig de vrijheid van belijdenis, hij verwachtte alles van de bevordering van zedelijkheid en waren godsdienstzin, van de inrichting van goed en verlicht onderwijs, van de toenemende beschaving. Hij meende dat een pleit ten voordeele van godsdienstvrijheid onnoodig was en dat vervolging om des geloofs wil zich in dezen tijd niet meer ongemaskerd durfde vertoonen; zij kleurt, zeide hij, haar gelaat en verft hare kleederen zoo dikwijls zij zich thans in het openbaar vertoont.

Toen het werk over de kloosters verscheen, maakte het diepen indruk; spoedig, te spoedig, werd de waarde van het juridische betoog, de eigenlijke hoofdzaak, ter zijde gelaten. Aan de ééne zijde uitbundige en soms overdreven

loftuitingen, het luidruchtigst van degenen die de eigenlijke rechtsquestie niet volkomen overzagen of daarvan weinig begrip hadden. Aan de andere zijde hartstochtelijke en dikwerf ruwe bestrijding van die ultramontanen vooral, die evenmin iets van het juridisch gedeelte begrepen, doch niet konden verduren, niet alleen dat de zwakke zijde van den rechtstoestand der kloosters werd blootgelegd, maar ook dat openlijk werd geprotesteerd tegen de overdrijving, waarmede het getal geestelijke instellingen en het getal harer leden werd opgevoerd; - tegen de misbruiken, die de inmenging der geestelijkheid met de politiek met zich bracht; - tegen eene waarschuwing tegen den invloed der clericalen op politiek gebied.

Dit geschiedde voordat dit nog algemeen in het oog viel, en voordat de ultramontanen zich meester maakten van de verkiezingen.

Velen, zeer velen zijner geloofsgenooten keurden met hem overdrijving van het getal kloosters en kloosterlingen af en de wijze, waarop soms leden geworven werden en waarop goederen werden verkregen ten bate dier instellingen. Zij betreurden de bemoeiingen der geestelijkheid op politiek terrein, en bestreden elk streven om den staat aan eenig kerkgenootschap ondergeschikt te maken. Levendig keurden zij af de felheid en de ruwheid der persoonlijke bestrijding van den gewaardeerden man.

Hunne voortdurende vriendschap is het beste protest daartegen geweest. Hunne sympathie bleef onverzwakt, toen de bestrijding bijna in vervolging ontaardde. Doch ook menigmaal moesten zij de latere opwellingen van heftigheid van hun vriend afkeuren, eene heftigheid licht verklaarbaar door de verwoedheid van den aanval.

Van Hugenpoth is eigenlijk nooit het hoofd eener partij geweest. Hij streed liever op zich zelf. De aard zijner strijdvoering bracht mede, dat hij niet met een afgerond stelsel

op den voorgrond trad. Hij was te weinig practisch. De katholieke liberalen konden hem nooit als partijhoofd aannemen; hij liet niet altijd duidelijk genoeg uitkomen, dat hij, ook bij bestrijding der ultramontanen, vrijheid voor ieder, vrijheid van allen en alles krachtig genoeg verdedigde.

Die liberalen wilden niet alleen vrijheid voor zich, maar ook voor anderen, ook voor hunne tegenstanders. Bij hen gold de overtuiging dat de vrijheid zelf op den duur het geneesmiddel tegen misbruiken in zich draagt en dat beperking van alle vrijheden niet toe te juichen is, omdat zij aanvankelijk alléén tegen de ultramontanen zoude gericht zijn. Zij zien in zoodanige beperking de logische toepassing van beginselen, die men voorgeeft te bestrijden; zij hebben een afkeer van hen, die zelfs hunne onafhankelijkheid zouden opofferen om te mogen leven onder de suprematie van een rijk, waar de ultramontanen met de meeste strengheid geregeerd worden. Zij weten te goed dat dáár vrijheid van het woord, vrijheid van drukpers, vrijheid van vereeniging, vrijheid van godsdienst aan banden ligt, dat dáár geen burgerlijke gelijkheid zooals in Nederland bestaat, dat dáár het uitvoerend gezag kan regeeren zonder overleg en zelfs tegen den uitdrukkelijken wil der volksvertegenwoordigers, dat dáár belastingen kunnen geheven worden zonder toestemming van het parlement, dat dáár voor nietige overtredingen draconische wetten zijn, die door afzetbare rechters even draconisch worden toegepast!

Van Hugenpoth was van nature te onafhankelijk van karakter en te groot voorstander van vrijheid, dan dat hij dwingelandij van wie ook kon huldigen en noodelooze beperking van vrijheid kon dulden. Menigmaal verborg hij zijn walg niet, dat hij zoozeer in de hoogte werd gestoken door hen, die wel het ultramontanisme heftig bevechten en de hulp van den staat inroepen in bestrijding van ultramontaansche stoutigheden, maar die niet minder

streven om zelf meester te worden in den staaten de volslagen vrijheid verlangen om hunne religie uitsluitend te doen zegevieren en den staat naar hunne utopieën te kneden.

De beschuldiging van 'ultramontaan' die te pas en te onpas, terecht of zonder eenigen grond tegen ieder Katholiek wordt geuit, als er eenig belang is hem ter zijde te zetten of om voordeel te behalen, is te dikwerf een onfeilbaar middel om hem te doen voorbijgaan of achter te stellen.

Zij brengt ons terug naar den toestand van vóór 1830. Niet dat er thans eene omwenteling voor de deur staat, doch niet weinigen laten niets na om eene welgezinde bevolking te miskennen en te verbitteren.

Men mag zich verzekerd houden, dat de bevolking van het Zuiden, en ik spreek hier meer bepaald van het gewest waar van Huguenpoth leefde, vrij wat meer aan onze onafhankelijkheid en aan al onze instellingen gehecht is, dan de weinige afkeer van vreemde heerschappij en de toejuicing van dwingelandij tegen minderheden soms bij een niet onaanzienlijk deel der bevolking van den tegenovergestelden hoek des lands en van eenige groote steden dáár doet vermoeden.

Ook vóór 1830 is met België hetzelfde gevaarlijke spel gespeeld. Het schrikbeeld der ultramontanen werd ook toen te hulp geroepen om de Zuidelijke broeders uit te sluiten.

Toch was minstens de grootste helft van hen, en zeker niet het minst begaafde gedeelte, alles behalve ultramontaansch.

De handen werden in elkander geslagen door geheel het Zuiden tegen eene regeering, die men als een gemeenschappelijken vijand ging beschouwen, omdat zij met vele kleine haarkloverijen de bevolking wist te plagen, die het grootste gedeelte van het volk onmondig verklaarde en als ongeschikt van alle ambten en bedieningen uitsloot,

die allerlei nuttelooze en odieuse vervolgingen wegens drukpersdelicten en majesteitsschennis provoceerde, die de vrijheden, door Thiers later onder het keizerrijk zoo kernachtig genoemd 'les libertés nécessaires,' zooveel mogelijk beknibbelde.

Men had daardoor de Zuidelijke broeders dra tot onverzoenlijke vijanden gemaakt, die met hulp der jaloersche mogendheden zich spoedig van ons afscheurden en die, door de vlag der vrijheid hoog te houden, de sympathie van geheel Europa wisten te verwerven; wier instellingen wij achttien jaren later schier letterlijk zouden overnemen.

Het voor onmondig gehouden volk had een parlement en een regeering, die den noordelijken broeder ten voorbeeld mochten strekken en voor dezen den eisch naar een herziening der grondwet jaren lang rechtvaardigden.

Er bestaat gelukkig thans hier te lande geene partij, die eene afscheiding zoekt, en de katholieke liberalen zijn niet georganiseerd en niet strijdlustig genoeg om in het strijdperk te treden en een gedurigen strijd te voeren; zij hebben te dikwerf ongewenschte bondgenooten, die hun meer nadeel toebrengen dan hunne ergste vijanden. Het zijn lieden, wier eenig beginsel is al wat katholiek heet te haten, en die alles zouden goedkeuren wat andersdenkenden zou knevelen.

Het valt niet te ontveinzen, dat de onophoudelijke smaad en de tactiek van schelden en tieren velen doet zwijgen. Die eene gevestigde overtuiging hebben en deze ook nooit verbergen, willen nog niet openlijk optreden om aan alle beledigingen en verdachtmakingen te worden prijsgegeven.

Men behoeft niet vreesachtig te zijn om toch een onverwinbaren afkeer te hebben tegen modder en vuil en om zich daartegen te willen vrijwaren.

Er behoort moed toe om zich bloot te geven, om altijd verguisd te worden en zich in zijne intiemste gewaarwordingen gehoond te zien.

Dien moed had van Hugenpoth en die moed werd dikwerf overmoed. Overal, te pas en te onpas, ziet hij den ultramontaan en deze krijgt dan zijn deel; hij zocht den strijd, en de hitte van het gevecht deed hem wel eens zijn kalmte verliezen en onbillijk worden; dit gebeurde schier onbewust, en hij verzachtte later wat wellicht in een oogenblik van opgewondenheid aan de pen was ontsnapt.

Wat hem ook ten laste is gelegd door zijn tegenstanders, hij bleef katholiek; hij is dit geweest zooals die keurbende in Frankrijk, die niet van het Christendom en het Katholicisme een politieke partij hebben gemaakt, en die de politieke vrijheid met de godsdient wisten te vereenigen, en deze niet wilden scheiden of als vijanden tegenover elkander stellen. Hij heeft dit nooit verloochend en altijd openlijk volgehouden, hij heeft dit nog betuigd in de laatste dagen zijns levens, en het strekt den grijzen kerkvoogd, Mgr. Zwijsen, die hem kortelings naar het graf voorafging, tot eer, dat een zijner laatste daden was, dat hij zijne persoonlijke antipathie en die der geestelijkheid wist te doen zwijgen, en geen beletsel stelde dat zijn politieke tegenstander niet stierf als uitgestooten uit de Kerk, waartoe hij altijd had willen behooren.

Hetzelfde was gebeurd met den uitstekenden Cavour spoedig zou het geschieden met Italië's eersten Koning.

Hij heeft menigen aandrang weerstaan die hem aanzette zich van de R.C. Kerk af te scheiden, met afkeer wendde hij zich van die raadgevers af; zijne geheele persoonlijkheid zou hij daardoor hebben prijs gegeven; hij zou niet hebben nagelaten de sympathieke herinnering aan die gemoedelijke - misschien ietwat dwepende en nevelachtige en toch edele en belangwekkende individualiteit, die voor altijd van ons is weggegaan.

Ik heb getracht eene onpartijdige schets te geven van de werken van een edel man, die met overtuiging en met vuur heeft gestreden voor wat hij goed en waar achtte, die niet terugdeinsde voor de heftigste aanvallen; van den oprechten vaderlander die boven alles de vrijheid liefhad, die een der voorvechters is geweest voor de ontwikkeling van ons staatsleven, wiens streven voor een deel is verwezenlijkt.

Augustus 1878.

F.A.J. VAN LANSCHOT.

Levensschets van Dr. Johannes Adrianus Boogaard.

Johannes Adrianus Boogaard werd den 13^{den} Juni 1823 te Rotterdam geboren en was het eenige kind uit het huwelijk van Jan Boogaard, doctor in de geneeskunde, en van Teuntje Elizabeth Rijshouwer. Hij bezocht aldaar de lagere school en het Erasmiaansch gymnasium; na zich door goeden aanleg en ijver bijzonder onderscheiden te hebben werd hij op den 30sten Augustus 1841 op de meest eervolle wijze tot de academische lessen bevorderd en op den 18^{den} September daaraanvolgende als student in de geneeskunde aan de Leidsche Hoogeschool ingeschreven. Hier woonde hij de lessen bij van Reinwardt, Uylenbroek, van der Boon Mesch, Verdam, J. van der Hoeven en Kaiser, Hoogleeraren der faculteit van wis- en natuurkunde; voor de geneeskundige vakken genoot hij het onderwijs van G. Sandifort, Broers, Pruys van der Hoeven en G.C.B. Suringar. De physiologie werd destijds door J. van der Hoeven voor enkele studenten privaat behandeld; aan deze bijeenkomsten nam hij ijverig deel. Ver-

der oefende hij zich, onder leiding van Dr. Gobée, in het gebruik van den microscoop, welk belangrijk werktuig toen aan onze hoogeschole bijna niet gebezigd werd.

Na een zeer wel besteden studietijd, waarvan de uitstekend afgelegde examens getuigden, werd Boogaard op den 9^{den} October 1842 met den meesten lof tot doctor in de geneeskunde bevorderd na openbare verdediging eener '*Dissertatio de renum in morbo Brightii structura penitiori.*' Uit den aard van het behandelde onderwerp bleek reeds dadelijk zijne voorliefde voor ziektekundige ontleedkunde en voor microscopisch onderzoek en tevens hoe zeer hij zich de wenken, hem door Dr. Gobée gegeven, had ten nutte gemaakt.

Nog in dezelfde maand begaf de jeugdige doctor zich tot voortzetting zijner studiën naar Berlijn, waar hij tot het einde van 1847 bleef. Hij hield zich daar onder leiding van Joh. Müller en Schlemm met practisch-ontleedkundige oefeningen bezig, bezocht ijverig de kliniek van Romberg en wijdde een zeer aanzienlijk deel van zijn tijd aan de studie der ziektekundige ontleedkunde. Hij voelde zich bijzonder aangetrokken tot Virchow, die als prosector de lijkopeningen verrichtte en destijds reeds door zijne voordrachten over pathologische anatomie veel opgang maakte. Uit de gedurende dit verblijf te Berlijn gehoudene, uitvoerige aantekeningen, die mij met de meeste bereidwilligheid ter inzage werden gegeven, blijkt zijne groote ingenomenheid met Virchow's nieuwe inzichten en beschouwingen. Zonder twijfel heeft de omgang met Virchow een krachtigen invloed op de richting van Boogaard's latere studiën uitgeoefend.

Van Berlijn begaf hij zich naar Praag. Ook daar wijdde hij zich, onder leiding van Diethrich, die zeer met hem was ingenomen, hoofdzakelijk aan de beoefening der ziektekundige ontleedkunde, voor welk vak hij meer en meer

voorliefde begon op te vatten. Bovendien volgde Boogaard nog vooral de lessen van Patruban (topografische anatomie), Oppolzer (geneeskundige kliniek) en Arlt (oogheekunde).

Te Praag trof Boogaard Halbertsma aan, die tijdens hun verblijf aldaar tot hoogleeraar in de faculteit der geneeskunde te Leiden benoemd werd; deze ontmoeting heeft stellig een grooten invloed op zijn latere loopbaan gehad, zooals weldra blijken zal.

In Maart 1848 vertrok hij naar Weenen; doch de politieke stormen dier dagen waren oorzaak dat zijn verblijf aldaar slechts kort duurde. Daags na zijne aankomst brak de revolutie uit; de wetenschappelijke inrichtingen waren niet toegankelijk. Alleen in het '*allgemeine Krankenhaus*' konden de bloedende en verminkte slachtoffers der straatgevechten bezichtigd worden. Na eenige dagen keerde Boogaard naar Praag terug, waar hij tot het midden der maand Juni vertoefde.

Na Dresden, de '*Sächsische Schweiz*' en Leipzig bezocht te hebben ging hij andermaal naar Berlijn; hij vond ook daar de politieke omstandigheden niet gunstig voor het voortzetten zijner studiën en vertrok, na een tocht door het '*Thüringer Wald*,' naar Heidelberg, waar vooral Henle en Moleschott ijverig gevolgd werden en waar veel tijd aan microscopische onderzoekingen werd besteed.

Omstreeks het begin der maand Augustus kwam hij in Rotterdam terug met het stellige voornemen om, zoo mogelijk, te trachten een wetenschappelijken werkkring te verkrijgen. Daartoe bood zich echter niet zoo spoedig de gelegenheid aan. Alleen de vurige wensch zijns vaders kon hem doen besluiten zich als practisch geneesheer te Rotterdam te vestigen. Doch het is hem daarmede nimmer recht ernst geweest. Het grootste gedeelte van den tijd werd aan de studie der geliefde vakken gewijd. Geen wonder dus dat hij, na ruim een jaar in Rotterdam te hebben doorgebracht, gretig de gelegenheid aangreep om

opnieuw een wetenschappelijke reis, ditmaal naar Londen, te ondernemen. Aanleiding tot deze reis was de ziekte van een der patiënten zijns vaders, die aan z.g. Brightsche nierziekte leed. Boogaard vergezelde dezen kranke naar Bright. Door zijne dissertatie ingeleid werd hij zeer welwillend ontvangen, en de raadgevingen en introductiën van den vermaarden Bright kwamen hem zeer te stade om in het medische Londen spoedig den weg te vinden.

Gedurende twee maanden hield hij zich te Londen hoofdzakelijk onledig met het bezoeken van hospitalen en het bestudeeren der belangrijkste ontleedkundige verzamelingen. Met grooten lot spreekt hij in zijne aantekeningen over de schatten, die hij vooral in Hunter's museum aantrof, alwaar hij door den beroemden Richard Owen geïntroduceerd werd.

Tijdens dit verblijf in Engeland woonde Boogaard nog de bijeenkomst van *'the British Association for the advancement of science'* te Birmingham bij.

Na Londen werd Parijs bezocht en de vier maanden van zijn verblijf in laatstgenoemde stad heeft hij niet ongebruikt laten voorbijgaan. De klinieken der beroemdste mannen, Roux, Nélaton, Vidal, Civiale, Andral, Ricord, Chomel e.a. werden getrouw bezocht; de ontleedkundige verzamelingen werden ijverig bestudeerd. Het is duidelijk dat hij zich het verblijf te Parijs vooral ten nutte heeft gemaakt om zich tot het verkrijgen van den doctoralen graad in de heilkunde te bekwamen.

Toch werden eveneens de voordrachten van Orfila (toxicologie), Claude Bernard (physiologie) en Milne Edwards (embryologie) gaarne gehoord. De kunstschaten, welke Parijs aanbiedt, werden door hem evenmin uit het oog verloren; vooral de Louvre werd vlijtig bezocht en met niet geringe kennis van het onderwerp werden de kunstproducten, daar tentoongesteld, door Boogaard beoordeeld.

Op het einde der maand Februari van het jaar 1850

keerde hij andermaal naar Rotterdam terug en nam gedurende twee maanden de uitgebreide praktijk zijns vaders waar, die plotseling ziek geworden was. Den 24sten Mei van hetzelfde jaar verwierf hij te Leiden den graad van doctor in de heelkunde.

Boogaard's wensch om in een wetenschappelijke betrekking werkzaam te zijn scheen eindelijk zijne vervulling te naderen. Door het ontslag van Dr. Ledeboer was in het begin van het jaar 1851 de betrekking van lector in anatomie en physiologie aan de klinische school te Rotterdam opengevallen en omstreeks denzelfden tijd moest ook de plaats van assistent-geneesheer aan het nieuwe ziekenhuis aldaar vervuld worden. Hij hoopte de eerstgenoemde betrekking te verkrijgen, welke werkzaamheden geheel in overeenstemming waren met de vakken zijner keus, maar zou toch de laatstgenoemde niet van de hand gewezen hebben, daar zij hem een ruim veld voor pathologisch-anatomisch onderzoek aanbod. Hij verkreeg evenwel geen dezer beide betrekkingen. Het verlangde lectoraat werd aan Dr. Goddard opgedragen. De teleurstelling, welke Boogaard daardoor ondervond, kan evenwel slechts gering geweest zijn, omdat hij omstreeks denzelfden tijd geroepen werd tot een werkring, die zonder twijfel nog meer met zijne wenschen en zijn aanleg strookte.

De vroeger mislukte pogingen van den hoogleeraar Halbertsma om een prosector bij het ontleedkundig onderwijs te doen benoemen, waren eindelijk met een beteren uitslag bekroond. Boogaard werd, op diens aanbeveling, door HH. curatoren der Leidsche hoogeschool met ingang van 1 September 1851 in die betrekking benoemd. Met ijver aanvaardde hij zijne taak en reeds in 1851 begon hij in overleg met en op aanraden van Halbertsma, college te geven over ziektekundige ontleedkunde en weefselleer; later heeft hij ook lessen over verbandleer aangekondigd.

Behoudens eenige vermeerdering van het aanvankelijk zeer schrale traktement bleef zijn positie gedurende meer dan 10 jaren tamelijk onveranderd¹. Toen in het begin van 1863 W. Vrolijk zijne betrekking als hoogleeraar in de ontleed- en dierkunde aan het athenaeum te Amsterdam had neergelegd, zijn er met Boogaard onderhandelingen aangeknoopt om hem tot het bekleeden van den vaccerenden leerstoel over te halen. Hij scheen aanvankelijk niet ongeneigd om die roepstem te volgen; doch toen hem bij Koninklijk besluit van den 3^{den} Mei 1863 de titel van hoogleeraar en van conservator der anatomische verzameling bij de hoogeschool te Leiden verleend werd, meende hij voor het hem gedane aanbod te moeten bedanken. Boogaard bleef in Leiden.

Mijne eerste kennismaking met Boogaard dagteekent van dit gedeelte zijner loopbaan. Gedurende vier jaren (1858-1862) heb ik zijne lessen gevolgd. Zijn onderwijs was grondig en degelijk, zijne mededeelingen volledig en nauwkeurig. Wij zagen in hem een man van groote talenten, van veel kennis en diep inzicht, uiterst (misschien al te) voorzichtig in het trekken van besluiten uit zijne waarnemingen. Van den ijver, waarmede hij zijne taak waarnam, getuigt een niet gering aantal proefschriften, die met zijne hulp en onder zijne leiding bewerkt zijn.

Na den dood van Halbertsma werd Boogaard bij Koninklijk besluit van den 20sten Januari 1866 tot buitengewoon hoogleeraar in de medische faculteit en tevens tot directeur der anatomische verzameling benoemd. Hij was destijds meer en beter dan iemand anders geroepen om het bestuur op zich te nemen over een museum, aan welks

1 Den 7den Juli 1853 trad Boogaard in het huwelijk met Mejuffrouw Adriana Johanna Rijshouwer; uit dezen echt werden vijf kinderen geboren; twee daarvan zijn op jeugdigen leeftijd overleden. Een dochter en twee zonen zijn nog in leven.

inrichting hij zelf een belangrijk aandeel had gehad. Op den 21sten Maart van hetzelfde jaar aanvaardde hij zijne nieuwe betrekking met het uitspreken eener redevoering, die later het licht zag onder den titel van: *'De anatomisch-physiologische richting in de hedendaagsche geneeskunde, uit de geschiedenis verklaard en gerechtvaardigd.'* Hij wees daarin 'de historische gronden aan, waaruit die richting in de geneeskunde, welke zich de ruimste toepassing van anatomische en physiologische kennis, ook op de practische geneeskunde, ten doel stelt, hare verklaring en tevens hare rechtvaardiging ontleent.'

Boogaard's werkkring bleef eerst bijna geheel onveranderd; hij ging voort met de hem reeds vroeger toevertrouwde vakken te onderwijzen. In 1868 kwam daarin eenige wijziging. Toen nam hij het onderwijs in de algemeene ziektekunde op zich, terwijl de weefselleer in andere handen overging. Sedert 1869 heeft Boogaard ook lessen over gezondheidsleer aangekondigd en gegeven. Bij Koninklijk besluit van 30 December 1870 werd hij tot gewoon hoogleeraar in de medische faculteit benoemd en gedurende het academie-jaar 1876/7 bekleedde hij de betrekking van secretaris van den academischen senaat.

Boogaard is ook buiten zijne officieele betrekking op velerlei gebied werkzaam geweest. Reeds in 1858 werd hij mederedacteur van het Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde; van 1861-1872 was hij lid van het Comité van redactie en sedert hetzelfde jaar was hij onafgebroken lid der commissie voor Statistiek van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. Statistische arbeid trok hem zeer aan; geen tijd was hem daarvoor te kostbaar, geen moeite te groot. De door hem bewerkte, hierachter vermelde rapporten hebben betrekking op de Militie-statistiek der provinciën Noord-Brabant en Zeeland. In zeer nauw verband hiermede staat het aandeel, dat hij gehad heeft in de bewerking van den in 1866 verschenen

Sterfte-atlas van Nederland, uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst; terwijl de samenstelling van dezen atlas door de Maatschappij meer bepaaldelijk aan Dr. J.C. de Man was opgedragen, heeft Boogaard zich verdienstelijk gemaakt door nauwlettend toe te zien op de vervaardiging der kaarten. De regeering erkende de waarde van zijn bemoeiingen op statistisch gebied door hem te benoemen tot lid van de rijks-commissie ter regeling van den gang en de werkzaamheden van de zevende bijeenkomst van het internationale statistisch congres, in 1869 te 's Gravenhage gehouden. Boogaard bewees verder belangrijke diensten aan de Commissie tot onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende, door het daarvoor vereischte, tijdroovende onderzoek, voor zoover het Leiden betrof, voor een aanzienlijk deel op zich te nemen. In het rapport der Commissie wordt hem voor zijn arbeid dank gebracht.

De Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst bewees de door Boogaard in haar betoonde belangstelling te waardeeren door hem in 1865 tot lid van haar Hoofdbestuur te verkiezen. Gedurende de jaren 1866 en 1867 was hij voorzitter der Maatschappij en als zoodanig leidde hij hare algemeene vergadering, in de maand Juni van het laatstgenoemde jaar te Middelburg gehouden. Met het einde van het jaar 1868 trad hij als lid van het Hoofdbestuur af; doch in 1871 werd hij als hoofdbestuurder-penningmeester verkozen, welke betrekking hij tot aan zijn dood bekleedde. Sedert het laatstgenoemde jaar was hij bovendien voorzitter der Commissie van beheer van het fonds tot ondersteuning van behoeftige weduwen van leden, alsmede van behoeftige leden der Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst; de Maatschappij had in 1871 de stichting van zulk een fonds in beginsel aangenomen.

Op de straks vermelde vergadering te Middelburg werd besloten dat de Maatschappij de eerste stappen zou doen

tot het oprichten van een standbeeld voor Boerhaave binnen de gemeente Leiden en wel ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest zijner geboorte, in 1868. Naar aanleiding van dit besluit werd eene Commissie benoemd, waarvan het voorzitterschap aan Boogaard werd opgedragen. Boogaard had reeds in zijne inwijdingsrede¹ met zeer veel lof gesproken over ‘onzen wereldberoemden landgenoot, den grooten Boerhaave, een man, voor wien, wanneer hij op het oorlogsveld ook maar de helft van het aantal natuurgenoeten had gedood, die hij in zijne roemvolle praktische loopbaan het leven redde of althans verlengde, voorzeker reeds lang een standbeeld zou zijn opgericht.’ - Geen wonder dus dat hij de hem opgedragen taak met groote ingenomenheid aanvaardde en geen moeite ontzag om het ontworpen plan tot uitvoering te brengen. Ruim vier jaren later, op den 26sten Juni 1872, had de plechtige onthulling van Boerhaave's standbeeld te Leiden plaats. Boogaard hield bij die gelegenheid eene toespraak, waarin hij Boerhaave beschouwde in zijne beteekenis voor de geneeskunst zoowel als voor de geneeskundige wetenschap en hem schetste als den ‘voorbereider voor die echt wetenschappelijke beoefening der geneeskunde, die later en tot in onzen tijd gevolgd is, en die haar onder de overige natuurwetenschappen voor altijd eene eervolle plaats heeft verzekerd.’

Terwijl de statistiek, zooals wij zagen, in Boogaard een ijverig beoefenaar vond, mocht de hygieine hem onder hare warme voorstanders rekenen: hij liet geen gelegenheid voorbijgaan om haar belang te betoogen en haar goed recht te bepleiten. De daden, waaruit van zijne belangstelling zou blijken, bleven evenmin achterwege. Toen in het jaar 1866 Leiden op geduchte wijze door de aziatische cholera geteisterd was, vormden eenige mannen het plan om te trach-

1 Bl. 22 en 23.

ten, door de oprichting eener Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid, den stoot te geven tot het nemen van maatregelen ter verbetering der hygieinische toestanden in die stad. Onder hen stond Boogaard vooraan en toen de Vereeniging op den 2^{den} Maart 1867 werd opgericht, werd hij tot haar voorzitter verkozen. In deze betrekking, welke hij tot aan zijn dood bekleedde, heeft hij een groot aandeel gehad in de belangrijke verbeteringen, welke in de laatste jaren op hygieinisch gebied in Leiden tot stand gekomen zijn. Ik onthoud mij van de mededeeling van bijzonderheden hieromtrent, als hier ter plaatste minder geschikt. De bewijzen zijn echter in overvloed voorhanden, dat hij ook hierin voor geen moeite, voor geen bezwaren terugdeinsde en met een volharding, die eerbied afdwong en erkenning eischte, de eens opgevatte plannen wist door te zetten en tot uitvoering te brengen.

Tot dezen kring van zijne werkzaamheden behoort verder het lidmaatschap van den geneeskundigen raad van Zuid Holland. Bij de invoering der nieuwe geneeskundige wetten van 1865 behoorde hij onder de eersten, die tot dezen nieuwen werkkring geroepen werden; sedert was hij bij afwisseling lid en plaatsvervangend lid van den geneeskundigen raad, woonde gaarne de vergaderingen bij en nam met ijver en belangstelling de overige aan die betrekking verbonden werkzaamheden waar. Sedert Maart 1876 was hij nog voorzitter der Leidsche afdeeling van de Vereeniging voor lijkverbranding; hij was een groot voorstander der crematie, maar vleide zich niet met de hoop van haar spoedig algemeen ingang te zullen zien vinden.

Vele genootschappen en vereenigingen hebben aan Boogaard het lidmaatschap opgedragen. Hij was:

- 1^e. Socius extraneus van de Societas medica Roterodamensis, cui nomen: disce docendus adhuc etc. (1856);
- 2^e. Lid van het Genootschap ter bevordering der genees- en heelkunde te Amsterdam (1857);

- 3^e. Lid van het Provinciaal Utrechtsch genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1863);
- 4e. Lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Natuurkunde, te Amsterdam (1865);
- 5e. Lid van de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland (1866);
- 6e. Lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (1869);
- 7e. Correspondant de l'Académie Royale de Médecine de Belgique (1872);
- 8e. Lid-consultant van het Bataafsche Genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam (1874).

Boogaard was een ernstig man met een wellicht meer volhardend dan doortastend karakter; een eens opgevat plan liet hij niet varen dan nadat de onmogelijkheid der uitvoering hem gebleken was; van een eenmaal gevestigde overtuiging was hij niet licht terug te brengen, maar voor doortastende maatregelen deinsde hij wel eens terug. De wijze, waarop hij zich voorbereidde voor den werkkring, dien hij voor zich gekozen had, getuigde van zeldzame volharding. In een tijd, waarin zijne geliefkoosde studievakken hier te lande weinig of niet beoefend werden, gevoelde hij zich opgewekt om zich daarin te bekwamen; voor bezwaren daarbij deinsde hij niet terug en deze waren waarlijk niet gering. Voor de vervulling van zijn vurigen wensch om een wetenschappelijke positie te verkrijgen heeft hij zich veel getroost; de gegronde vooruitzichten op een uitgebreide geneeskundige praktijk in zijne vaderstad heeft hij daaraan opgeofferd.

In zijne wetenschappelijke, zoowel als in zijne maatschappelijke betrekkingen toonde hij eveneens geen moeite te ontzien en geen hinderpalen te tellen. Rusteloos heeft hij gewerkt om het meer bijzonder aan zijne zorgen toe-

vertrouwde gedeelte van het anatomisch kabinet in goeden staat te brengen en te onderhouden. Steeds vond men hem bezig met onderzoekingen en voorbereidingen voor zijn onderwijs en met het bijeenbrengen van nieuwe schatten voor de hem dierbare verzameling. Toen hij zich de verbetering der hygieinische toestanden in Leiden aantrok, heeft hij overvloedig getoond dat hij geen moeite schroomde om tot de verwezenlijking zijner lievelingsdenkbeelden te geraken.

Hij had een groote belesenheid ook buiten den kring zijner studievakken; degelijke lectuur was hem een aangename verpoozing na den arbeid. Doch slechts zij, die hem meer van nabij kenden, waren nu en dan in de gelegenheid te ervaren hoe veel en hoe goed hij gelezen had. Hij was een groot liefhebber van muziek; gedurende vele jaren was hij commissaris en voorzitter der Maatschappij voor Toonkunst te Leiden. In het belang ook der aan haar verbonden muziekschool heeft hij zich veel moeite getroost. Ook schilder- en teekenkunst trokken hem zeer aan en niet gaarne liet hij de gelegenheid om iets schoons te hooren of te zien voorbijgaan. Door de veelvuldige reizen, die hij behalve de hierboven vermelde, welke meer uitsluitend met het oog op zijne wetenschappelijke vorming volbracht werden, ondernam, was hij uitmuntend in de gelegenheid om zijne kennis op het gebied der schoone kunsten uit te breiden en zijn oordeel daarover te scherpen en het behoeft nauwlijks vermeld te worden dat hij van die gelegenheid een goed gebruik gemaakt heeft.

Op den 2^{den} Juni 1877 overleed Boogaard op zijn buitenverblijf Vreewijk, in de onmiddellijke nabijheid van Leiden. Sedert vele jaren waren zijne vrienden niet zonder zorg omtrent den toestand zijner gezondheid; die bezorgdheid bleek later, helaas! al te gegrond te zijn. Aanvankelijk kon men zich nog in een althans gedeeltelijk herstel verheugen, maar later werd het steeds duidelijker

dat zijn leven ernstig bedreigd werd. Niettegenstaande de toestand in de laatste maanden aanmerkelijk verergerd was nam hij tot slechts enkele weken vóór zijn dood zijne bezigheden waar en, deed zich al van tijd tot tijd een vriendenstem vernemen, die hem tot rust aanmaande, hij wilde daarvan niet hooren.

Drie dagen na zijn overlijden had zich een talrijke schaar van belangstellenden, ambtgenooten en leerlingen, vereenigd op de eenvoudige begraafplaats rondom het landelijk gelegen kerkgebouw der gemeente Oegstgeest. Zij waren samengekomen om de laatste eer te bewijzen aan den man, die op betrekkelijk jeugdigen leeftijd was gesloopt door langdurig lichamelijk lijden, dat hij met zeldzame kracht en zelfbeheersching had gedragen.

De Heer Simon Thomas, de oudste van zijne ambtgenooten in de faculteit, wijdde bij de geopende groeve eenige warme woorden aan de nagedachtenis des afgestorvenen en wees daarbij op zijne werkzaamheid, zijne hulpvaardigheid voor hen, die zijne hulp behoefden en zijn vastheid van beginselen, 'die hem nooit toeliet rechts noch links van zijn doel af te wijken.' De Heer Bolle, praeses der medische faculteit, bracht, namens de studenten in de geneeskunde, een woord van hulde aan den leermeester, wiens humaniteit en bereidvaardigheid door hem geprezen werden.

Januari 1878.

T. ZAAIJER.

Lijst der geschriften van Dr. J.A. Boogaard.

Dissertatio de renum in morbo Brightii structura penitiori, 1847.

Eenvoudige eysten der lever, - diarrhoea catarrhalis acuta, waargenomen door Dr. G.H. van Vollenhoven en Dr. J.A. Boogaard (Ned. Weekblad voor geneeskundigen, 1851, bl. 269).

De reactie der corpora amylacea in Brightsche nieren (Ald. 1854, bl. 130).

Bericht omtrent microscopische onderzoekingen van de spermophoren van Nautilus Pompilius, achter eene verhandeling van J. van der Hoeven, Bijdragen tot de ontleedkundige kennis aangaande Nautilus Pompilius L. vooral met betrekking tot het mannelijk dier. (Verh. der Koninkl. Akad. v. Wetensch. Afd. Natuurk. Dl. III, 1856, bl. 21).

Waarneming eener uitzetting van het rechter nierbekken met doodelijken afloop (Ned. Tijdschr. voor geneesk., 1857, bl. 145).

Verslag namens de Commissie voor Statistiek der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst, voorgedragen op de algemeene vergadering te 's Gravenhage den 23sten Juni 1859 (Ald. 1859, bl. 469).

De indrukking der grondvlakte van den schedel door de wervelkolom, hare oorzaken en gevolgen (Ald. 1865, 2de Afd. bl. 81).

Levensbericht van Hidde Justusz. Halbertsma, Hoogleraar te Leiden (Ald. 1866, 1e Afd. bl. 49).

De anatomisch-physiologische richting in de hedendaagsche geneeskunde, uit de geschiedenis verklaard en gerechtvaardig. Redevoering ter aanvaarding van het buitengewoon hoogleeraarsambt aan de Leidsche Hoogeschool den 21sten Maart 1866 uitgesproken, Leiden, 1866.

Toespraak bij de opening van de achttiende algemeene vergadering der Ned. Maatsch. ter bevordering der geneeskunst, gehouden te Middelburg den 26sten Juni 1867 (Ned. Tijdschr. v. geneesk. 1867, 2e Afd., bl. 201).

Een nieuw antwoord op eene oude vraag. (Ald. 1868, 1e Afd., bl. 176).

Bijdrage tot de militie-statistiek der provincie Zeeland. - Rapport van de commissie voor Statistiek der Ned. Maatsch. tot bev. der Geneesk. (Ald. 1868, 2e Afd., bl. 303).

La question des morts-nés dans ses rapports avec le mouvement de la population par J.A. Boogaard et L.J. Egeling (Rapport aan de le Sectie van het international statistisch congres, welks zevende bijeenkomst in 1869 te 's Gravenhage gehouden werd).

Toespraak bij de plechtige onthulling van het standbeeld van Boerhaave, op 26 Juni 1872 gehouden door den voorzitter der Commissie voor de oprichting van dit gedenkteeken, Prof. Dr. J.A. Boogaard. (Ned. Tijdschr. v. Geneesk., 1872, 1e Afd. bl. 353).

De pokkenepidemie te Leiden in 1871 (Verslagen van de Vereeniging tot verbetering van de volksgezondheid te Leiden, IV. 1872, bl. 39).

Persistentie der Müllersche gangen bij een volwassen man (Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Natuurk. 2e Reeks, Dl. IX, 1876, bl. 266).

Een volksbelang. De waarde eener duinwaterleiding voor de bevolking van Leiden, 1876.

Bovendien werd een gedeelte van Hyrtl's Zergliederungskunst door B. in onze taal overgebracht en schreef hij een aantal boekbeoordeelingen en referaten in Nederl. weekbl. voor geneesk., Nederl. Tijdschr. voor geneesk., en Algemeene Konst- en Letterbode.